

**T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI**

DOKTORA TEZİ

**RUS ORTODOKS KİLİSESİNİN
KUZEY AZERBAJCAN'DAKİ FAALİYETLERİ
(1828-1905)**

**TELMAN GULİYEV NUSRETOĞLU
2502110564**

**DANIŞMAN
PROF. DR. MUALLÂ UYDU YÜCEL**

İSTANBUL, 2016

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

DOKTORA
TEZ ONAYI

ÖĞRENCİNİN;

Adı ve Soyadı : Telman Guliyev
NUSRETOĞLU Numarası : 2502110564
Anabilim Dalı /
Anasanat Dalı / Programı : Tarih Danışmanı : Prof.Dr.Mualla UYDU YÜCEL
Tez Savunma Tarihi : 12.04.2016 Saati : 13:00
Tez Başlığı : "Rus Ortodoks Kilisesinin Kuzey Azerbaycan'daki Faaliyetleri (1828-1905)"

TEZ SAVUNMA SINAVI, İÜ Lisansüstü Eğitim-Öğretim Yönetmeliği'nin 50. Maddesi uyarınca yapılmış,
sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin KABULÜNE OYBİRLİĞİ / OYÇOKLUĞUYLA karar verilmiştir.

JÜRİ ÜYESİ	İMZA	KANAATI (KABUL / RED / DÜZELTME)
1-Prof.Dr.Mualla UYDU YÜCEL		Kabul
2-Prof.Dr.Nesrin SARIAHMETOĞLU		Kabul
3-Prof.Dr.Okan YEŞİLOT		Kabul
4-Doç.Dr.İsmail MANGALTEPE		Kabul
5-Yrd.Doç.Dr.Ali AHMETBEYOĞLU		Kabul

YEDEK JÜRİ ÜYESİ	İMZA	KANAATI (KABUL / RED / DÜZELTME)
1-Doç.Dr.İsmail TÜRKOĞLU		
2-Yrd.Doç.Dr.Mehmet ZEREN		

ÖZ

RUS ORTODOKS KİLİSESİNİN KUZEY AZERBAJYAN'DAKİ FAALİYETLERİ (1828-1905)

TELMAN GULİYEV NUSRETOĞLU

Çalışmamız 1828 yılında ikinci Rus-İran savaşı akabinde imzalanan Türkmençay Antlaşmasından ,1905 Bakü Ortodoks Psikoposluğunun kurulduğu tarihe kadar olan dönemde Rus Ortodoks Kilisesinin Azerbaycandaki faaliyetlerini ihtiva etmektedir. Bu dönem Azerbaycanın tarihi-demografik, kültürel ve siyasi hayatında derin iz bırakmış bir dönemdir. Kuzey Azerbaycanın işgalinin ardından Rusya bölgeyle ilgili stratejik bir hedef belirlemiştir. Bu hedef, müstemlekeci bir yaklaşımla Azerbaycanın etno-demografik yapısının değiştirilmesi, Ruslaştırma ve Hristiyanlaştırma olmuştur.

Araştırmamızda genellikle Gürcistan, Azerbaycan ve Rusyanın devlet arşivlerinde bulunan ana kaynakları kullanarak Rus kilise-devlet ittifakının Azerbaycanda uyguladığı asimilasyon, Hristiyanlaştırma politikalarını ayrıntılı bir şekilde ele almaya çalıştık. Moskova'da, S. Petersburg'da, Tiflis'te, Bakü'de yayımlanan birinci el kaynak niteliğindeki hesabatlar, raporlar, süreli yayınları inceledik. Azerbaycanın farklı bölgelerinde açılan kiliseler, ibadet evleri ile kiliselere bağlı misyoner okullarıyla ilgili geniş bilgilere ulaşarak konuyu aydınlatmaya çalıştık. Dönemin askeri tarihçilerinin, seyahatname yazarlarının, müfettiş ve misyonerlerinin çeşitli dergilerde yayımlanan makaleleri de çalışmamızın önemli kaynağını oluşturmuştur. Ayrıca Rus, Sovyet ve Azerbaycan tarihçiliğini ele alan ve çalışmamızın ana konuları arasında bulunan Azerbaycan'a Rus göçü, Ortodoks ve Tarikatçı Rus köylülerin Kafkasya'daki yaşamları gibi konuları inceleyen pek çok eserden de istifade etmeye çalıştık.

Bu çalışmada ilk defa ayrıntılı bir şekilde Kuzey Azerbaycan guberniyaları üzerindeki Rus Ortodoks Kilisesinin faaliyetleri incelenmiş, bazı şehir ve köylerde inşa edilen kiliseler ile bu kiliselere bağlı okullarda ve buralarda görev yapmış

şahıslar hakkında bilgiler sunulmuştur. Kafkasyada Ortodoks Hristiyanlığı Berpa Cemiyeti ve onun Azerbaycan coğrafyasında gerçekleştirmiş olduğu misyonerlik çalışmalarını araştırırken Gürcistan Devlet Arşivindeki Cemiyet arşivinden, Cemiyetin yıllara göre yayınladığı hesabatlarından yararlandık. Çar ailesinin, Rus devlet adamlarının, Kafkasya Genel Valiliğinin ve Sinod'un bu cemiyetin çalışmalarına yakın destek sağladığını da çalışmamızda ortaya koyduk. Bu vesile ile çalışmamızın ilim âleminde bundan sonra yapılacak olan Çarlık Rusyasının Azerbaycanda gerçekleştirmiş olduğu Hristiyanlaştırma faaliyetlerinin farklı yönlerini konu edinen araştırmalara da ışık tutacağı kanaatinde olduğumuzu da belirtmek isteriz.

Anahtar Kelimeler: Hristiyanlaştırma, Rus Kilisesi, Azerbaycan'da Kilise Faaliyetleri.

ABSTRACT

RUSSIAN ORTHODOX CHURCH ACTIVITIES IN NORTH AZERBAIJAN (1828-1905)

TELMAN GULIYEV NUSRETOGLU

Our study contains activities of the Russian Orthodox Church from Turkmenchay treaty signed after the second Russian-Iranian war of 1828 until the date of its establishment of Baku Orthodox Bishop in 1905. During this period, the invasion left a deep imprint in Azerbaijan's historical-demographic, cultural life. Russia has set a strategic goal for the region after the invasion of Northern Azerbaijan. Russification and Christianization was the target by changing Azerbaijan's the ethno-demographic structure.

In our study, we have discussed in details recorded in Georgia, Azerbaijan and Russia's state archives, in which the primary sources of light in Russian, for explaining Christianization and assimilation policy. We have examined primary sources as like reports, missives and journals situated in Moscow, S. Petersburg, Tbilisi, and Baku. We tried to clarify the theme by handling churches, worship houses and missionary schools which are opened in different regions of Azerbaijan. We have also gone about military historians of the period, travelogue writers, investigators and articles published in several compilations that they are constituted the major source of our work. In addition, we benefit from many works like orthodox and sectarian examining issues, works about Russian peasant life of Caucasia, Russian immigration to Azerbaijan based on Russian, Azerbaijan and Soviet history studies.

In this study, we examined the activities of the Russian Orthodox Church in Gubernias of northern Azerbaijan in a detailed manner for the first time. It has presented information about churches that built mostly in cities and partly in villages and the schools affiliated to churches. We have applied to organization archives and missives about the archives of the Organization of Recovery of the Orthodox

Christianity and its activities in the Azerbaijani geography located in Georgian State Archive. We have revealed that tsar family, Russian statesmen, Caucasian General Governor and Sinod supported activities of the Organization of Recovery of the Orthodox Christianity. Herewith, we are in opinion that present work will set light to future studies dealing with different aspects of Tsarist Christianize activities of Russia in Azerbaijan.

Keywords: Christianization, Russian Church, Church Activities in Azerbaijan.

ÖNSÖZ

Çalışmamızın esas gayesi, Türkiye ve Azerbaycan tarihçiliğinde az araştırılan bir konu olan Çarlık yönetiminin Azerbaycanda uyguladığı Ruslaştırma, Hristiyanlaştırma politikalarını incelemek, bu bağlamda devletin himayesinde misyonerlik çalışmalarını sürdüren Rus Ortodoks kilisesinin Kuzey Azerbaycandaki faaliyetlerine ışık tutmaktır. Doğal zenginlikleri, stratejik İpekyolu üzerindeki konumuyla Azerbaycanı kontrol etmek yayılcı politikalar izleyen Çarlık Rusyasının Kafkasya'daki esas hedeflerinden biri idi. İkinci Rus-İran savaşı sonrası Kuzey Azerbaycanın tamamen Rusyanın hakimiyeti altına girmesi ile birlikte bölgenin etno-demografik haritasının değiştirilmesine başlanmış; önce Almanlar olmak üzere farklı Hristiyan gruplar daha sonra da Rus nüfus kitleler halinde devlet politikasının bir gereği olarak Azerbaycana yerleştirilmiştir. Rus nüfusun yerleştirilmiş olduğu her bir köy ve kasabada kiliseler, kiliselere bağlı misyoner okulları açılmış, misyonerlik faaliyetlerinde bulunan Cemiyetler artmıştır. Çarlık Rusyasından başlayıp Sovyetlere kadar uzanan bu uzun dönemde uygulanan müstemleke politikaları, yasaklar yüzünden Azerbaycan tarihinde siyasi ve kültürel açıdan derin izler bırakmış ve objektif bir şekilde incelenememiştir. Azerbaycan tekrar bağımsızlığına kavuştuktan sonra Rusyanın Azerbaycanda uygulamış olduğu bu kolonial politikaların bazı yönleri tarihçilerimiz tarafından ele alınmış, yayınlanan ve yayınlanmayan zengin ana kaynakların ışığında bazı çalışmalar yapılmıştır. Bu çalışmalarda da daha çok Rus müstemlekeçiliğine karşı direnişler, Rusyanın Azerbaycanda uyguladığı göç siyaseti, Azerbaycan'daki Rusların hayatı gibi spesifik konular işlenmiş, çarlık idaresinin Azerbaycanda gerçekleştirdiği ciddi boyutlara varan Hristiyanlaştırma, Ruslaştırma konusu bütün yönleriyle incelenmemiştir. Eğitim, dil ve din bu müstemleke politikalarının önemli boyutlarını oluşturmaktadır. Bu çalışmada demografik siyaset, devletin bu yöndeki uygulamaları, kilise ve kiliseye bağlı eğitim kurumları bağlamında Çarlık Rusyasının Hristiyanlaştırma politikalarını bir bütün olarak incelemeye çalıştık.

Çalışmamız Giriş ve beş bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde Rusya'nın Azerbaycan hanlık devletlerini işgal sürecine değinerek, XIX. asr Azerbaycan

tarihinde önemli izler bırakan olaylar hakkında bilgiler sunduk. Konunun araştırılma düzeyi ile kaynakları, çalışma yaptığımız arşivleri, birinci el kaynakları ve sık-sık başvurduğumuz önemli araştırma eserlerini Giriş bölümünde ele aldık.

Çalışmamızın I. Bölümünde Rusların Hristiyanlığı Kabulü ile Rus Ortodoks Kilisesinin tarihi, geçirmiş olduğu evreler hakkında genel hatlarıyla bilgiler sunduk. Daha sonra ana kaynakların ışığında Rus müstemlekeçiliğinin esaslarını ana hatlarıyla vermeye çalıştık ve Ortodoks Kilisesinin oynadığı rolü ortaya koyduk.

Rus kilise-devlet ittifakının genişleme sürecinde ele geçirdiği Müslüman coğrafyalarda uyguladığı Hristiyanlaştırma politikaları da Rusya'nın Hristiyanlaştırma politikalarının geçmişi bağlamında süreklilik ilkesi doğrultusunda bir bütün olarak değerlendirilmelidir. Bu manada II. Bölümde İdil Müslümanları ve Güney Kafkasya Müslümanlarına yönelik Rusyanın gerçekleştirmiş olduğu Ruslaştırma, Hristiyanlaştırma faaliyetlerine de ana hatlarıyla ışık tutmaya çalıştık. Ayrıca bu bölümde Rus Ortodoks misyonerliğinde yeni bir tarz ve metodolojinin temellerini atan N. İ. İlminski ve onun çalışmaları hakkında bilgiler sunduk.

Elbette ki Rus Ortodoks Kilisesinin faaliyetlerine Azerbaycan'a yerleştirilen Hristiyan, Rus nüfustan bahsetmeden değinmek mümkün değildir. Çalışmamızın III. Bölümünde kronolojik olarak Hristiyan nüfusun Azerbaycan'a yerleştirilmesi sürecini ve oradaki faaliyetlerini incelemeye çalıştık. Burada ilk sırada Azerbaycan'ın Gence bölgesine yerleştirilen Almanlar gelmektedir. Rusya'nın merkezde ve bölgede görev yapan bazı devlet adamlarının Alman iskanı konusundaki değerlendirmelerine, Bazal Misyoner Cemiyetinin Almanlar arasındaki faaliyetlerine de bu bölümde yer verdik. Almanların ardından Azerbaycan'a kitleler halinde gönderilen Hristiyan gruplar tarikatçı Ruslardır. Çarlık ülkesinin farklı guberniyalarında çıkan köylü isyanlarının tetikleyici gücü olan tarikatçıları Azerbaycana «sürgün» etmekle Rusya iki hedefi gerçekleştirmek istemiştir. İç guberniyalardaki gerginliği azaltmak ve Kafkasya'nın Hristiyanlaştırılmasında tarikatçılardan istifade etmek. Bu tarikatçı Rus grupları ait oldukları cemaatlere göre ayrıca incelemeye çalıştık. Bu tarikatçı cemaatlerin arkasından Çarlık Rusyası bölgede kendisine esas sadık taban olacak Ortodoks Rusları geniş gruplar halinde

Azerbaycan'a yerleştirmeye başlamıştır. Hatta XIX. asrın ikinci yarısından itibaren Rusya yaptığı yeni dzenlemelerle yalnızca Ortodoks Rusların bølgeye yerleştirilmesine izin vermiştir. Rusya'nın Azerbaycan'da geręekleřtirmeye can attığı en bryk Ortodoks proje Muğan Projesi olarak bilinmektedir. Bu stratejik projeye arlık idaresi bir milyondan fazla Rus nufusu Azerbaycan'a yerleştirmeyi amaçlamıştır. III. Bblimde ayrıca Car-Balaken bblgesinde Hristiyanlaştırma faaliyetlerine karşı başlayan isyanı da ele almaya çalıştık.

Çalışmamızın IV. Bblmnde Azerbaycan coğrafyasında arlık ynetiminin oluşturduğu u guberniya, Bakü, Revan ve Elizavetpolskaya (Gence) guberniyaları uzerindeki Kilise faaliyetlerini ayrıntılı bir biçimde inceledik. Özellikle Bakü guberniyasının onemli bblgelerinde, şehirlerinde ve kasabalarında açılan kiliseler ile kilise okulları hakkında bilgiler verdik. Burada Revan guberniyası ozellikle Rusya'nın Ermeni projesi açısından çok onemlidir. Bu bblimde yer alan bilgiler ve arşiv belgelerinin de desteklediği gerçekler, Rusya Azerbaycan'da Hristiyanlaştırma faaliyetleri yapmadı tezini savunanlar için açık bir delil niteliğindedirler.

Çalışmamızın en onemli bblümü Kafkasyada Ortodoks Hristiyanlığı Berpa Cemiyetinin yapısının, arkasındaki devlet desteğinin, misyonerlik faaliyetlerinin incelendiği V. bblümdür. Özellikle az sayılı milletlerin meskunlaştığı Azerbaycan'ın batı bblgeleri doğrudan ar ailesinin himayesinde kurulmuş olan bu Cemiyetin yoğun misyonerlik alanı haline gelmiştir. V. bblimde Gircistan Devlet Arşivindeki belgeler ile Cemiyetin yayınladığı senelik hesabatlar ışığında btyn bu faaliyetler hakkında bilgiler verilmeye çalışılmıştır.

Sonuç kısmında ise nerede ise bir asır devam eden btyn bu faaliyetlerin Azerbaycan için getirmiş olduğu sonuçları, hedefleri, gerekleştirilenleri ve gerekleştirilemeyenleri değerlendirmeye çalıştık.

Ayrıca ekler kısmında da bazı onemli arşiv belgelerinin kopyalarını koymayı uygun gbrddük.

Btyn bu çalışmalarım sırasında hoşgbrüsü, yakın alakası, engin bilgisiyle daima beni teşvik eden, ynlendiren değerli Danışman Hocam Prof. Dr. Muallâ

Uydu Yücel'e şükranlarımı arz etmeyi borç bilirim. Tez İzleme Komitesinde bulunan, her zaman benden yardımını esirgemeyen, aynı zamanda yüksek lisans tez Danışman Hocam olan Prof. Dr. Okan Yeşilot'a, yine değerli hocalarım Prof. Dr. Nesrin Sarıahmedoğlu'na, Doç. Dr. İsmail Mangaltepe'ya, Yard. Doç. Dr. Ali Ahmetbeyoğlu'na, Yard. Doç. Dr. Kürşat Yıldırım'a, yardımını esirgemeyen doktoradan arkadaşım Hatice Kerimov'aya ve Furkan Engin'e de teşekkürü bir borç bilirim.

TELMAN GULIYEV NUSRETOĞLU

İÇİNDEKİLER

ÖZ	iii
ABSTRACT	v
ÖNSÖZ	vii
KISALTMALAR	xiii
GİRİŞ	1

I.BÖLÜM

RUSYA’NIN AZERBAYCAN’DA UYGULADIĞI MÜSTEMLEKECİLİK POLİTİKASI VE KİLİSENİN DURUMU

1.1. Rusların Hristiyanlığı Kabulü ve Rus Ortodoks Kilisesinin Tarihi	22
1.2. Rus Müstemlekeçiliği ve Kilise	28

II.BÖLÜM

KİLİSE-DEVLET İTTİFAKININ TÜRK- MÜSLÜMAN COĞRAFYASINA YÖNELİK HRİSTİYANLAŞTIRMA FAALİYETİNİN TARİHİ

2.1. İdil Müslümanları	57
2.2. Hristiyanlaştırmada İlminskiy Metodolojisi	65
2.3. Güney Kafkasya’daki Faaliyetler ve Osetin Komisyonu	66

III. BÖLÜM

İŞGAL SONRASINDA HRİSTİYAN NÜFUSUN KUZEY AZERBAYCAN’A YERLEŞTİRİLMESİ VE HRİSTİYANLAŞTIRMA PROJELERİ

3.1. İlk Alman Kolonileri	70
3.2. Azerbaycan Topraklarına Rus Göçünün Başlatılması	77
3.3. Rus Tarikatçıları ve Azerbaycan’daki Faaliyetleri	87
3.4. Hristiyan Cemaatler	87
3.4.1. Duhoborlar	87

3.4.2. Molokanlar	89
3.4.3. Staroobryatsı (Eski Gelenekçiler)	91
3.5. Muğan Projesi	107
3.6. İngiloy Meselesi Ve Ruslaştırmaya Karşı Başlatılan 1863 İsyani	115

IV. BÖLÜM

GUBERNİYALAR ÜZERİNDEKİ ORTODOKS KİLİSE FAALİYETLERİ

4.1. Bakü Guberniyası	124
4.2. Revan Guberniyası	147
4.3. Yelizavetpolskaya (Gence) Guberniyası	153

V. BÖLÜM

KAFKASYA'DA ORTODOKS HRİSTİYANLIĞI BERPA CEMİYETİ VE AZERBAYCAN'DAKİ FAALİYETLERİ

5.1 Rus Ortodoks Misyonerliğinin Referansları	160
5.2. Cemiyetin Kuruluşu ve Hedefleri	162
5.3. Cemiyetin Azerbaycan'daki Faaliyetleri	166
SONUÇ	193
KAYNAKÇA	197
BELGELER	213

KISALTMALAR LİSTESİ

a.g.e	: Adı Geçen Eser
a.g.m	: Adı Geçen Makale
AKAK	: Aktı Sobranie Kavkazskoy ArheografiçeskoyKomissiey
ADTA	: Azerbaycan Devlet Tarih Arşivi.
AMEA TİEA	: Azerbaycan Millî Elmler Akademiyası Tarih İnstitutunun Elmi Arşivi
AKD	: Avtoreferat Kandidatskiy Dissertatsii
Bkz	: Bakınız.
Çast	: Kısım
Cemiyet	: Kafkasya'da Ortodoks Hristiyanlığı Berpa Cemiyeti
C	: Cilt.
Dok	: Dokument.
d	: Delo
Ed. Hr	: Edinnie Hraniliş
F	: Fond
GDTA	: Gürcistan Devlet Tarih Arşivi
İzd	: İzdatelstvo
KGV	: Kafkasya Genel Valisi
KK	: Kavkazskiy Kalendar
KS	: Kavkazskiy Sbornik
L	: List
MİEBGKZK	: Materialı Dlya İzuçeniya Ekonomiçeskogo Bita Gosudarstvennih Krestyan Zakavkazskogo Kraya
Op	: Opis
Otçet	: Otçet Obşestvo Vostonovleniye Pravoslavnoe Hristiyanstvo Na Kavkaze
PSZ	: Polnie Sobranie Zakonov Rossiyskiy İmperii
RDATA	: Rusya Devlet Askerî Tarih Arşivi
RDTA	: Rusya Devlet Tarih Arşivi.
ROK	: Rus Ortodoks Kilisesi

- s** : Sayfa.
S : Sayı
SE : Sovetskaya Etnografiya
SMOMP : Sbornik Materialov Dlya Opisaniya Mestnostey İ Plemen Kavkaza
SPB : Sankt-Peterburg
SSK : Sbornik Sevedeniy O Kavkaze
t : Tom
vb : ve benzeri
vd : ve diğerleri

GİRİŞ

XIX. asır Azerbaycan'ın tarihinde ve kaderinde Rus işgalinin getirdiği bölünmenin sosyal, siyasî ve kültürel farklılaşmanın yaşanmasıyla geçti. Kuzey Azerbaycan Hanlıkları ile sultanlıklar birbirini takip eden yıllarda Rus hakimiyeti altına girdi. 1801 tarihinde Gürcistan'ın Rusya ile birleştirilmesinin hemen ardından bu ülkenin idaresi altındaki Kazak ve Şemşeddil Sultanlıkları da Çarlık hakimiyetine girmiş oldu. İşgal ordusuna karşı devam eden direnişlere rağmen 1803-1804 arası Car-Balaken bölgesi zaptedildi, yine 1804 yılında Gence direnişinde Gence hanı Cevat han başta olmak üzere binlerce Gence askeri şehit edildikten sonra Gence de ele geçirildi ve Gence Hanlığı ortadan kaldırıldı. Gence'nin ismi Yelizavetpolskaya olarak değiştirildi. 1805 senesinde imzalanan Kürekçay Antlaşmasıyla Karabağ Hanlığı Rusya'nın himayesini kabul etti, hemen ardından da Şirvan Hanlığı Rus egemenliği altına girdi. 1806 yılında Bakü Hanlığının başkenti Bakü'yü kuşatma altına alarak şehrin Rus güçlerine teslim edilmesini isteyen Kafkasya İşgal Ordusu Komutanı Pavel Sisyanov¹, orada Bakü hanının adamları tarafından öldürülse de aynı yıl Bakü Hanlığı da Ruslar tarafından ele geçirildi ve böylece Bakü Hanlığı ortadan kaldırıldı. 1806 tarihinde ise Guba Hanlığına son verildi. Birinci Rus-İran savaşının akabinde imzalanan antlaşmayla Talış Hanlığı da Rusyanın idaresine geçti. 1828'deki İkinci Rus-İran savaşı sonrası İranın yenilmesiyle Revan ve Nahçıvan hanlıkları da dahil şimdiki Kuzey Azerbaycan'ın tamamı Rusya'nın hakimiyeti altına girdi.²Azerbaycan tarihinde bu iki antlaşma çok önemlidir. İran ile Rusya arasında imzalanan bu iki antlaşma yani 1813 Gülistan ve 1828 Türkmençay Antlaşmalarıyla ikiye bölünmüş olan ülkenin Aras Nehrinden güneydeki kısmı İran'ın, kuzeydeki kısmı ise Rusya'nın idaresi altına girdi.³ Azerbaycan'ın yaklaşık iki asırlık bölünme ve müstemleke dönemi bu antlaşmalarla başladı.

¹ P. D. Sisyanov (1754-1806): Gürcü asıllı Rus generalidir. 1802-1806 yılları arasında Kafkasya'nın işgali için gönderilen Rus ordusunun başkomutanı görevinde bulunmuştur. 1806 senesinde Bakü Hanlığını kuşatma altına alarak şehrin teslim edilmesini talep etmiş, ancak Bakü hanlığının askerleri tarafından öldürülmüştür.

² **Sovetskaya İstoriçeskaya Ensiklopediya**, T.1, M, s.255.

³ Ziya Bünyatov, **Azerbaycan**, DİA, IV, s.317.

. Gülistan Antlaşmasını imzalamakla İran, Gürcistan, Kuzey Azerbaycan ve Dağıstan'ın Rusya tarafından ilhak edilmesini kabul etti. Daha önce 1812 yılında imzalanan Bükreş Antlaşmasıyla da Osmanlı Devleti, Batı Gürcistan'ın Rusya idaresi altına geçmesini kabullenmişti.⁴

1747'de Nadir Şah'ın ölümüyle parçalı hanlıklar dönemine giren Azerbaycan toprakları, zaman zaman farklı hanlıklardan gelen birleşik, güçlü Azerbaycan devletini oluşturma girişimlerine rağmen Rus işgaline kadar ortaya ciddi bir merkezî yapı çıkaramadı. Rus işgaline karşı hanlıkların birlik olması, Azerbaycan Türklerinin kalbinde bir arzu ve temenni olarak kaldı. "Böl yönet" politikasını ustalıkla takip eden Çarlık yönetimi, diplomatik manevralarla hanlıkların birlik olmasını engelleyerek ardarda bu hanlıkların hepsini kısa sürede ilhak etti.

Çarlık ve Sovyet Rusyası ile İran'ın resmî tarih yazıcılığında, Azerbaycan hanlık devletleri mustakil devletler olarak kabul görülmediklerinden bütün bu savaş Rusya-İran savaşı olarak işlenmiş ve İran'ın bu savaşa müdahil olmasından önce başlayan Rusya-Hanlık devletleri savaşı görmezlikten gelinmiştir. Çünkü her iki Rus yönetim şekli Azerbaycan'ın Rusya'ya gönüllü birleşmesinden bahsetmiş, düşmanı dışarıda bir yerde aramıştır. Ayrıca direnişler, isyanlar, kurulan müstemleke rejimi, Hristiyanlaştırma, devlet güdümündeki Rus Ortodoks Kilisesi'nin ve misyoner cemiyetlerin neredeyse bir asırlık faaliyetleri yok sayılmıştır. Aslında Rusya ile İran arasında imzalanan ister Gülistan ister Türkmençay Antlaşmalarına hanlık devletlerinin taraf olarak dâhil edilmemeleri de bu tarih tezini bir yönüyle haklı çıkarmaktadır. Ancak uğrunda savaşılan ve paylaşılan topraklar ve bu coğrafya Azerbaycan Türk coğrafyasıydı.

Gülistan Antlaşmasıyla Azerbaycan, Güney ve Kuzey olmak üzere ikiye bölündü. Güney, İran'ın kuzey de Rusya'nın idaresi altına girdi. 1826-1828 yeni Rus-İran savaşından sonra ise Rusya işgal ettiği Kuzey Azerbaycan topraklarını biraz daha genişleterek Nahçıvan ve Revan'ı da topraklarına kattı ve 21 Şubat 1828 tarihinde Türkmençay Barış Antlaşması imzalandı. Son antlaşmayla da

⁴ Fikret Bağirov, **Pereselençeskaya Politika Tsarizma v Azerbaydjane**, Moskva, 2009, s.11.

Azerbaycan'ın ikiye bölünmesinin yolunu açacak geri dönüşü olmayan bir süreç başlamış oldu.

Türkmençay Antlaşmasıyla Kuzey Azerbaycan'ın işgal süreci tamamlanmış, Rusya bölgede kalıcı olabilmenin hesaplarını yaparak müstemlekecilik ve Hristiyanlaştırma politikalarına başlamış ve bu politikaları hızla yürürlüğe koymuştur. Bu nedenle biz de çalışmamızda Rusya'nın Azerbaycan'da uygulamış olduğu Hristiyanlaştırma politikalarının merkezinde yer alan Ortodoks kilise faaliyetlerinin incelenmesini Türkmençay Antlaşması sonrasında başlamayı uygun bulduk. Çalışmamızın kronolojik çerçevesini ise Rusya'da devrimlerin, toplumsal hareketlenmelerin, iç sorunların giderek yaygınlaştığı, Çarlık yönetiminin zayıflaması sonucu sosyal, millî ve dinî uyanışın başladığı, müstemlekecilik politikalarının neredeyse artık sürdürülemez hâle geldiği 1905 yılıyla sınırladık.

Çarlık döneminde Azerbaycan toprakları farklı tarihlerde gerçekleştirilmiş olan idarî reformlarla Kafkasya Genel Valiliğinin taksim ettiği guberniyalara⁵ (vilayetlere) bölünmüş, Bakü ve Yelizavetpol (Gence) guberniyaları, şimdiki Azerbaycan Cumhuriyeti'nin esas topraklarını bünyesinde bulundurmıştır. Aynı zamanda Azerbaycan Türklerinin tarihî yurdu Revan Hanlığı topraklarındada Revan guberniyası oluşturulmuş, önce Çarlık sonra da Sovyet yönetiminin süregelen iskân politikaları sonucunda buradaki Müslüman Türk nüfus göç ettirilerek guberniya Ermenileştirilmiş ve orada Ermenistan devleti kurulmuştur.

Bakü, Yelizavetpol (Gence) ve Revan guberniyası çalışmamızın coğrafi sınırlarını oluşturmuştur. Özellikle misyonerlik faaliyetlerinin yoğun olarak yaşandığı kuzeybatı Azerbaycan üzerinde daha fazla durmaya çalıştık. Kuzey Azerbaycan toprakları yukarıda ismi geçen üç guberniyadaki yöneticiler tarafından idare edilmekte idi. Guberniyalar aşağıdaki vilayetlerden teşkil edilmişti: Yelizavetpol Guberniyası Yelizavetpol, Kazah, Şusa, Zengezur, Nuha, Areş ve Cebrail vilayetlerinden; Bakü Guberniyası Bakü, Kuba, Şamahı, Gökçay, Cevat ve Lenkeran vilayetlerinden; Revan Guberniyası da Revan, Nahçıvan, Yeni Bayezid,

⁵ Guberniya bir idarî birimdir. İlk kez I. Petro tarafından uygulanmaya başlanmıştır. Sovyet döneminde bu guberniya yönetim sistemi ilga edilse de Sovyetler Birliği'nin çöküşünden sonra Rusya Federasyonu tekrar guberniya sistemine geçmiştir.

Eçmiadzin, Aleksandropol (Gümrü), Sürmeli ve Şerur-Dereleyez vilayetlerinden oluşmaktaydı.⁶ Burada Revan Guberniyasındaki durum Hristiyanlaştırma faaliyetleri açısından farklı bir seyir izlediği için üzerinde ayrıca durulması gereken bir husustur.

Rusya'nın öteden beri Türkiye sınırında, stratejik bir bölgede, Ermeni devleti oluşturma projesi bilinmektedir. Bu açıdan bu guberniya topraklarına zaman zaman Rus nüfusun göçü sağlansa da Revan guberniyasındaki Hristiyanlaştırma teşebbüslerinin esas merkezinde Ermenileştirme siyaseti yatmaktadır. Ermenilerin Azerbaycan topraklarına yerleştirilme süreci ayrıca ele alınması gereken bir konudur. Bu konuda özellikle son dönemlerde hem Türkiye'de hem de Azerbaycan'da ciddi akademik çalışmalar yapılmıştır. Ancak biz Kafkasya'da Ortodoks Hristiyanlığın Berpa Cemiyeti'nin faaliyetlerini incelerken bu guberniyada kiliselerin, kilise okulları aracılığıyla Müslümanlar ve yoğun olmasa da Ermeniler arasında Ortodokslaştırma çalışmalarını yürütmüş olduğunu fark ettik. Revan guberniyasında Rus Kilisesinin faaliyetleri konusu spesifik nitelik taşıdığından özel olarak araştırılması gereken bir konudur. Ermeniler arasında yapılan Ortodoksluk faaliyetleriyle ilgili Ermeni tarihçilerin yapmış olduğu çalışmalar da vardır. Çalışmamızda ayrıntılı olmasa da Revan guberniyasının Müslümanların yoğun olarak yaşadığı vilayetlerinde açılan Ortodoks kiliseler ile kilise okulları, Rus nüfus ve yerleşim birimleri konusunda da bilgiler verilmeye çalışılmıştır.

Kilise-devlet ittifakının Müslüman Türk coğrafyalarında gerçekleştirdiği Hristiyanlaştırma faaliyetleri sistemli ve süreklilik ilkesi doğrultusunda bir bütün olarak ele alınmalıdır. Asırlara yayılan bir devlet politikasının daha iyi anlaşılabilmesi için Çarlık Rusya'nın işgal ettiği İdil-Yayık (Ural) bölgesinin aslı unsurları olan Müslüman Türk toplulukları (Tatar, Nogay, Başkurt.) üzerinde uygulamış olduğu zorakî Hristiyanlaştırma politikalarını, farklı merhalelerden geçen kilise icraatlarını tezimizde ayrı bir bölüm olarak yazmayı uygun gördük. İdil-Yayık bölgesinin işgal edilmesi süreci tamamlandıktan sonra ise Rusya Hazar'a, Kafkasya'ya gözünü dikmeye başlamıştır. Sıra bundan sonra Güney Kafkasya'nın dağlı halklarına gelmiştir. İşgal sonrası bu dağlı halklar arasında da aynı politikaları sürdüren Rusya burada Hristiyanlaştırma amacına ulaşmak için ünlü Osetin

⁶ **Kavkazskiy Kalendar**, Tiflis, 1885, s.278.

Komisyonunu kurmuştur. Aslında bu Müslüman halkların herbirine yönelik gerçekleştirilen asimilasyon ve Hristiyanlaştırma çalışmaları ayrı birer tez konusudur. Hem Osetin Komisyonu hakkında Türkiye’de herhangi bir çalışmaya rastlamadığımızdan hem de sürecin devamının anlaşılması için bu komisyon ve faaliyetleri hakkında tezimizde ana hatlarıyla bilgiler vermeye çalıştık.

Yine çalışmamızın coğrafi sınırlarını teşkil eden Azerbaycan topraklarında Rusların görülme tarihleri, Rus milletinin Hristiyanlıkla tanışması, müstemlekecilik politikalarında Ortodoks kilisesinin rolü ve misyonerlik referanslarıyla ilgili bilgiler de vermeye gayret ettik.

Rusların Azerbaycan coğrafyasında görülme tarihleri 10. asra kadar uzanmaktadır. Ancak Çarlık Rusya’nın Petro döneminden başlayarak bölgeye yönelik işgal ve asimilasyon politikalarını hızlandırdığı söylenebilir. Özellikle sıcak denizlere inme hayali, İran’la ticaret, Osmanlı korkusu, Bakü’nün petrol rezervleri, Rusya’nın Azerbaycan’a ilgisinin artmasında esas neden olmuştur. Daha 1796 yılında Hazar’a çıkarma yapmaya hazırlanan Valeriyen Zubov⁷ adına gönderilen şifreli özel belgede Azerbaycan’da Rus hakimiyetinin tesis edilmesi için Kür’ün Aras Nehriyle birleştiği Cevat bölgesinde Ruslardan müteşekkil bir şehir kurulmasının öneminden bahsedilmiştir: “Ekaterinoserd olarak adlandırılacak olan bu yeni Rus şehri için 2 bin Rus askerinin bu bölgeye yerleştirilmesi, onların Gürcü ve Ermeni kadınlarla evlendirilerek her türlü silah ve gereksinimlerinin karşılanması lazımdır.”⁸

Daha o dönemlerden itibaren tarihî Azerbaycan topraklarına Ruslar başta olmak üzere, Ermeni, Alman ve diğer Hristiyan unsurların yerleştirilmesi fikri, Rus devlet çevrelerinde tartışılmaya başlanmıştır.

Bazı küçük ve yerel uygulamalar istisna Kafkasya’nın Hristiyanlaştırılmasına birinci Rus-İran savaşının akabinde Virtemberg Evangelistlerinden oluşan Almanların buraya göç ettirilmesiyle başlanmış, 1818’de Odessa’ya oradan da

⁷ Valerian Aleksandroviç Zubov: 1796 yılında Rus ordusunun İran seferi sırasında ordunun başkomutanlığını yapmıştır. Zubov aynı zamanda II. Yekaterina’nın sevgilisi olarak da ünlenmiştir.

⁸ “Zapiska Glavnoupravlyayuşego Zemleustroystvom I Zemledeliem O Poezdke v Muganskuyu Step V 1913 g”, **Prilozhenie k Vsepodanneşemu Dokladu A. V, Krivoşenina**, SPB, 1913, s.37.

Kafkasya'ya ilk Alman kolonistleri getirilmiştir.⁹ Farklı Hristiyan mezhebinden olsalar da Azerbaycan topraklarına kitlesel olarak yerleştirilen ilk Hristiyan nüfus olmaları hasebiyle, Ortodoks kilisesi ile ilişkileri ve Rusya'nın Hristiyanlaştırma çalışmalarının daha iyi anlaşılması açısından Almanların Azerbaycan topraklarına göç ettirilmesi konusuna da çalışmamızda ana hatlarıyla değinmeye gayret ettik.

Yine Rusya'nın Azerbaycan'da uyguladığı göç ve iskân politikalarını, Ortodoks kilise faaliyetlerinin de merkezinde yer alan radikal Hristiyan tarikatı mensuplarını ve Ortodoks Rusların Azerbaycan'ın çeşitli bölgelerine yerleştirilmelerini de tezimizde ayrı bir bölüm olarak ayrıntılarıyla ele aldık. Çünkü Rus kiliselerinin önemli bir bölümü onların yoğun olarak yaşadığı bölgelerde açılmakta, özellikle Ortodoks kilisesi bölgeye sürülmüş olan tarikat mensubu Rusların tekrar Ortodoksluğa kazandırılması için yoğun misyonerlik faaliyeti yürütmekteydi.

Tarihî Azerbaycan topraklarına yerleştirilen Ermeni gruplar ile diğer Ermeniler konusunda son dönemlerde oldukça fazla çalışma yapılmıştır. Yalnız burada konunun birkaç önemli noktasına değinmemiz gerektiğini düşünüyoruz. Ermeni meselesi olarak adlandırılan bu projede devletin arkasındaki Rus aklı konusunda Çarlık ve Sovyet döneminde objektif araştırmalar yapılamadı. Petro döneminden itibaren Rusya'nın planlı politikaları doğrultusunda bölgede Ermenilerin yönetiminde ikinci bir Hristiyan devleti kurulmasının amaçlandığından yukarıda bahsetmiştik. Sovyetlerin ortaya çıkış sürecine kadar bu planın önemli bir kısmı tamamlanmış, yine tarihî Türk toprakları olan Revan Hanlığının bünyesinde yeni bir Ermeni devleti yani Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti kurulmuştur. Bu süreç uzun süre devam etmiş, Rusya adım adım bu sonuca ulaşmıştır. Önce İran ve Türkiye'nin çeşitli bölgelerinden Ermenileri Revan ve başka hanlıkların topraklarına toplamış, buradaki Türk-Müslüman nüfusu göçe zorlayarak etnodemografik durumu değiştirmiştir. Sovyet döneminde de Azerbaycan'ın doğal zenginliklerinden beslenen Ermenistan Cumhuriyeti böyle kurulmuştur. Sovyet politikaları aslında halkların kardeşliği perdesi altında Rus-Slav ırkının çıkarlarını ön planda tutan bir anlayışa

⁹ *Zakavkazskiy Kray. Zametki O Semeyniy i Obşestvennoy Jizni i Otnoşeniyah Narodov, Obitayışih Mejdu Çernim i Kaspiyskim Moryami*, Çast.1, Sankt-Petersburg, 1857, s.45.

sahip olmuştur. Nitekim daha sonraları Moskova'nın, Politbüro'nun yaptıkları çerçevesinde defalarca Ermenistan Sovyet Cumhuriyetinden Azerbaycan Türkleri toplu olarak göçe zorlanmış ve böylece Çarlık politikalarının Ermenilerden oluşan bir devlet kurma planı, Sovyetler tarafından yavaş yavaş tamamlanmıştır.

1826-1828 Rus-İran savaşının bitiminden hemen sonra Kuzey Azerbaycan'ın zabt u rabt altına alınmasıyla birlikte buraya büyük Ermeni göçleri teşvik edilerek bölgede yeni bir Hristiyan devletinin temelleri atılmıştır. Günümüz Kafkasya'sındaki sorunların, Rusya'nın Türkiye'ye yönelmiş emperyal niyetlerinin daha iyi anlaşılması için Azerbaycan topraklarında, Revan Hanlığının bünyesinde Ermeni devletinin kurulması sürecini, daha sonra da Karabağ'da Rus-Ermeni yayılma sürecinin şifrelerini iyi okumak lazımdır.

Türkmençay Antlaşmasının XV. maddesi İran'a Ermenilerin serbestçe Revan Hanlığı topraklarına göç ettirilmeleri için uygun ortamı sağlama yükümlülüğünü de getirmiştir. Kafkasya Askeri Valisi İ.P. Paskeviç'in¹⁰ kendi el yazısıyla kaleme aldığı talimatta bütün askeri ve sivil birimlerden Revan Hanlığı topraklarına göç eden Ermenilere her türlü yardımın yapılması ve kolaylıkların sağlanması istenmektedir. Yine Rusya'nın hakimiyeti altında girmiş olan Azerbaycan topraklarına yerleştirilmiş olan Ermeniler her türlü vergi ödemekten azad edilmiş, Türkmençay Antlaşması gereği İran hükümetinin Rusya'ya ödediği paradan da fakir Ermeni ailelerine yardımlar ayrılmıştır.¹¹ Ayrıca Paskeviç'in ve İran'la diplomatik ilişkiler kuran Rus elçilik heyetinin başkanı A. S. Griboyedov'un şovenist yaklaşımları ile Ermeni taraftarı oluşu da bilinen bir gerçektir.

1828-1830 yılları arasında Kafkasya'nın tarihî Türk topraklarına İran'dan yaklaşık 40000, Osmanlı'nın doğu vilayetlerinden de 84.000 Ermeni göç ettirilerek yerleştirilmiştir.¹² Gence, Revan ve Borçalı bölgelerinin en verimli hazine toprakları Ermenilere verilmiş, aynı zamanda devlet desteğiyle 2.000.000 ruble değerindeki

¹⁰ İvan Feodoroviç Paskeviç (1782-1856): 1827-1831 yılları arasında Çarlık Rusyası'nın Kafkasya Askeri Valisi görevinde bulunmuş, aynı zamanda İran-Rus ve Osmanlı-Rus savaşlarında da Rus ordusunun Başkomutanı olmuştur.

¹¹ **Akti, Sobranniye Kavkazskoyu Arheografiçeskoyu Komissiyeyu (AKAK)**, T.7, dok.561.

¹² N. N. Şavrova, **Novaya Ugroza Russkomu Delu v Zakavkaziyu. Predstoyaşaya Rasprodaja Mugani İnorotsam**, S.Peterburg, 1911, s.63.

Müslüman Türklerin tapulu mülkü olan topraklar da onlardan alınarak Ermenileri yerleştirmek için ayrılmıştır.¹³ Resmî rakamlara göre 124 bin Ermeni nüfusun sadece bu dönemde Azerbaycan topraklarına yerleştirildiği kayıtlı ise de gayriresmî yollarla yapılan Ermeni göçlerine her türlü kolaylığın sağlandığı da gözönünde bulundurulduğunda bu rakam 200.000 civarına kadar çıkmaktadır. Nitekim çeşitli Rus kaynakları, bu rakamları teyit etmektedirler.

Kafkasya Genel Valiliği defterhanesinin arşiv belgeleri arasında Azerbaycan'daki bölge işgal komutanlarına özellikle Ermeniler için kiliseler ve kilise mekteplerinin inşa edilmesini teşvik etmeleri ile ilgili öneriler ve emirler içeren belgeler bulunmaktadır. Nitekim 1844 senesine ait olan bir arşiv belgesinde Hazar bölge valisinin Gürcistan İnşaat Komisyonu ile aralarındaki yazışmasında Şamahı'da bir Ermeni kilisesinin inşa edilmesinin önemi vurgulanmaktadır.¹⁴

Kırım savaşı sonrasında ise Ermenilerin Karadeniz'in kıyısındaki Türk topraklarına, Azerbaycan'ın batı vilayetleri ile Osmanlı devletinin doğusuna yeni göçleri olmuştur. 1877-79 arasında Kars'a 50.000, Sürmeli'ye 35.000 Ermeni daha yerleştirilmiştir.¹⁵ Revan Hanlığı topraklarında ikinci bir Hristiyan devleti kurma projesi çerçevesinde Osmanlı'nın doğu vilayetlerinden de getirilerek Revan'da kalabalık bir Ermeni nüfusun oluşturulması süreci başlatılmıştır. Nitekim Revan Hanlığı ile Osmanlı'nın doğu vilayetlerini de içine alan bir coğrafiyada büyük Ermenistan kurma hayali Rus-Ermeni ittifakının gündeminden hiçbir zaman düşmemiştir. Gürcistan Devlet Tarih Arşivi'nde bulunan 1850'li yıllara ait 354 sayfalık bir dosyada, Beyazıt sancağından onlarca, yüzlerce Ermeni'nin, Rum'un Revan Hanlığı topraklarına yerleştirilmesiyle ilgili raporlar, mektuplar, yerleşimci listeleri yer almaktadır. Ermeni göçünün bir devlet politikası çerçevesinde devam ettiğini bu raporlarda teyit etmektedir.¹⁶ Rus kaynaklarında yer alan Ermeni göçlerine ait bir istatistik 19. asırda Çarlık Rusyası'nın Azerbaycan'da yapmış olduğu en büyük asimilasyon ve etnodemografik değişim gerçeğini gözler önüne sermektedir: "Bugün 1.300.000 Ermeni'nin Kafkasya'da yaşadığı dikkate alındığında

¹³ Şavrova, a.g.e., s.63.

¹⁴ **Gürcistan Devlet Tarih Arşivi**, F.2, op.1, ed.hr.11840.1.3.

¹⁵ Şavrova, a.g.e., s.63.

¹⁶ **GDTA**, F.240, op.2, d.41, L.1-354.

bunun yaklaşık 1 milyonu tarafımızdan buraya yerleştirilmiştir. 1896'da General Şeremetev ¹⁷ kendi kesin kayıtlarında Ermenilerin sayısını 900 bin olarak göstermiştir. 1908 kayıtlarında ise bu rakam 1.300.000'e yükselmiştir. Doğal nüfus artışını da dikkate aldığımızda sadece 13 sene içerisinde 300.000 fazla Ermeni'nin tarafımızdan bölgeye yerleştirildiği gerçeği ortadadır."¹⁸

Radikal Rus tarikat mensupları ile Ortodoks Rus nüfusun Azerbaycan'a büyük kitleler halinde yerleştirilmeleri kuşkusuz Hristiyanlaştırma faaliyetlerinin en önemli boyutunu oluşturmaktadır. 1897 yılı rakamlarına göre kahir ekseriyeti Azerbaycan toprakları olmak üzere Kafkasya'ya Rus nüfusun dışında ayrı ayrı milletlerden oluşan toplam 1.147.972 Hristiyan nüfus yerleştirilmiştir. ¹⁹

Tezimizde ayrı bir bölümde aydınlatmaya çalıştığımız diğer bir önemli nokta ise 1860 yılında kurulan ve merkez ofisi Tiflis'te bulunan, bir nevi Osetin Komisyonunun devamı niteliğindeki Kafkasyada Ortodoks Hristiyanlığı Berpa (İhya, yenidenkurma) Cemiyeti'nin Azerbaycan topraklarında yürütmüş olduğu misyonerlik çalışmalarıdır.

Doğrudan devletin himayesinde kurulmuş olan bu cemiyetin bünyesindeki çeşitli misyoner grupları işgal sonrasında Azerbaycan'da oldukça fazla serbest hareket ederlerken, ülkenin ekser bölgelerinde bu cemiyet aracılığıyla yeni kiliseler inşa edilmiştir. Hedef mümkün olduğu kadar daha büyük kitleleri Hristiyanlaştırmak ve Müslümanların dinî inançlarını dejenere ederek onları güçsüz bırakmaktı. Müstemleke politikaları gereğince Müslüman ruhani aydınlar ile din adamları işgalin ilk yıllarında potensiyel suçlu muamelesi görmüşler, çeşitli muameleler ve her vasıtayla onların toplum üzerindeki etkinliği azaltılmaya çalışılmıştır. Askerî işgal yönetiminden sivil idareye geçiş sürecinde uygulanan bu poilitikaların isyan hareketlerini tetiklediğini, Müslüman din adamlarının liderliğinde gelişen direniş hareketlerinin günden-güne genişlediğini gören Rusya nihayet XIX. asrın ortalarında bu dayatmalardan vazgeçerek Müslüman yönetici aydınların siyasi, ekonomik

¹⁷ Sergey Alekseyeviç Şeremetev (1836-1896): Rus ordusunun önemli generallarından biri olan Şeremetev uzun yıllar Kafkasya'da görev yapmıştır. 1890-96 arasında Kafkasya ordusunun başkomutanı olmuştur.

¹⁸ Şavrova, **a.g.e.**, s. 64.

¹⁹ Şavrova, **a.g.e.**,s. 65.

haklarını kısmen geri iade etmeyi, onlara imtiyazlar vererek kendi tarafına çekmeyi denemiştir. Bu dönemden itibaren takip edilen politika Rusya'nın çıkarlarına hizmet edecek, devletin güdümünde yeni Müslüman din adamları kuşağının şekillendirilmesi olmuştur.

Bölgenin Rusya'nın çıkarları doğrultusunda yeniden dizayn edilmesi ve sosyal-siyasi-ekonomik alanlarda müstemlekecilik politikalarının uygulanabilmesi için Çarlık yönetimi zaman zaman Azerbaycan'da farklı inzibatî-coğrafi yönetim biçimleri de uygulamıştır. Rus işgal yönetimi 1840 senesinde Kafkasya'yı iki guberniyaya (Gürcü-İmeretiya ve Hazar Guberniyası) bölerek inzibatî-idarî yönetim olarak iki merkezden idare etmeye başlamışsa da 1844 yılında Kafkasya Genel Valiliğinin oluşturulması sonrasında Kafkasya'da 4 guberniya kurulmuştur. Bunlar Tiflis, Kutaisi, Şamahı ve Derbent guberniyasıdır. 1849 senesinde ise yeni bir guberniya daha oluşturulmuştur: Revan Guberniyası. 1859 yılında ise günümüzdeki Kuzey Azerbaycan'ın büyük bir bölümünün yönetildiği Şamahı guberniyası Bakü guberniyasıyla değiştirilmiş ve guberniya Bakü'den yönetilmeye başlanmıştır. Zakatala ve Kuba bölgeleride bu guberniyanın topraklarına tabi kılınmıştır.²⁰ 1868 yılında ise Yelizavetpolskiy (Gence) guberniyası adı altında yeni bir guberniya daha oluşturulmuştur. Çalışmamızın esas coğrafi sınırını da Kuzey Azerbaycan topraklarının büyük bölümünün tabi olduğu bu iki guberniya ile kısmen Revan Guberniyası oluşturmaktadır. En yoğun Hristiyanlaştırma faaliyetleri Bakü guberniyası topraklarında sürdürülmüştür.

Rusya'nın bu böl-yönet-değiştir politikaları esasen baskıcı askerî-stratejilerle zamana ve değişen koşullara göre daha uygun, kolay yöntemler kullanarak bölgenin etno-demografik, iktisadî, dinî haritasını Rusya'nın çıkarları doğrultusunda yeniden şekillendirmeye yönelik olmuştur.

²⁰ D. İ. İsmailzade, *Russkoe Kreştianstvo v Zakavkaze. 30-e gg. XIX v.- Naçalo XX v*, Moskva, 1982, s.24.

KONUNUN ARAŞTIRMA DÜZEYİ VE KAYNAKLAR

Azerbaycan'da yaklaşık iki asır devam eden bir işgal dönemi ve siyasi durum objektif tarihçilik açısından konunun araştırılmasına olanak tanımamıştır. Azerbaycan'ın bağımsızlığa kavuştuğu döneme kadar Bakü'nün Moskova ile gönüllü birleşmesi tezi ortaya atılmış, Azerbaycan halkının doğunun karanlık ikliminden Ruslar sayesinde kurtulduğu, medenileştiği fikri tarih kitaplarında işlenmiştir. Hristiyanlaştırma konusunda bağımsızlık dönemine kadar hemen hemen hiçbir çalışmaya rastlamamaktayız. Sansür, baskı ve ideolojik yönlendirmeler altında bütün bu süreci, Rusya'nın bölgeye yönelik asimilasyon hedeflerini açıkça eleştirmek, yazmak dönemin Azerbaycan aydını, yazarı için çok zor bir görevdi. Ancak bütün bu olumsuzluklara rağmen münferit girişimlerle de olsa yayınlar yapılmaya, okullar açılmaya çalışılmış, emperyal direktörlere karşı Müslümanların millî bilinci diri tutulmaya çalışılmıştır. Özellikle XIX. asrın sonlarına doğru Azerbaycan aydınlarının yayınladıkları *Ekinci*, *Ziya*, *Keşkül*, *Molla Nasreddin* gibi gazete ve dergilerde mecazlar, satırlı anlamlar kullanılarak Rusya'nın bölgedeki politikaları eleştirilmeye çalışılmıştır. Kısacası XIX. asır Azerbaycan ve Rus tarihçiliğinde Çarlık yönetiminin Azerbaycan'da uyguladığı Hristiyanlaştırma politikaları ile Ortodoks kilisesinin misyonerlik faaliyetleriyle ilgili ciddi bir çalışmaya, makaleye rastlamak mümkün bile değildir.

Bu sömürgeci baskıcı süreç 1917 Rus Bolşevik İnkilabına kadar devam etmiştir. 1918-1920 yılları arasında Kuzey Azerbaycan'a kısa bir özgürlük dönemi yaşatan Azerbaycan Cumhuriyetinin kurulmasıyla millî tarih yazıcılığı üzerindeki baskı ve sansür ortadan kalkmışsa da bu bağımsızlık süreci iki sene bile devam edememiştir. Sovyet döneminde daha farklı politikalar ve uygulamalar ile bu dönüştürme, müstemleke süreci sürdürülmüştür. Rus müstemleke idaresi hem XIX. asırda hem de Sovyet döneminde Çarlık Rusyasının Hristiyanlaştırma siyasetinin objektiflik ve tarihîlik ilkelerine dayanılarak, sürecin spesifik yönlerini de ortaya çıkarmak kaydıyla araştırılmasını engellemiştir. Ancak Rus tarihçiliğinde konumuzun bazı boyutlarını aydınlatacak doğru ve objektif yoruma muhtaç olan eserlerde bulunmaktadır. İdeolojik bakış açısından kurtulmasalar da Rus

tarihçilerinden E. Egizarov, G. Tumonov, S. P. Zelinski, İ. Segal²¹ gibi şahsiyetlerin eserlerinden Çarlık Rusyası'nın Kafkasya'da uyguladığı toprak politikaları, göç, köylü-devlet ilişkisi, reformlar, yasal düzenlemeler vs. gibi konulara bakarak da uygulanan müstemlekecilik politikalarıyla ilgili ipuçları elde etmek mümkündür.

Birinci el kaynak eserler tanıtılırken Rusyanın Azerbaycanda hakimiyet kurma sürecine bizzat tanıklık etmiş Rus tarihçilerden V. V. Potto'nun, V. L. Veliçko'nun, N. F. Dubrovin'in, N. N. Şavrov'un, İ. Şopen'in, A. A Kaufman'ın, P. İ. Kovalovskiy'in²² eserlerini başta zikr etmek gerekir. Çarlık yönetiminin bölgede uygulamaya çalıştığı Ruslaştırma politikalarının sıcak izlerinin görülmesi açısından bu askeri tarihçilerin eserlerinde geniş bilgi ve değerlendirmeler yer almaktadır.

V. İ. İvanenko'nun 1911 yılında Tiflis'te yayınlanan *Grajdanskoye Upravleniye v Zakavkaziye (Kafkasya'daki Sivil Yönetim)*²³ eseri Rus idaresinin asimilasyon politikalarının tespiti açısından kıymetli bilgiler içermektedir. Ayrıca çalışmamızın konusunu oluşturan radikal tarikatlar, onların oluşumu, Kafkasya'daki Rus nüfus, Çarlık Rusyasında Din Bakanlığı görevini üstlenen Sinod²⁴ ve onun faaliyetleri, Rus kilisesinin misyonerlik tarihî vb. gibi konularda ise Rus müelliflerin eserlerinde oldukça fazla bilgiler vardır ve bizde bu eserlerden yararlanmaya çalıştık.²⁵ Özellikle Rusya'nın Azerbaycan'a göç ettirdiği ilk Rus nüfusu olan radikal

²¹ S. İ. Egizarov, "İssledovanie Po Istorii Uçrejdenie v Zakavkaziyu", Ç.1, **Selskaya Opşina**, Kazan, 1889; S. P. Zelinski, **Vinogradarsta i Vinodeliye Şamahinskim Uезде**, Odessa, 1896; G. Tumanov, **Zemelnie Vaprosii Pristupnos Na Kavkaze**, SPB, 1900; İ. L. Segal, **Kestiyanskie Zemledeliye v Zakavkaziyu**, Tiflis, 1912.

²² V. A. Potto, **Kavkazskaya Voyna V Ordelnih Oçerkah, Epizodah, Legendah, İ Biografiyah**, T. 1, S. Peterburg, Tipografiya E. Evdakimova. 1886 ; V. L. Veliçko, **Kavkaz. Russkoe Delo İ Mejduplemennie Voprosı**, Elm, Baku, 1990 ; N. F. Dubrovin, **İstoriya Voynı İ Viladiçestva Russkih Na Kavkaze**, T.1-4, S. Peterburg,1871-1888; İ. Şopen, **İstoriçeskiy Pamyatnik Sostoyaniya Armyanskoy Oblasti v Epohe ee Prisoedineniya k Rossiyskiy İmperii**. S.Petersburg, 1852 ; N. N Şavrov, **Novaya Ugroza Russkomu Delu V Zakavkazi. Predstoyaşaya Rasprodaja Mugani İnoradtsam**, SPB, 1911 ; A. A. Kaufman, **Pereselenie i Kolonizatsiya**, SPB, 1905 ; P. İ. Kovalevskiy, **Kavkaz. İstoriya Zavoevanie Kavkaza**, T.2, S.Peterburg, 1915.

²³ V. İ. İvanenko, **Grajdanskoye Upravleniye v Zakavkaziye**, Tiflis, 1911.

²⁴ Sinod: Yunanca bir kelimedir. Rusçada toplantı anlamını vermektedir. 1721-1917 arasında Rusya'da faaliyette bulunan en üst düzey devlet kurumlarından birisiydi. Sinodun kuruluş amacı, Rusya'daki din işlerini düzenlemek, Hristiyanlığın yayılmasına yön vermek, kilise faaliyetlerini koordine etmek, dinî okulları ve yayınları kontrol etmek, devletin din politikalarını üretmektir.

²⁵ T. V. Barsov, **Svyateyişiy Sinod v Ego Proşlom**, SPB, 1896; A. S. Prugavin, **Staroobryadçestvo Vo Vtoroy Polovine XIX veke**, Moskova, 1904; E. A. Malov, **O Novokreşennom Kontor**, Kazan, 1878; M. Maşanov, **Obzor Deyatelnosti Bratstvo Svyatogo Guriya Za 25 Let Ego**

Hristiyan cemaatler, onların ortaya çıkışları, eğilimleri, inançlarıyla ilgili eserler tezimiz açısından önemli bilgiler ihtiva etmektedirler.

Bununla birlikte bir genelleme yapmak gerekirse ister Çarlık isterse de Sovyet Rus tarihçilerininin bakış açısına göre; gelişmemiş, doğunun “vahşi” kurallarına göre yaşayan Azerbaycan halkı güya daima Rusya ile birleşmenin hayalini kurmuştur. Sovyet tarih tezide millî duyguların bastırılması ve halkların kardeşliği ilkesi üzerine kurulmuştur. Sovyet döneminde Kafkasya’daki Rus göçmenleri ve Çarlık Rusyası’nın göçmen politikalarıyla ilgili yazılan eserlerde ise, daha çok Rus köylüsünün ekonomik yaşamına, bölgenin kalkınmasındaki rolüne, halkların kardeşliğine, kültür alışverişinin gelişmesine vurgu yapılmakla yetinilmiştir. Ancak D. İ. İsmailzade’nin Kafkasya’daki Rus köylü faaliyetlerinden bahseden 1978 senesinde Bakü’de yayınlanan *Russkoe Krestyanstvo v Zakavkazie v 30-e godı XIX-naçale XX vv. (XIX asrın 30-lu yıllarından XX. asrın başlarına kadar Kafkasyadaki Rus Köylüsü)*²⁶ adlı eseri Sovyetlerin imkan verdiği siyasî, ilmî imkanlar çerçevesinde Rus iskân politikasının esaslarını ortaya çıkartmakta önemli bir kaynak olmuştur.

D. İsmailzade’nin ismi zikredilen eserinde Sovyet kırmızı çizgisi aşılmadan Azerbaycan’daki Rus nüfusa dair geniş istatistikî rakamlar, göç ve iskân siyasetinin yasal dayanağı, bu sürecin farklı aşamaları, yayınlanan ve yayınlanmayan geniş arşiv belgeleri esasında farklı yaklaşım ve yorumla izah edilmeye çalışılmıştır. Burada Lenin’in Çarlık idaresinin göç ve iskân politikalarıyla ilgili değerlendirmeleri tezi esas alınmış, sınıfsal yaklaşımlarla göç hareketlerinin köylü hareketini canlandığı, tetiklediği iddia edilmiştir. Çarlık Rusyası’nın asıl hedeflediği etnik, dini kolonizasyon, asimilasyon görmezlikten gelinerek yalnız agrar (ziraat) kolonizasyondan bahsedilmiştir. Özellikle Ermeni meselesinde İsmailzade, Rusya’nın bölgede uygulamış olduğu Ermeni yanlısı emperyalist politikaları eleştirel bir yaklaşımla anlatmıştır. İsmailzade’nin bu çalışması Çarlık idaresinin Azerbaycan’da uyguladığı göç politikası, bu göçün sosyal, coğrafi ve istatistikî

Suşestivovaniye, Kazan, 1892; N. M. Nikolskiy, **İstoriya Russkoy Tserkvi**, Politizdat, Moskva 1985; M. Y. Braycevskiy, **Utverjdenie Hristiyanstva Na Rusi**, Kiev: Naukova Dumka, 1989.

²⁶ D. İ. İsmailzade, **Russkoe Krestyanstvo v Zakavkazie v 30-e godı XIX-naçale XX vv**, Nauka, Moskva, 1982.

haritasının şekillenmesi meselesinde, arşivde bulduğumuz bazı belgelerin doğru okunması ve yorumlanmasında bize yardımcı olan sık sık başvurduğumuz bir kaynak olmuştur.

Kafkasya'daki Rus göçünün tarihine değinen eserlerden biri de A.İ Klibanov'un 1965 de Moskova'da yayımlanan *İstoriya Religioznogo Sektanstva v Rossii (Rusya Tarikatlar Tarihi)*²⁷ adlı eseridir. Azerbaycan'a yerleştirilmiş olan radikal tarikatçı Duhoborlar (Maneviyatçılar) ile Molokanların ve onların sosyo-ekonomik hayatlarını, dinî telakkilerini anlatmaya çalıştığımız bölümde de en fazla Klibanov'un bu eserinden istifade ettik.

Bağımsızlık sonrası Azerbaycan tarih yazıcılığında ayrı ayrı hanlıkların tarihi, Rusya ve komşu devletlerle ilişkiler, ülkenin sosyal ekonomik durumunu yansıtan bazı eserler yazılsa da halen dönemin zengin arşiv belgeleri, seyahatnameler, raporlar, kilise defterleri vs. bütün yönleriyle araştırılarak müstemleke rejimi ve Hristiyanlaştırma politikalarının boyutları ayrıntılarıyla ortaya konamamıştır. Bağımsızlık dönemine kadar bu başlık altında makalelerin bile yazılmasına rastlanmadığını yukarıda ifade etmiştik. Elbetteki ideolojik yaklaşımlar ile Çar ve Sovyet sansürü bunun yapılmasına engel olmuştur. Sovyet döneminde ideolojik yaklaşımlar değişse de bu konuda durum değişmemiştir. Bu kez Komünist Partisi ideolojisinde halkların kardeşliğinden bahsedilmiş, 60'lı yıllardan itibaren de Azerbaycan'ın Rusya ile gönüllü birleştiği tezi Azerbaycan tarihçiliğinde öne çıkarılmıştır. Ancak Bolşevik Devriminin lideri Lenin'in Çarlık Rusya'yı halklar hapisanesi olarak tanımladığı da bilinmektedir. Komünist sınıf mücadelesi tezi ve Çarlık yönetiminin bir burjuva devleti olması gerçeği XX. asrın ilk yarısında Çarlık yönetiminin Azerbaycan'da uyguladığı kolonyal politikalarla ilgili birtakım arşiv belgelerini yayınlama imkânı sağlamıştır. Özellikle Rus tarihçisi İ. P. Petruşevski başkanlığındaki, heyetin müstemlekecilik politikalarını kapsayan arşiv belgelerini yayınlaması Azerbaycan tarihinin objektif araştırılması açısından çok önemli bir aşama olmuştur.²⁸ Bununla beraber bu belgelerde esasen inzibatî, siyasî, ekonomik

²⁷ A. İ. Klibanov, *İstoriya Religioznogo Sektanstva v Rossii*, Moskva, Nauka, 1965.

²⁸ *Kolonialnaya Politika Rossiyskogo Çarizma v Azerbaydjane v 20-60-h gg.XIX v*, İzdatelstva Akademi Nauk SSSR, Moskva, 1936 Leningrad (4 ciltte yayınlanan bu arşiv belgeleri Petersburg

temelli sınıf doktrinine hizmet eden belgelerdi. Dikkatle incelendiği zaman bu arşiv belgelerinin yayınlanması sürecinde de Hristiyanlaştırma, Rus göçü gibi bazı hassas konuların üzerinden suskunlukla geçildiği görülmektedir.

Sovyet yönetiminin ideolojik yaklaşımı hiçbir şekilde Rusya'nın Azerbaycan'da Hristiyanlaştırma politikalarını, özellikle buraya göç ettirilen Ruslar, Ermeniler, Almanlar ve saireler üzerine kapsamlı ve objektif bir çalışmanın ortaya konulmasına izin vermemiştir. Ancak Petruşevski, A. S. Sumbatzade, M. A. İsmayılov, İ. M. Hesenov gibi tarihçiler Sovyet ideolojisine uygun olarak bölgedeki Rus köylüsünün hayatını, Rusya'nın iskân politikalarını, Guba, Zakatala isyanlarına dair değerli eserler yazmışlardır. Bunlardan özellikle A. S. Sumbatzade'nin 1961 senesinde yayınlanan *Kubinskoye Vosstaniye 1837 g. (1837 yılı Kuba İsyanı)*²⁹ ve İ. P. Petruşevski'nin 1934'te yayınlanan *Djaro-Belokanskiye Volneniyeye Obşestva V Pervoy Treti XIX v. (XIX. Asrın İlk Yarısında Car-Balaken Bölgesindeki Toplumsal Hareketlenmeler)*³⁰ eserleri tezimizin kapsadığı dönemde işgale karşı başlatılan direnişler açısından önemli bilgiler içermektedir. Bu eserlerde yukarıda da belirtildiği gibi isyanları körükleyen din faktörü ile Hristiyanlaştırma görmezlikten gelinmiştir.

N. A. Tahirzade'nin XIX. asır Azerbaycan eğitim sistemi, Müslüman okulları, Azerbaycan'ın eğitim kurumlarında eğitim gören Ruslar üzerine çalışmaları, Çarlık Rusya'nın eğitim politikaları açısından önemlidir.

Rusya'nın Azerbaycan'ı Hristiyanlaştırma niyeti XIX. asırdaki işgali sonrası ortaya çıkan ve sadece Azerbaycan Türklerini ilgilendiren bir politika değildir. Türk-İslâm coğrafyasını bir bütün olarak ele alırsak Rusların Türk coğrafyasına hâkim olma niyetlerinin arkasında aynı zamanda bu bölgede yaşayan Hristiyanların hâmisi olmak, Müslümanlarla özellikle Osmanlı'yla hesaplaşmak, buradan İslâm varlığını söküp atmak gibi duygular da yatmaktaydı. Bu bağlamda Astarhan ve Kazan hanlıklarının işgali sonrası İdil Müslümanları Rusya kilise-devlet ittifakının tam bir zulmüne, işkencesine uğramıştır. Rusya'nın İslam dünyasında

ve Moskova arşivlerinde yer alan XIX. asrın 60-lı yıllarına kadar olan dönemin müstemleke politikalarıyla ilgili önemli bilgileri ihtiva etmekte)

²⁹ A. S. Sumbatzade, *Kubinskoye Vosstaniye 1837 g.*, Baku, 1961.

³⁰ İ. P. Petruşevski, *Djaro-Belokanskiye Volneniyeye Obşestva V Pervoy Treti XIX v.*, 1934.

yapmış olduğu kıyım, dönüştürme ve Hristiyanlaştırma çabalarının geçmişine ışık tutmak için de bazı Rus ve Türk araştırmacıların eserlerinden de yararlandık.³¹

Azerbaycan bağımsızlığını kazandıktan sonra ülkenin bütün tarihî dönemlerinin objektif bir biçimde araştırılması imkânı doğmuştur. Son dönem Çarlık politikalarında Ermeni meselesi, Rusya'nın Azerbaycan'da uyguladığı göç, iskân politikaları, Rus işgaline karşı direnişler gibi konularda işlenmeye ve bu önemli konuları geniş belgeler-bilgiler ışığında aydınlatan çalışmalar ortaya konulmaya başlanmıştır. Bu çalışmalardan özellikle H. Y. Verdiyeva'nın Rusya imparatorluğunun Kuzey Azerbaycan'da uygulamış olduğu göç ve iskân politikaları ve Azerbaycan'daki Alman kolonilerine dair eserleri³², Vidadi Umudlu'nun Kuzey Azerbaycan'ın Çarlık Rusyası tarafından işgali ve müstemlekecilik aleyhindeki mücadeleyi konu edinen doktora tezi bağımsızlık sonrası hanlıklar tarihinin aydınlanmasına katkı sağlamıştır. Fikret Bağirov'un 2009'da Moskova'da yayımlanan *Pereselençeskaya Politika Çarizma v Azerbaydjane 1830-1914 gg. (1830-1914 arası Çarlık İdaresinin Azerbaycan'da Uyguladığı Göç Politikası)*³³ adlı eseri de özellikle çok kıymetli arşiv belgelerinin ışığında Rus nüfusun Azerbaycan'daki iskânını aydınlatmıştır. Hristiyanlaştırma faaliyetlerinin yoğun olarak yaşandığı kuzeybatı Azerbaycan'ın etno-demokratik ve dinî haritasının anlaşılması açısından Zerine Cavadova'nın *Şimali-Gerbi Azerbaycan: Tarihi Demografik Tedgigat (Kuzey-Batı Azerbaycan: Tarihi Demografik Araştırma)*³⁴ adlı doktora tezi, Agaeva Lyubov Nikolayevna'nın *Russkie Sektantı v Azerbaydjane v XIX-naçale XX vv. (XIX. asr ve XX. asrın Başlarında Azerbaycandaki Rus Tarikatları)*³⁵ başlıklı tarikat mensubu Rusların Azerbaycan'daki yaşamını konu edinen doktora tezi son dönem Azerbaycan tarihçiliğinde yapılan çalışmalardır.

Bütün bu çalışmalara rağmen Çarlık Rusyası'nın Azerbaycan'da Hristiyanlaştırma politikalarını göçler, kilise, Hristiyanlığı yayma cemiyetleri,

³¹ M. A. İsmayılov, **Azerbaycan Tarihi**, Bakı, 1986; İ. M. Hesenov, **Zemelnaya Politika Çarima v Azerbaydjane 19 Veka**, İzvestiya AN Azerbaydjanskoy SSR, N:4, 1956.

³² X. Y. Verdiyeva, **Pereselençeskaya Politika Rossiyskoy İmperii v Severnom Azerbaydjane**, Altay, Bakı, 1999.

³³ F. Bağirov, **Pereselençeskaya Politika Çarizma v Azerbaydjane 1830-1914 gg**, Moroseyka, Moskva, 2009.

³⁴ Z. Cavadova, **Şimali-Gerbi Azerbaycan: Tarihi Demografik Tedgigat**, Bakı, 2004.

³⁵ L. N. Agayeva, **Russkie Sektantı v Azerbaydjane v XIX-Naçale XX vv**, Bakı, 2008.

kültürel ve dini dönüştürme bağlamında kapsamlı olarak araştırılması ihtiyacı günümüzde de güncelliğini korumaktadır. Biz bu çalışmamızda ilk kez çok sayıda arşiv belgesi, zengin erken dönem kaynakları, Sovyet dönemine kadar yazılmış olan bazı kıymetli eserler ve raporları inceleyerek Ortodoks Hristiyanlaştırma politikalarını Rus kilisesi ekseninde ortaya koymaya çalıştık. Ayrıca Çarlık döneminde yayınlanan belgeler, yazışmalar, hatıratlar ile raporların doğru yorumlandıklarında bu politikaları açık bir biçimde ortaya çıkaracağını da düşünmekteyiz.

XIX. asır Rus tarihçiliğinde bu arşiv belgelerinin toplanması, tasnif edilmesi ve yayınlanması yönünde bazı çalışmalar yapılmıştır. Bunlardan tezimiz açısından en önemlisi Rusya'nın Kafkasya Genel Valiliği bünyesinde kurulan A. Berje başkanlığındaki Kafkasya Arkeografi Komisyonunun 1866-1904 yılları arası Tiflis'te yayınlamış olduğu 12 ciltlik işgal tarihine ışık tutan Kafkasya Valiliğinin mektupları, raporları, hesapları vs. den oluşan belgeleridir.

Yine Moskova'da, S.Petersburg'da, Tiflis'te yayınlanan *Kavkaz*, *Kavkazskiy Kalendar*, *Kavkazskiy Sbornik*, *Oteçestvennie Zapiski*, *Moskovskie Vedomosti*, *Novoe Obozrenie*, *Missionerskoe Obozrenie* ve *Kavkazskiy Vestnik* gibi süreli yayınlar da tezimizin önemli kaynakları arasındadır. Bu yayınlarda bölgedeki Rusların hayatı, ihtiyaçları, onlara yapılan yardımlar, açılan okullar, kiliselerle ilgili makaleler yer almaktadır. Aynı zamanda Kafkasya Genel Valiliğinin komite ve komisyonlarının hazırlamış oldukları raporlar, hesaplar, makaleler, mektupların da bir kısmı işgal sonrası dönemde ayrıca broşür halinde yayınlanmıştır. Bunlardan özellikle Kafkasya'nın guberniyalarındaki eğitim kurumları ve onların faaliyetlerine dair bilgiler içeren Eğitim komisyonunun seneler içeren hesapları tezimiz açısından önemlidir. Buradaki belgelerden kiliselere bağlı okullara dair de bilgiler edindik. Ayrıca daha fazla Rus nüfusun bölgeye yerleştirilmesi imkânlarını araştıran müfettiş raporları, özellikle göç idaresinin müdür yardımcısı İ. İ. Thorjevskogo'nun Kafkasya seferine dair kayıtları, Muğan bölgesi Rus yerleşim birimleri ile oradaki Rusların hayatına dair kıymetli bilgiler içermektedir. K. A. Borozdin'in 1891 yılında

Petersburg’da yayınlanan *Pereselentsi v Zakavkazie (Kafkasya’daki Göçmenler)*³⁶ adlı kitabında da Azerbaycan’a göç ettirilen Rus nüfus hakkında bilgiler yer almaktadır. 1901 senesinde yine Petersburg’da Göç İdaresi tarafından yayınlanan Rusya’nın göçle ilgili çıkardığı yasalar, kararnameler, talimatlar ve yönetmenliklerin bir araya toplandığı eserde uyguladığı bütün bu politikaların yasal dayanakları, genel seyirini anlamak için çok önemli ipuçları yer almaktadır. Bölgede yaşayan milletlerin gelenekleri, inançları, sosyo-kültürel hayatları ile ilgili son derece kapsamlı bilgiler içeren diğer bir kaynak *Sbornik Materialov Dlya Opisaniya Mestnostey İ Plemen Kavkaza* adlı çok ciltli derlemedir. Bu derlemede hem Rus ruhanîlerinin hem de Kafkasya’nın yazar ve aydınlarından pek çoğunun makaleleri yayınlanmıştır. XIX. asrın sonlarına doğru A. A. Kaufman, N. P. Ogonovski, V. P. Voşininan’ın da makalelerinin yer aldığı yeni toplu *Voprosı Kolonizatsii*³⁷ adlı eserde Rusya’nın bölgede uyguladığı müstemlekecilik politikaları siyasi açıdan değerlendirilerek Rusçuluk, Rus devletinin çıkarları gibi konular öne çıkarılmıştır.

Öte yandan Hasan Bey Zerdabi³⁸ gibi Azerbaycan’ın bazı milletyetçi aydınları da Rusya’nın burada yürütmüş olduğu politikalarından rahatsızlıklarını dile getirmişlerdir. *Ekinci* gibi dönemin bazı gazetelerinde Türk aydınları baskı ve sansürün şiddetine rağmen çıkardıkları yayınlar ile milleti aydınlatmaya çalışmışlardır. Zerdabi, Müslümanların topraklarının ellerinden alınarak Ruslara verilmesini eleştirmiştir.³⁹

Çalışmamız açısından son derece kıymetli diğer bir derleme de 1910 senesinde Tiflis’te yayınlamıştır. Bu, 1860-1910 yılları arasındaki dönemde bölgede faaliyetini sürdüren ve en büyük misyoner cemiyet olan Kafkasya Ortodoks Hristiyanlığı Berpa Cemiyetinin faaliyetleriyle ilgili bilgilerin toplandığı envanterdir. Bu cemiyetin yılları esas alan envanteri de konumuzun aydınlatılmasında önemli kaynak olmuştur.

³⁶ K. A. Borozdin, *Pereselentsi v Zakavkazie*, M-Peterburg, 1891.

³⁷ *Voprosı Kolonizatsii*, T.12, S.Peterburg, 1913.

³⁸ Hasan bey Melikzade Zerdabi: Azerbaycan milli matbuatının ilk gazetesi olan *Ekinci*’nin naşiri, yazar, mütefekkir, ilk milli tyatronun kurucusu, eğitimci ve hayırsever bir aydın. Rus müstemlekesi altındaki Azerbaycan’da milli intibah ve aydınlanma hareketinin önemli temsilcilerinden biri olmuştur. (Daha geniş bilgi için bkz. Okan Yeşilot, *Hasan Melikzade Zerdabi ve Ekinci Gazetesi*, Yeditepe, İstanbul, 2012.)

³⁹ Gasan Bek Zardabi, *Izbirannie Stati i Pisma*, T.2, Baku, 1962, s.260.

XX. asır Rus tarihçiliğinde özellikle İdil boyu Müslümanlarının (Tatarların, Başkurların, Udmurtların) Hristiyanlaştırılması problemi kilise-devlet ilişkisi içerisinde ortaya konulmaya çalışılmışsa da Sovyetlerin kırmızı çizgileri bu konunun da bütün detayları ile araştırılmasına imkan sağlamamıştır. Bu konuya daha çok Çarlık Rusya'nın din politikaları, kilise tarihi ve İdil boyu halklarının etnik tarihleri bağlamında temas edilmiştir. Bu konunun da günümüzde yayınlanan ve yayınlanmayan belgelerin ışığında yeni ve objektif yaklaşımlarla yorumlanmasına ihtiyaç vardır.

Çalışmamızın henüz yayınlanmayan arşiv kaynaklarını Azerbaycan, Gürcistan ile Rusya Devlet Tarih Arşivlerindeki zengin belgeler oluşturmaktadır. Gürcistan Devlet Tarih Arşivi konunun bütün ayrıntılarıyla aydınlatılmasında en fazla yararlandığımız birinci el kaynak olmuştur. Burada Gürcistan yegzarhiyasının defterhanesine ait evrakların toplandığı arşiv dosyaları (f.488) yine Kafkasya'da Ortodoks Hristiyanlığı Berpa Cemiyetinin faaliyetlerinin yansıtıldığı dosyalardan oluşan font (f.403) tezimiz açısından oldukça büyük önem arz etmektedir. Kafkasya Genel Valiliğinin mektupları, talimatları, raporları, çeşitli komisyonların hazırladığı istatistikî bilgiler, Rus göçü, radikal Hristiyan tarikat mensupları ve onlar arasında Ortodoks kilise faaliyetlerinin yer aldığı fontlarda (f.2,ed.hr.1434, f.4,ed.hr.12259, f.13.ed.hr.37524) zaman zaman tezimizde kullandığımız çok kıymetli belgeler yer almaktadır. Ayrıca Devlet Emlaki Bakanlığına bağlı olarak 1 Ocak 1859 tarihinde sivil yönetime dönüşümle alakâlı olarak Tiflis'te kurulmuş olan Kafkasya Valiliği Devlet Emlak Komitesinin arşivi de Rusya'nın Azerbaycan'da uygulamış olduğu müstemlekecilik politikaları, Rus nüfusun ülke topraklarında iskân edilmesi, kiliseler ve Hristiyan dini okullar için toprak ve maddi yardımlar, ödenekler ayrılması gibi konularda çok önemli belgeler barındırmaktadır.⁴⁰ Arşiv dosyalarında yer alan liste numarası olmayan bazı belgelerin tasnif edilmesi,onların liste numaralarının sıralandırılması konusunda teknik zorluklar yaşadık. Bu gibi durumlarda liste numarası koymadan o dosyalara istinad etmek zorunda kaldık.

Emlak komitesi iki alt komisyondan oluşmaktaydı ve bu komite devlet köylülerinin idare edilmesi, gelir ve vergilerin toplanması, devlet emlakının idare

⁴⁰ **GDTA**, F.240, d.7, L.1-72.

edilmesi, yeni devlet köylerinin oluşturulması, yolların, pazarların kurulması, göçlerin teşkil edilmesi, migrasiya (iskan, göç) sürecinin idare edilmesi, insanların yaşayış yerlerinin değiştirilmesine izin verilmesi, ayrı ayrı zümrelere haklar ve imtiyazlar verilmesi, özel mülk topraklarının bu toprakların sahiplerinden alınarak devlet mülkiyetine geçirilmesi, buralarda yeni Rus nüfusunun yerleştirilmesinin temin edilmesi, Rus yerleşim birimlerinde alt yapı, kilise okul inşaatının organize edilmesi, bu alanlara devlet hazinesinden paraların ayrılması gibi çok geniş yetkilerle donatılmış bir devlet kurumuydu.⁴¹

Gürcistan Devlet Tarih Arşivinde Azerbaycan'ın farklı bölgelerinde açılan Hristiyan misyoner okulları, Müslüman mekteplerinde Rus dilini öğretmek amacıyla görev yapan (aslında birer Hristiyan misyoneri olan) bazı Rus öğretmenlerin faaliyetleri, Müslüman nüfusla Hristiyanlar arasında zaman zaman yaşanan çatışma ve gerginlikler, Kafkasya'da Hristiyan nüfusun yerleştirilmesi için ayrıca kolonilerin oluşturulmasını organize eden komisyonun çalışmaları, kiliselerin, dinî-misyoner okulların inşası, radikal Hristiyan tarikatçıların durumu, onlar üzerinde kurulacak kontrol, yapılacak yardımlar vs. ile ilgili çok ilginç evraklar bulunmaktadır. Bu belgeleri tasnif ederek tezimizde kullandık ve ilk kez ortaya çıkarılan bu önemli belgelerden bazılarının kopyasını ekler bölümüne ilave ettik.

Rusya Tarih Arşivinde Devlet Dumasının (Meclis)Vatandaşlık ve Ruhanî İşleri (f.1151), Toprak ve Umumî İşler Departmanı (f.1284) gibi fontlarda da Ruslaştırma faaliyetleriyle ilgili belgeler yer almaktadır. Sankt-Petersburg'daki bu arşivin Devlet Emlakı Bakanlığı (f.379), Sinod Defterhanesine (f.796,797) ait bazı dosyalarının yer aldığı çok sayıda belge tarafımızdan incelenmiştir. Sinod'a bağlı süreli dinî yayınlarda, dönemin gazetelerinde Rus nüfusunun Azerbaycan topraklarına yerleştirilmesi, buralarda kilise tesisi, onların sosyo-ekonomik durumları, sorunları ve buraya yapılan yardımlarla ilgili makalelere, yorumlara da tesadüf ettik.

Azerbaycan Devlet Arşivi'nin 305, 578, 885, 844 no'lu fontlarında yer alan kilise inşaatı, burada görev yapan papazlar, misyonerler, Hristiyanlaştırma sürecinin

⁴¹ **GDTA**, F.240, d.7, L.1-72.

farklı safhaları, kilise defterleri, din görevlilerinin mektup ve raporlarından oluşan dosyaları da inceleyerek tezimizde kullandık. Azerbaycan topraklarına aşamalı olarak Rus nüfusun yerleştirilmesini ve onlar arasındaki kilise faaliyetleri ile açılan kilise ve kilise okullarının yayılma alanının tespit edilmesi, burada görev yapan önemli Hristiyan din adamları ile Ruslaştırma ve misyonerlik çalışmalarının hedefleri ve ulaşılan sonuçların tespit edilmesi tezimizde ulaşmak istediğimiz esas amaçlardı.

Kuzey Azerbaycan'da bugün de faaliyetlerini sürdüren Ortodoks kiliseler ile günümüzde farklı bölgelerde yaşayan Ruslar da bizim araştırmamızın kapsamı içerisindedir. Ayrıca Azerbaycan'a Hristiyan nüfusun göç ettirilmesinin yasal dayanakları, oraya yerleştirilen radikal Hristiyan tarikatı mensupları ile onlar arasındaki Ortodoks kilise faaliyetleri, Çarlık idaresinin bu faaliyetlere vermiş olduğu destek, Hristiyanlaştırma çabalarına tepki olarak ortaya çıkan isyan ve itirazlar gibi önemli konuları da bu çalışmayla elimizden geldiğince aydınlatmaya çalıştık.

I.BÖLÜM

RUSYA'NIN AZERBAJCAN'DA UYGULADIĞI MÜSTEMLEKECİLİK POLİTİKASI VE KİLİSENİN DURUMU

1.1. Rusların Hristiyanlığı Kabulü ve Rus Ortodoks Kilisesinin Tarihi

Tarihçiler, Rusların ataları olan Slavlara ait ilk yazılı bilgilerin miladî I. yüzyıldan sonra Yunan tarihçilerin eserlerinde yer aldığını bildirmektedirler. Batı, Orta ve Doğu Slavları olarak üç gruba ayrılan Slavların Don Nehrinin kıyılarına miladî VII. ve VIII. yüzyılda gelmiş oldukları konusunda tarihçiler arasında görüş birliği vardır. Rusların Doğu Avrupa coğrafyasındaki varlığından Kiev Rus devletinin ortaya çıkışından sonra bahsedilmeye başlanmıştır. Bu Kiev Knezliğinin kökeni konusunda tarihçiler arasında bir fikir birliği oluşmamış, farklı tezler ileri sürülmüştür. Bunlardan en yaygın olanı Alman tarihçi Bayer'in 1735 senesinde Vareglerle ilgili kaleme aldığı bir makalede dile getirdiği Norman tezidir.⁴² Bu teze göre Rusların milletleşme sürecinde, kültür ve hukuk sisteminin gelişmesinde İskandinavların önemli katkısı olmuştur. Bayer bu tezini bir Rus kroniği olan Geçmiş Yılların Hikayesindeki (Povesti Vremennih Let) 862 senesinde Novgorod halkının kendi içinde anlaşmazlığa düşerek toplumu idare edecek yöneticileri seçmeleri için Vareglere başvurduğu bilgisine dayandırmıştır.⁴³ Hristiyanlığı kabul etmeden önce Ruslar putperest pagan inancına sahipti. Onlar hayır işleri yapan tanrıları "ak tanrı" (beliy bog), zarar veren, şer işler yapan tanrıları da "kara tanrı" (çorniy bog) olarak telakki etmekteydiler.⁴⁴

Rusların yaşadıkları bölgelere seyahat ederek onlar hakkında bilgi veren X. Yüzyıl İslam coğrafyacısı ve seyyahlarından Mesudi ile İbn Fadlan'ın aktardığı bilgilere göre Ruslar erkeğin ahiret hayatında yalnız karısıyla birlikte mutlu

⁴² G. Z. Bayer, **Soçineniye o Varyagaf Avtora Feofila Sigefra Bayera**, Bıvşego Professora Vostoçnih İstoriyi i Vostoçnih Yazıkov pri İmpertorskiy Akademiyi Nauk, SPB, 1747.

⁴³ Bu konuda daha geniş bilgi için bkz: V. V. Fomin, "Varyagi i Voryagskaya Rus", **K İtoğam Diskussi Po Varyajskom Voprosu**, Moskva, 2005.

⁴⁴ A. F. Zamaleyev-E. A. Ovçinnikova, **Eretiki i Ortodoksi**, Leninizdat, 1991, s.8.

olacaklarına inandıkları için ölen erkeklerle birlikte onun karısını da yakıyorlardı.⁴⁵ Belli başlı dinî kitapları ve ayinler sistemi olmayan Ruslar; ecdat kültürüne inanmakta, ölümü bir hayattan diğer hayata geçiş olarak görmekte, bu yüzden de ölüyü bütün özel eşyaları ile birlikte yakmakta, ruhun ölüm sonrası başka bir varlığa dönüştüğüne inanmaktaydılar.

Bazı Rus tarihçiler, 867 tarihli Kostantinopolis (İstanbul) Patriği Photius'un kiliselere göndermiş olduğu beyannameden hareketle önce Tuna Bulgarlarının ardından da Rusların Hristiyan olduğu yönündeki açıklamasına dayanarak daha erken tarihlerde Rusların Hristiyan olduklarını yazsalar da genel görüş Rusların X. asrın başlarında Hristiyanlığı kabul ettikleri yönündedir.⁴⁶

Rus yöneticilerinin Bizans Hristiyan çevreleriyle ilk temasları 911 yılında Knez Oleg'in İstanbul'a göndermiş olduğu elçilik heyetinin orada kiliseye götürülmesi ve bu dinin öğretilerinin gelen heyete anlatılmasıyla başlamıştır.⁴⁷ X. asrın sonlarına doğru ise Bizans prensesi Anna'yla evlenen Kiev Knezi Vladimir, vaftiz olup Hristiyanlığı kabul edince askerlerinin ve yakın adamlarının da pek çoğu Hristiyan olmuştur. Rus Ortodoks Kilisesi Kiev Rus devletinin Hristiyanlığı kabul tarihini 988 olarak kabul etmektedir. Vladimir'in din değiştirmesinden sonra da Bizans'tan gelen misyonerler, papazlar Kiev sokaklarında gezerek her tarafta halka Hristiyanlığı anlatmaya başlamış, Vladimir'in de pagan ilahlarına savaş açmasıyla halk toplu olarak Hristiyan olma yoluna girmiştir.⁴⁸

Kiev halkının Hristiyan oluşundan sonra devletin ikinci büyük merkezlerinden olan Novgorod'un Hristiyanlaştırılması işine başlanmıştır. Bu amaçla da Vladimir oraya askerî birlikler göndermiştir. Ortodoks Hristiyan inancının, Bizans kültür ve sanatının Rusların kimlik ve birlik arayışlarında önemli rol oynadığı kuşkusuzdur. Bu mesele aynı zamanda Rus yayılcılığının gerçekleşmesine, kilise-devlet ilişkisinin şekillenmesine, sömürge anlayışı için ideolojik gerekçelerin oluşmasına da zemin hazırlamıştır. 1448 senesine kadar İstanbul Patrikliğine bağlı olan Rus kilisesi, o seneden itibaren bağımsızlık kazanarak Rus emperyal yayılcılığının temel dinamiklerinden birisi haline gelmiştir. 1589 senesinde ise

⁴⁵ Zamaleyev-Ovçinnikova, a.e., s.7.

⁴⁶ O. M. Rapov, "Kogda Hristiyanstvo Prişlo Na Rus", **Priroda**, N.7, 1988.

⁴⁷ P. Znamenskiy, **İstoriya Russkiy Tserkvi**, Moskva, 2000, s.11.

⁴⁸ M. B. Bibikov, **Kogda bilo Kreşena Rus, Vzglyat iz Vizantii**, Moskva, 2003, s.108-109.

patriklik statüsü elde eden Rus Ortodoks Kilisesi metropolitlik olarak İstanbul Patrikliği ile olan kısmî bağılılığına son vermiş, Osmanlının kontrolü altındaki bir merkeze bağlı olmadığını ilan ederek, Hristiyanlığın merkezi olma yönündeki iddiasını ortaya koymuştur.

Rus Kilisesi Rus milletinin şekillenmesinde, devlet düzenin oluşmasında çok önemli rol üstlenmiştir. Değişen tarihî süreçler ve sosyal-siyasî formasyonlar Rus Ortodoks kilisesinin de değişmesi ve yeni dönemin şartlarına uygun kurumsal kimlikler kazanmasına neden olsa da Petro'ya kadar olan dönemde kilise yönetimi devlet üzerinde etkinliğini korumuştur. Rus kilisesinin kuruluş ve gelişme tarihini aslında birkaç döneme bölerek incelemek mümkündür.

İlk dönem Rusların Hristiyanlığı kabul ettikleri ilk yıllar ve kilisenin kurumsal kimlik kazanması dönemidir. Knez Vladimir'in başlatmış olduğu bu reform süreci aslında Rusların ekonomik ve siyasî çıkarları gereği ortaya çıkan zorunlu din seçimi süreciydi. İlk dönem Rusların eski inançlarını terk ederek, toplumun sosyal dokusunu, kültürünü, örf ve geleneklerini değiştiren ve inançlarıyla örtüşmeyen yeni Hristiyan dinini kabul etmesi çok da kolay olmadı. Eski Rus yıllıkları bu durumu Rusları değnek gücüylü kovarak Hristiyan cennetine götürmek olarak ifade etmektedirler.⁴⁹

Perun tanrısının Kiev'den kovulmasının ardından Novgorod ve Rostov'un Hristiyanlaştırılmasına başlanmıştır. Rostov'da Rusların bu yeni dini kabulü kolay olmamış şehre gönderilen iki piskopos buradan kaçmak zorunda kalmış, üçüncü Piskopos Leonti'ye karşı ise isyan başlatılarak öldürülmek istenmiştir.⁵⁰ Bu birinci dönemde Yunan misyonerler hem Hristiyanlığı ahali arasında yaymaya devam etmişler hem de halka knez otoritesine itaati aşılamlıdır. Rusların eski kutsal mekanlarında yeni kiliseler inşa edilmiş, onların önem atfettikleri özel günlerde kilise ayinleri, bayramlar denk getirilerek kalpleri kiliseye ısındırılmıştır. Vladimir'in hem yanındaki yakın adamları hemde askerleri için dinî hizmeti verecek Kiev'de açılan ilk kilise, İli kilisesi idi. Bu kilisenin 10. asrın son yıllarında inşa edildiğine

⁴⁹ N. M. Nikolskiy, *İstoriya Russkoy Tserkvi*, Moskva, 1985, s. 22.

⁵⁰ Nilkoskiy, *a.g.e.*, s.23.

dair Rus yıllıklarında bilgiler vardır.⁵¹ Bu ilk dönemi kilisenin kurumsal kimlik kazanmasının yanı sıra Dinyeper halk inancının Hristiyanlığa uyarlanması ve giderek ikili inanç sisteminden Rus Ortodoksluğuna geçiş dönemi olarak görüyoruz.

Kilisenin geçirmiş olduğu ikinci evre ise feodal yapının, kilise merkezli zengin din adamları sınıfının ortaya çıkış dönemidir. XIII-XV. asırlar kilise üzerinde feodal etkinin zirve yaptığı bir dönemdir. 988-1589 yılları arasındaki bu dönem aynı zamanda Rus Ortodoks Kilisesinin metropolitlik dönemidir. Konstantinopol'un giderek Rus kiliseleri üzerindeki kontrolünün zayıflamasıyla ortaya çıkan yeni feodal durumda manastırlar önemli siyasi merkezler olmuşlardır. Rus ruhani eliti knez ve boyarlar arasından seçilmiş, tüccar ve köylüler arasından Piskopos seçilmesine nadiren rastlanmıştır.⁵² Manastırların geniş toprakları ile köyleri bulunmaktaydı. Onların altın çağı olarak nitelendirilebilecek XIV. asırda Rusya'da 80 manastırın temeli atılmıştır.⁵³

Bu dönemde Rus kilisesi Yeparhiya (psikoposluk) yönetim şekliyle yönetilmiştir. Başpiskoposluğa bütün diğer yeparhiyanın inşa ettirdiği kiliseler, manastırlar tabiydi. Aynı ayrı knez ve boyarların inşa ettirmiş oldukları manastırlar, köyleri ve topraklarıyla birlikte o knez ve boyarların yönetiminde olmuştur. Ancak bütün ahali Piskopusluk için vergi ödemek, yepiskopun görevlendirdiği mahkemeye, sivil otoriteye itaat etmek zorundaydı. Knez ve boyarlar, ekonomik imkânlarıyla bu dinî aydınların üzerinde etkin bir güce çevrilerek onlar aracılığıyla Rus toplumunu yönetmekteydiler. Halkta zamanla feodal baskıya karşı oluşan tepki aynı zamanda kiliseye, manastırlara ve buralara hakim olan zihniyete karşı da yönelmekteydi. Rusya tarihinde pek çok köylü isyanı ve hareketlerin tetikleyici unsuru olan bu radikal Rus tarikatları böylece bu hakim kilise düzenine itiraz olarak ortaya çıkmışlar, onlarla mücadelede kilise tarihinde önemli bir yer işgal etmişlerdir. Hakim feodal kilise zihniyetine karşı ilk

⁵¹ Nikolskiy, **a.g.e.**, s.22.

⁵² Nikloskiy, **a.g.e.**, s.58

⁵³ Nikolskiy, **a.g.e.**,s.65.

tarikat başkaldırısı XIV. asırda Pskov'da başlamış, oradan Tver'e, Tver'den Novgorod ve Moskova'ya sıçramıştır. Bu isyan Strigolnikov harekâtıydı.⁵⁴

XV. asırdan itibaren artık Rusya'da Moskova merkezli sömürge vizyonunun gelişme göstermesi ile feodal kilise düzeninin yaşadığı kriz, kilisenin de dağınık yapıdan daha merkeziyetçi bir yapıya dönüşmesini sağlamıştır . Bu şekilde kilise tarihinde yenibir dönem başlamıştır.

Bu dönem, kilisenin feodallerin elinden etkin bir hakimiyet silahı olmaktan çıkarılarak Moskova merkezli dvoryan devletinin elinde bir silaha dönüştürülmesi dönemidir. Bu süreç XVII. asırda bitmiştir. Artık genişleme sürecine giren Rusya'nın bu yeni işgal coğrafyalarında kalıcı hale gelmesi için kiliseye de önemli görevler düşmüştür ki bu görev, işgal edilmiş coğrafyalarda yaşayan Müslüman halkların Hristiyanlaştırılmasıdır.

1589-1700 yılları arasında başlayan ikinci dönem, aynı zamanda Rus kilisesinin patriklik dönemidir. 1453 yılında İstanbul'un Türkler tarafından feth edilmesiyle birlikte Rus Ortodoks Kilisesinin de bağımsızlık arayışları başlamıştır. 1589 senesinde kurulan Moskova Patrikliği aynı zamanda kendisini İstanbul Patrikliğinin de manevi mirasçısı olarak görmüştür. Bu dönemde Moskova Patrikliği dört metropolitlik, altı baş Piskoposluk ve sekiz Piskoposluğa bölünmüştür.⁵⁵ I.Petro'nun Batı yanlısı ıslahatlarından Rus Ortodoks Kilisesi de nasibini almıştır. Petro kiliseyi bir devlet kurumu haline getirmiştir. Petro'nun başlattığı reformalarla birlikte Rus kilisesinin tarihinde yeni bir dönem olan Sinodluk dönemi başlamıştır.

Kilisenin artık bağımsız bir kurum olmaktan çıkarılarak bir devlet kurumu haline dönüştürülmesini Yepiskop Niko'nun Konstantinopol Patriği Dionis'e yazmış

⁵⁴ Nikolskiy, **a.g.e.**,s.118; Strigolnikov harekati. Bu tarikatın esas mücadelesi kilise düzeni ve bu kiliselerde görevli olan din adamlarıyla idi. Onlara göre kiliselerde oluşan düzen ve şartlar fakir ve liyakat sahibi kimselerin papaz olarak görevlendirilmelerine olanak sağlamıyordu. Din görevlileri yolsuzluk ve samimiyet konusunda sınıfta kalmıştır. Böyle din adamlarının vaftiz etme, günah çıkarma ayinlerini yönetmeleri doğru değildi. Strigolnikov adı saçlarını kazıttıkları için onlara verilmişti. Pskov'da ilk önemli liderleri Karp isimli bir tarikatçı idi. Bizans baş patriki bir kaç kez onların aleyhinde fetvalar yayınlamış, hükümet bu tarikatçıların pek çoğunu yakalayarak idam etmiş , hapse atmış ancak yine de Rusyanın diğer bölgelerine yayılmasını engelleyememiştir. (Daha geniş bilgi için bkz: N. A. Kazakova-Y. S. Lure, **Antifeodalne Eretičeskie Dvijenija Na Rusi XIV naçala XVI veka**, M;L, 1955.)

⁵⁵ İlyas Topsakal, **Rus Misyoner Kaynaklarına Göre Rus Çarlığı ve Türkler**, İstanbul, 2009, s.114.

olduğu mektup açık bir biçimde ortaya koymaktadır: “Şimdi her şey Çar’ın iradesiyle oluşuyor. O kimi istiyorsa başpiskopos olarak görevlendiriyor,istediğini de görevden azlediyor. Kimi isterse onu yargılayabiliyor, kilise toplantılarına çağırıyor ve kiliseyi yönetiyor.”⁵⁶

Petro’nun Batı yanlısı reformlarına kadar olan süreçte Rus Ortodoks Kilisesi Çarlık yönetiminde söz sahibi olmuş, Petro’nun mutlak monarşisi ile birlikte kilise daha çok Çarlık yönetimine bağlı bir kurum olma görüntüsü çizmiştir. Bir çeşit sekülerleşme olarak da anlayacağımız bir reform süreci içinde kilise yine de Rus sömürge amaçlarına hizmet eden önemli bir araç olarak varlığını sürdürügelmiştir. Rus tarihçiler Petro’nun kilise reformlarının temelinde iktidar korkusunun olduğunu,buna neden olarak da halkın nezdinde Patriğin bir hükümdar olarak kabul görmesini göstermektedirler. Ancak Petro’nun bu reformları hem kilise hem de Rus devlet hayatında yeni bir dönemin temellerini atmış, âdeta Rusya’da bir zihniyet ve kültür devrimine neden olmuştur. Rus kilise tarihinde adından sıkça söz edilen Sinod böylece Petro’nun kendisine bağlılık yemini de eden bir ruhani kurul projesi olarak gerçekleşmiş, kilise daha fazla devlete bağlanarak bir devlet kurumu haline gelmiştir. Yeni düzenlemeyle artık Patriklik sistemi ortadan kaldırılmış ve din işlerini yönetecek Sinod ve üyeleri de göreve gelmeden önce devlete bağlılık yemini etmiştir. Üstelik din adamlarından oluşan bu Sinod’un başına da Ober-prokror⁵⁷ diye tabir edilen bir devlet yetkilisi atanmıştır. Ober- prokuror hem devlet adına kilise faaliyetlerini denetlemiş,hem de kiliseyle devlet arasında aracı olmuştur. Petro’ya kadar olan dönemden farklı olarak kilise-devlet eşitliği bozulmuş, artık Sinod, devletin idaresi altına girmiştir.

Rusya İmparatorluğunun bütün dönemlerinde Ortodoks Hristiyanlığı hakim inanç olarak devam ettirmiş; devlet, kilisenin koruyucusu ve hâmesi olmuştur. Farklı dönemlerde değişik yönetim ve yetki-yönetim biçimleri olsa da kilise her zaman Rus imparatorluğunun amaçları doğrultusunda, devletin yanında genişleme, dönüştürme , Hristiyanlaştırma faaliyetlerinde önemli görevler üstlenmiştir. Kilise kendisini sadece Ortodoks Slav halkın hâmesi ve idarecisi olarak görmemiş, işgal edilen

⁵⁶ Nikolskiy, **a.g.e.**, s. 117.

⁵⁷ Ober- prokror: Kutsal Sinod’u kontrol eden devlet yetkilisi. 1917 Bolşevik İnkılabına kadar bu görev devam etmiştir.

topraklardaki gayri Hristiyan halkların Ortodoks Hristiyanlığına kazandırılmasını da kendisinin başlıca görevleri arasında görmüştür. Nitekim Sinod'un misyonerlik faaliyetlerinden sorumlu kurumunun varlığında bunun açık delilidir. Bu kurum başlıca iki yönden çalışmalarını sürdürmüştür: Çeşitli Hristiyan mezhep ve tarikat mensuplarının tekrar Ortodoks inancına kazandırılması ve Hristiyan olmayan milletlerin Hristiyanlaştırılması. Heterodoksi olarak görülen bu inançlardan Molokanlar, Duhobarlar, Staroobryatlar ve onların Azerbaycan'daki faaliyetleri konusunda ileride daha ayrıntılı bilgi verilecektir. Ayrıca devlet güdümündeki kilisenin Tatar, Başkurt, Nogay boyları, Güney Kafkasya halkları arasında yürütmüş olduğu Hristiyanlaştırma çalışmalarına, ünlü Osetin Komisyonuna, Kafkasya'da Ortodoks Hristiyanlığı Berpa Cemiyetinin faaliyetlerine de ileride daha detaylı olarak değinilecektir.

1.2. Rus Müstemlekeçiliği ve Kilise

Emperyalist yayılcılık aslında bir milletin dünyaya bakışı ve karakter özelliklerini içinde barındırırken, onun dünya düzeninde yerini, konumunu, hâkimiyet telakkisini tanımlayan bir düzeni de bünyesinde bulundurur. Tarihi hareketlendiren bu konseptlerin temelinde ulusal çıkarların yattığı dış politik doktrinlerin gerçekleşmesi uğrunda verilen mücadele ile ideolojik, dinî, millî yayılcılık vardır. Çarlık Rusyası'nın Türk-İslam coğrafyasına doğru genişleme sürecinde din önemli bir etkidir. Nitekim asırlara yayılan bu süreçte kilise-devlet ittifakının Müslümanları asimile etmeye, dönüştürmeye çalıştıkları görülmektedir.

Rusya'nın yayılcılık tarihi başka ülkeler ve milletlerin emperyal geçmişiyle benzer yönler taşısada Rusya'nın zaman zaman sekteye uğratılan devletçilik geleneği ve milletleşme sürecinin şekillenmesi, bu milletin çeşitli tarihî süreçlerde yaşamış olduğu toplumsal travmalar, diğer milletlere karşı daha acımasız, zora dayalı ve kanlı politikalar yürütmesine neden olmuştur.

Aslında Ruslar parçalanmış ve birbirleri ile sürekli hâkimiyet uğruna mücadele eden knezliklerden merkezî bir yapıya geçişlerini Türklere yani Altın Orda idaresi altında yaşadıkları yıllara borçludurlar. Altın Orda bakiyeleriyle daima çok kanlı ve yıkıcı savaşlar, doğudan, batıdan gelen dış saldırılar, knezliklerin kendi

aralarındaki bile bitmeyen mücadeleleri sürekli teyakkuz halinde olmalarına neden olmuş, Rusların savaşçı ruhunu tetiklemiştir. Altın Orda'nın çöküşü, ardından Astrahan ve Kazan hanlıklarının ortadan kaldırılması Rusya'nın doğuya ilerleyen yolunu açmıştır. Bu arada özellikle ticaret yolları ve bu yollara hâkim olmanın önemi artmıştır.

Azerbaycan coğrafyası bu açıdan çok önemliydi. Şirvanşahlar devletinin başkenti olan Şamahı ve liman şehri Bakü'de büyük ipek pazarları, kervansaraylar açılmakta ve ticaret gelişmekteydi. İtalyan seyyahlar Barbaro⁵⁸ ve Kantarin'in⁵⁹ de yazdıklarından anlaşılacağı üzere Şamahı ipek, pirinç, petrol ticaretinde uluslararası ilişkilerde büyük öneme haizdi.⁶⁰ Bütün bunlar ve Hazar bölgesinin geostratejik önemi Rusya'nın iştahını kabartmaktaydı. Ancak Rusya'nın Kafkasya politikalarının en önemli kısmı onun Osmanlı ve İran'la ilgili askerî-stratejik hesaplarından oluşmaktaydı. Rusların Ortodoks Hristiyan dünyasının hâmisi, merkezi olma yönündeki iddiaları da bu yayılcılık politikalarını şekillendirmiştir.

Çarlık Rusyası'nın ortaya çıkışından sonra nerede ise bütün tarih Rusların Karadeniz'de, Balkanlar'da, Kafkaslar'da Müslüman Türk varlığıyla yaptığı kanlı savaşlarla geçmiştir. Rusya'nın jeopolitik konumu gereği varlığını sürdürebilmesi ve büyümesi açısından sıcak denizlere ulaşması da gerekirdi. Bu sıcak denizlere inme stratejisinin Baltık Denizi ve Karadeniz'le birlikte önemli bir ayağı da Hazar Deniziydi. Hazara hâkim olmak, orada askerî varlık bulundurmak, bütün Kafkasya'yı kontrol altında tutmakla birlikte Rusya'nın doğu ticareti ve İran ve Osmanlı politikaları açısından da çok önemli idi. Bu dış politik yayılcılığın temelinde elbette ki Rusya'nın hiç dinmeyen Osmanlı korkusu da vardı.

Astarhan ve Kazan hanlıklarını işgal eden Ruslar, buradaki Müslüman tebaanın Hristiyanlaştırılması ve tamamen Ruslaştırılması doğrultusunda yoğun çaba

⁵⁸ Josaphat (Giosafat) Barbaro (1413-1494): İtalyalı araştırmacı, seyyah. Hazar çevresine yapmış olduğu seyahatiyle ilgili yazmış olduğu seyahatnamesinde Azerbaycanın bölgelerini de tasvir etmiştir. Josaphat (Giosafat) Barbaro, **Anadolu'ya ve İran'a Seyahat**, Çev. Tufan Gündüz, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2005.

⁵⁹ Ambrodjo Kontarini (1429-1499): İtalyan seyyah ve istihbaratçı.1474 yılında Venedik tarafından yükselen Türk gücüne karşı denge oluşturmak,onları silahlandırmak amacıyla İran ve Rusya'ya gönderilmiştir.Bu seferiyle ilgili yazmış olduğu seyahatnamesinde Azerbaycanla ilgili geniş bilgi vermiştir.

⁶⁰ **Azerbaycan Tarihi,Uzak Geçmişden 1870-ci İle Geder**, Bakı, 2009, s.342.

sarf etmişlerdir. Zira Rusya artık kendisini Hristiyanların hâmesi konumunda görüyordu. Nitekim Petro'nun başlattığı Birinci Hazar yürüyüşünün ideolojik gerekçelerinden biri de guya “Güney Kafkasya'nın Hristiyan halklarını Müslümanların esaretinden kurtarmaktı.”⁶¹

Aslında Rusya İmparatorluğunun doğuşundan Sovyet inkilabına kadar devam eden bütün süreçte ve Sovyetler döneminde farklı bir yöntem uygulansa da Rusya tarihi Türk coğrafyasında Müslüman Türk varlığını sindirmek ve yok etmekle geçmiştir. Sadece Sovyetler döneminde kilise devletin yanında bu tür politikaların uygulanmasında önemli bir enstrüman olmaktan çıkarılmıştır.

Özellikle XIX. asırda Panslavist düşünce ve eğilimlerin Rus devlet politikasına yön verdiğini, bütün Slavların Rusya'nın idaresi altında birleştirilmesi düşüncesinin giderek yaygınlaştığını, başkenti İstanbul olan bir Slav İmparatorluğunun oluşturulması fikrinin bir devlet politikası haline geldiği de görülmüştür. Rusya kendisini Bizans'ın varisi olarak görüyordu. Kafkasya, Slavcılık ve Hristiyanlaştırma ülküsü ile hareket eden ve cihan devleti olma fikrinin gerçekleştirilmesinde oldukça önem arz eden Rusya için stratejik bir bölge idi.

Hazar ve çevresinin elde edilmesi uğruna verilen mücadelenin bir diğer hedefi de yukarıda belirttiğimiz gibi Osmanlının bölgedeki etkinliğini azaltmak ve Türkistan ile bağlantı yollarını kontrol altına almaktı. Azerbaycan toprakları hem jeopolitik konumu itibariyle hem de zengin ekonomik imkanları, petrol, tuz, metal rezervleri, ünlü Şirvan ipekçiliğinin merkezi olması hasebiyle de mühimdi. Azerbaycan, Asya'dan uzanan ipek yolunun merkezinde yer almıştı. Yalnız Çin'de üretilen mallar değil, Hazar kıyısında yerleşen ülkelerde üretilen mallar da İran Körfezi ve Osmanlı topraklarından Avrupa pazarlarına taşınmaktaydı. Petro döneminden itibaren denizlerde konumunu pekiştirmeye başlayan Rusya, aynı zamanda yeni bir ticaret güzergâhı Hazar-İdil yolunu açmayı hedeflemişti.⁶²

⁶¹ T. Nusretoğlu, **Rusya'nın Azerbaycan'da Hakimiyet Kurma Mücadelesi**, İstanbul, 2012, s.11.

⁶² E. S. Zevakin-A. P. Volninski, **İzvlęçenie İz Dnevnik A.P. Volnskogo, Azerbaydjan c Naçale 18 v, Jurnal Poslannika Volnskogo 1715-1718 Gg**, İzd. Ob-va Obsledov i İzuçenie Azerb. SSSR, N.8, Vıpusk, Baku, 1929, s.47-56.

Kafkaslarda, özellikle de Hazar kıyılarında Rusların görülmelerinin geçmişi Kiev Rus devleti zamanına kadar uzanmaktadır. Düzenlenen bu seferler daha çok ticaret ve yağmalama amaçlı seferlerdir. Eski Rus Yıllıkları ile İlk İslam coğrafyacı ve tarihçilerinin eserlerinde Rus-Norman-Vareg çetelerinin ganimet elde etmek amacıyla gemilerle Hazar kıyılarında boy gösterdikleri konusunda bilgiler vardır. İbn Fadlan da seyahatnamesinde Hazarlara ait İdil şehrinde Ruslara rastladıklarına dair bilgi vermektedir.⁶³ İpatyev Yıllığında Vladimir Monamah'ın oğlu Yaropolk'un Kafkasya'da Kıpçaklarla mücadelesinden bahsedilmektedir.⁶⁴ Kuzey Azerbaycan'ın en büyük şehirlerinden olan Berde'nin de 944 senesinde bu Rus çetelerinin yağmacı seferleri sonucu talan edildiği konusunda da kaynaklarda bilgiler mevcuttur.⁶⁵

Şirvanşahlar döneminde artık Rusya ile diplomatik ilişkilerin kurulduğunu, karşılıklı elçilik heyetlerinin gidip geldiğini görmekteyiz. Derbent'e gönderilen Rus elçisi Vasili Papin'in⁶⁶ Kuzey Kafkasya'da esir alındığı ve Şirvanşah hükümdarı Ferruh Yasar'ın⁶⁷ yerel yöneticilere yazmış olduğu bir mektup sonucu serbest bırakıldığı da Rus kayıtlarında yer almaktadır.⁶⁸

Rusya'nın faal bir şekilde müdahaleci, müstemlekeci ve siyasî oyuncu olarak Kafkaslarda görülmesi daha çok XVI. asrın ortalarında Rus devletinin şekillenme sürecinin tamamlanması, Moskova Knezi IV. İvan'ın 1547'de resmî olarak törenle Çar ilan edilmesiyle başlamıştır. Kazan ve Astrahan hanlıklarının işgaliyle hem uzun sürecek Türk-Rus savaşlarının temelleri atılmış, hem de Ruslar Kafkaslara

⁶³ İbn Fadlan, **Puteşestviye İbn Fadlana Na Volgu (İbn Fadlan'ın Volga'ya Seyahati)**, Pod redaktsiyey Akademika İ. Y. Kraçkovskov, İzdatelstvo Akademii Nauk, SSSR, Peterburg, 1939, s.79.

⁶⁴ **İpoteyvskoye Letopis-Polnoe Sobranie Ruskiy Letopisey**, T. II, M, 1962, s.284; Rus yıllıklarının Türklerle ilgili kısımları tercüme edilmiştir. Bkz. M. U. Yücel, **İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler**, TTK, Ankara, 2007.

⁶⁵ Eldar İsmailov, **Oçerki Po İstorii Azerbaycana (Azerbaycan Tarihi Üzerine Denemeler)**, İzdatelstvo Filinta, Moskva, 2010, s.42.

⁶⁶ Vasili Papin; 1466 senesinde Şamahıya gelen Tver ve Moskova tüccarlarının da aralarında bulunduğu Rus Elçilik heyetine başkanlık eden kişidir.

⁶⁷ Ferruh Yasar: Azerbaycan Şirvanşahlar devletinin hükümdarı. XV. asırda Rusya ile diplomatik, siyasi ve ekonomik ilişkilerin geliştirilmesi yönünde önemli girişimlerde bulunmuş bir devlet adamıdır. III. İvan Rus Knezliklerini Moskova etrafında birleştirme yoluna giderek merkezi devleti güçlendirdikten sonra çarlığını ilan etmiş, Şirvanşah Ferruh Yasar da bu devleti tanıyarak 1465 yılında elçisi Hasan beyi Moskovaya göndermiştir. Kaynakların aktardığı bilgilere göre artık XV. asrın ikinci yarısından itibaren Şirvanşahlar devletinin tüccarları sık-sık Moskova'da görülmeye başlamışlardır. (**Azerbaycan Tarihi, Ali Mektepler için derslik**, Azerbaycan Dövlət Neşriyatı, Bakı, 1994, s.386.)

⁶⁸ Nusretoğlu, **a.g.e.**, s.34.

girmişlerdir. 1557’de Kuzey Kafkasya halklarından Kabardinler ile Rusya arasında siyasi-askeri bir antlaşma imzalanmış, bu antlaşma sonucunda Rusya Terek, Sunci nehirlerinin kıyısında kaleler inşa etmeye başlamıştır. Daha sonraki tarihî süreçlerde Rusya’nın bölgenin işgali için burada yaşayan Hristiyan unsurlarla ilişkiler kurmaya başladığı ve din temelli propagandalarla bu halkları da kendi emperyalist amaçlarına âlet ettiğini görmekteyiz. Gürcüler ve Ermeniler özellikle bu meselenin merkezinde yer almaktadırlar. Rusya, Kafkasya’nın işgaline uzun süren bir hazırlık döneminden sonra başlamıştır.

Yapılan araştırmalar, işgal sonrası çeşitli araştırma komisyonları aracılığıyla bölgenin jeolojik yapısından etno-demografik durumuna, burada yaşayan halkların gelenek ve göreneklerinden inançlarına ve sosyo-ekonomik durumlarına kadar çeşitli alanların en ufak ayrıntılarına kadar öğrenilmesi Rusya’nın Hazar ve Kafkasya bölgesinde kalıcı olma niyetini göstermiştir. Çarlık yönetimi Kafkasya’da Hristiyanlaştırma faaliyetlerini zaman zaman oluşan koşullar altında belirlemeye çalışsa da bölgede en azından Rus dilinin ve kültürünün hâkim kılınması, İslam bilincinin zayıflatılması ve bütün bölgedeki Hristiyanların yalnız Rus Ortodoks bilinci altında birleştirilmesi politikasından hiç vazgeçmemiş, bu politikaların hayata geçirilmesinde kilise devletin yanında önemli bir rol üstlenmiştir.

Rusya Kafkasya’nın Hristiyanlaştırılmasına Ön Kafkasya ve Kuzey Kafkasya’ya Kossakları⁶⁹ yerleştirmekle başlamıştır. XIX. asrın ortalarında artık Ön Kafkasya’ya 740.000’den fazla Hristiyan Kossaklar yerleştirilmiştir.⁷⁰ Rusya daha sonra Güney Kafkasya’nın dağlı halklarını ve Azerbaycan Türklerini itaatkâr tebaaya çevirmeyi, asimile etmeyi gündemine almıştır. Bu amaçla önce Osetin Komisyonu

⁶⁹ Rus Kossakları: Rus tarihçileri Kossakların farklı bir etnik grup mu yoksa Rus etnosuna özel ,savaşçı bir grubu olup olmadıkları konusunda fikir birliğine varmamışlardır. Ancak dil,kültür ve tarih araştırmaları Kossakların Türk soylu olduklarını kabul etmekle birlikte sınırlarda görev yapan bu savaşçı grupların IX –XVI. asırlar arasında Rus hakimiyet sahasında, Rus knezliklerinin siyasi, ekonomik, kültürel etkisi altında kalarak Hristiyanlığı kabul ettiğini, Rus toplumunun özel savaşçı bir grubu haline dönüştüğünü de ortaya koymaktadır. Türk-moğol ordusunun öncü birliklerinin de Kossak olarak isimlendirildiklerini biliyoruz. Don ve Zaporog Kossakları başta olmak üzere Rus Kossakları Çarlık Rusyası’nın genişleme sürecinde en savaşçı birlikler olarak ön cephelerde etkili görevlerde bulunmuş,Rusya en tehlikeli sınır bölgelerine bu Kossak grupları yerleştirmiştir.Güney Kafkasya’nın işgalları süreciyle birlikte Kossak gruplarının da oraya yerleştirilmesine başlanmıştır.

⁷⁰ A. V. Fadeev, **Oçerki Ekonomičeskogo Razvitiya Stepnogo Pred Kavkazya v Doreformennoy Period**, Moskva, 1957, s.62.

oluşturulmuş,dağlı halklar yoğun Hristiyanlaştırma faaliyetlerinin odağı olduktan sonra Kafkasya’da Ortodoks Hristiyanlığı Berpa Cemiyeti oluşturularak misyonerlik çalışmaları bütün Müslüman Kafkasya’ya yayılmıştır. Arşiv çalışmalarımız sırasında 1860 senesine kadar, yani Kafkasya’da Ortodoks Hristiyanlığı Berpa Cemiyetinin kuruluş yılına kadar Sinod’un direktifleriyle misyonerlik çalışmalarına yön veren Osetin Komisyonunun özellikle Azerbaycan’ın batı bölgelerinde, İngiloylar ⁷¹ arasında ciddi misyonerlik çalışmalarına başladığını da tespit ettik.

Azerbaycan Devlet Tarih Arşivinde bu komisyonun zikrettiğimiz bölgedeki kiliselerle daima temas halinde olduğunu, onların faaliyetlerini yönlendirdiğini gösteren onlarca belge bulunmaktadır.⁷²

İşgal döneminde Rusya her vesile ile Azerbaycan aydınlarının millî müfredatlı okul açma, gazete, dergi yayınlama ile aydınlanma projelerine karşı çıkmış, buna karşılık Hristiyan-misyoner okullarının Azerbaycan topraklarında yaygınlaşmasının önünü açmıştır.

Çarlık Rusyası’nın Azerbaycan’da gerçekleştirdiği Ruslaştırma, millî kültür, kimlik ve tarih bilincini zayıflatmayı hedefleyen politikaları üç ana başlık altında yoğunlaştırmıştır. Bunlar kültür, dil, din ve eğitimidir. Biz bu çalışmamızda sadece Ortodoks kilisesinin faaliyetleri açısından dinî alanda uygulanmak istenen politikaları aydınlatmaya çalışacağız. Burada kiliseler ile onlara bağlı misyoner okullarının farklı guberniyalardaki çalışmalarına,eğitim faaliyetlerine de değineceğiz. Ancak işgal sonrası Çarlık Rusyası’nın Azerbaycan’da uygulamış olduğu müstemlekecilik siyasetinin en önemli unsurlarından olan eğitim ve dil de ayrıca ele

⁷¹ İngiloylar: Kuzey Azerbaycan’ın Car-Balaken bölgesinde yaşayan az sayıdaki milletlerden olan İngiloyların etnik kökeni hakkında farklı tezler, iddialar ortaya atılmıştır. Ancak İngiloyların bölgenin aborogen milletlerinden olduğu,eski Alban tayifelerine aidiyatları konusunda tarihçiler arasında fikir birliği vardır. Eskiden Hristiyan olan İngiloyların hangi tarihte İslamiyeti kabul ettikleri hakkında kesin bir bilgi olmasa da çoğu tarihçi Safeviler dönemini işaret etmiştir. Rusya’nın Azerbaycanı işgalinden sonra İngiloyların yeniden Hristiyanlaştırılması süreci de başlamıştır. İşgalin ilk dönemlerinden itibaren onların yaşadıkları köylerde kiliseler inşa edilmiş, Ortodoks misyonerlik çalışmaları da hızlanmıştır.1830 tarihinde kabul edilen bir kararnameyle İngiloylar bağlı oldukları toprak ağalarına vergi ödemekten azad edilmişler ve bazı imtiyazlara da sahip olmuşlardır.Bu tarihten itibaren de İngiloylar arasında ortodoks Hristiyanlığı kabul edenlerin sayısında artış gözlemlenmiştir. (Eliyev Şirin bey Hacılı oğlu, **İngiloylar**, Bakı, 2001.)

⁷² ADTA, F.579.5, op.1, iş.5.

alınması gereken konulardır. Biz burada Rusların müstemleke politikalarının esaslarının daha iyi anlaşılması için ana hatlarıyla da olsa eğitim ve dil alanında gerçekleştirilen faaliyetleri, Azerbaycan aydınlarının millî eğitim ve maarif faaliyetlerinin önündeki zorlukları, engelleri de vermeye çalışacağız.

İşgal ordusunun generalleri daha ilk zamanlardan itibaren Türk-İslam değerlerine bağlı halkın silah gücüyle itaat altına alınabilmesinin zor olduğunu beyan etmişlerdir. Rusya'nın burada kalıcı hale gelmesi ve bölgenin yönetilebilmesi için Rusçanın, Rus okullarının etkin bir silah olacağı fikrini savunmuşlardır. Amiral Mordvinov'un⁷³ AKAK'ta yer alan 1816 senesinde Moskova'ya, hükümete yazdığı bir değerlendirmesi de bu yönden önemli tespitler içermektedir. Mordvinov bu halkın silah gücüyle, süngüyle sürekli işgal altında tutulmasını imkânsız görüyordu. O, Müslüman halklarda yeni zevkler, arzular, alışkanlıklar, gelenekler oluşturmanın, onları Rus zevkine, düşüncesine, geleneklerine yakınlaştırmmanın öneminden bahsetmekteydi. Mordvinov Kafkasya'nın gerçek anlamda hakimiyet altına alınabilmesi için silahtan daha çok eğitime, okullara ihtiyaç olduğunu özellikle vurguluyordu.⁷⁴

Azerbaycan'da Rusya'ya bağlı aydın yönetici kesimin yetiştirilmesi için de Rus okullarının açılmasına ciddî gereksinim duyulmaktaydı. İşgalin ilk yıllarında Hristiyan misyoner cemiyetlerin Azerbaycan'da okullar açmasına izin verilmiş, ordunun ve bürokrasinin Rusça bilen memur ihtiyacının karşılanması ve bölgenin daha iyi yönetilebilmesi için Rus kaza okullarının açılmasına başlanmıştır. Böylece Azerbaycan'da ilk Rus kaza okulu 1830'da Şuşa'da açılmış, Rus N. Mihaylovski⁷⁵ de bu okulun müdürü olmuştur.⁷⁶ Ülkenin başka bölgelerinde de okullar açılmış ve bu okullarda Rusya'nın farklı guberniyalarından getirilen öğretmenler görev yapmışlardır. Okullarda Rus dilinin eğitimine özellikle önem verilmiş, bu okullara atanan Rus dili öğretmenleri genellikle okulun müdürü yapılmıştır. Bu okullarda aynı

⁷³ Nikolay Semyonoviç Mordvinov (1754-1845): Liberal görüşleri, reform yanlısı tutumuyla ün kazanmış önemli bir devlet adamı. Rusya'nın ilk deniz bakanı, devlet şurasının üyesi. Aynı zamanda Volno Ekonomi Cemiyetinin başkanıydı. Mordvinov İngiliz hayranı ve Dekabristlere sıcak bakan biri olarak Çarlık hükümetinde yer alan önemli bir isimdi.

⁷⁴ AKAK, T.VI, s.135.

⁷⁵ N. Mihaylovski: Bazel Misyoner Cemiyetinin maddi desteği ile Şuşa'da açılan ilk Rus kaza okulunun müdürü. Aynı zamanda okulun Rus dili öğretmeni idi.

⁷⁶ Hüseyin Ehedov, XIX Esr Azerbaycan Mektebi, Bakı, 2006, s. 65.

zamanda bölgede görev yapan Rus subaylarının, memurlarının çocuklarına yerel diller de öğretilmiştir. Hristiyan olmayanların okul müdürü olmaları Rus kanunlarınca yasaklanmıştı.⁷⁷

1853 senesinde onaylanan Kafkasya Okullarının Nizamnamesiyle bölgede açılan Rus okullarında uygulanan eğitim sistemi biraz daha yerel şartlardan, ihtiyaçlardan uzaklaştırılarak Rusya'nın diğer guberniyalarında gerçekleştirilen eğitim sistemiyle aynı şartlar temeline oturtulmuştur. Aslında farklı dönemlerde yapılmış olan bütün eğitim reformalarında esas amaç Azerbaycan'da Ruslaştırma ve dönüştürme faaliyetlerini hızlandırmak, eğitim sistemini millî temellerden koparmak olmuştur. Zakatala'daki Müslüman okulu örneğinde olduğu gibi Müslüman okullarının üç sınıflı devlet okullarına dönüştürülme süreci hızlandırılmış, bu okullarda Ortodoks Hristiyanlığın esasları, Rus dili, Rus coğrafyası gibi dersler okutulmuştur.⁷⁸ Rus dilini yabancı bir dil olarak öğrenmeye başlayan her öğrenciye eğitim süreci boyunca okutulan metinler, eserler ve verilen değerler ile bu dilin bir vatan dili olduğu bilinci aşılanmıştır. Özellikle eğitimde başarılı olan öğrenciler ödüllendirilmiş, onların arasında yarışmalar düzenlenmiş, eğitimlerini devam ettirmeleri sağlanmıştır. Kafkasya Valisi Knez M. S. Vorontsov⁷⁹ bu okullarda okuyan her Rus'un aynı zamanda iki yerel dil bilmesi gerekliliği üzerinde durmuştur. Ona göre ancak bu yolla Rusya başarılı ve bölgede etkin olan subay ve memurlar yetiştirebilirdi.⁸⁰ Rusya'nın çeşitli vilayetlerinden Rus öğretmenler Kafkasya'da açılan bu okullara gönderilmişler, onların heveslendirilmesi ve teşvik edilmesi amacıyla yanlarına yol harçlığının yanı sıra bir senelik maaşları kadar bir para da verilmiştir.

Bu okulların ders müfredatına konulan şeriat dersleri de Rus memurlarının kendilerinin de belirttiği gibi Müslüman aileleri bu okullara ısındırmak ve oluşabilecek ön yargıları engellemek amacına hizmet etmekteydi. Bu dersleri öğretmek maksadıyla vitrinde yer alan mollalar okula Müslüman ailelerin

⁷⁷ Ehmedov, **a.g.e.**, s.79.

⁷⁸ **GDTA**, F.423, op.1, d.372.

⁷⁹ Mihail Semyonoviç Vorontsov (1782-1856): 1844-1854 yılları arasında Kafkasya Genel Valisi olarak görev yapmıştır.

⁸⁰ H. Ehmedov, **a.g.e.**, s. 87.

çocuklarının celb edilmesi için gerekiydiler. 1848 yılında Azerbaycan'daki bu okulları gezerek izlenimlerini kaleme alan Semyonov⁸¹ şöyle yazmaktadır: “Ben Müslüman çocuklarının Hristiyan dua kitapları, İncil kelamı ve evliyalara ile tasvir edilmiş ana dili ve diğer kitaplarla Rus eğitimi almalarına hayran oldum.”⁸²

Kiliselere bağlı özel okullarda ve devlet okullarında aynı amaç doğrultusunda Ruslaştırma, Hristiyanlaştırma görevlerine hizmet eden eğitim faaliyetleri devam ederken ;S. M. Ganizade, H. İ. Mahmudbeyov gibi Azerbaycan aydınlarının camilerde faaliyet gösteren Müslüman okullarını üsul-i cedid okullarına dönüştürme çabaları sürmüştü, ancak bu okullara da Rus dilini öğrettikleri halde engellemeler, çeşitli zorluklar çıkarılmıştır. İsmail Gaspıralı'nın Müslümanlar arasında başlatmış olduğu Üsul-i cedid eğitim seferberliği Çarlık Rusyasını korkutmuş, Kafkasya'daki emniyet güçlerine bütün bu eğilimlerin okulların ve orada görev yapan öğretmenlerin her yönüyle öğrenilerek kontrol altında tutulmaları talimatı verilmiştir. Gürcistan Devlet Arşivindeki bir dosyada yerel emniyet güçlerine gönderilmiş olan şifreli bir belge bulunmaktadır. Bu belgede Usul-i cedid okullarının ne zaman, nerede, kimler tarafından açıldığı, orada ders veren öğretmenlerin kimlikleri, Türkiye'yle ilişkilerinin olup olmadığı konusunda her türlü bilgilerin toplanması istenmiştir.⁸³Üsul-i cedid okullarında modern ilim Müslüman çocuklarına kendi ana dilleri olan Türk dilinde öğretilmekte, edebî, dinî, ilmî edebiyatlarla öğrencilerin Türkçe düşünüp yazmaları teşvik edilmekteydi. Nitekim bu durum Rusya'nın müstemlekeci eğitim politikalarının önündeki en büyük engel bu okullar olduğunu ortaya koymaktadır.

Azerbaycan aydınları, şair ve yazarları Türk dilinde yazmış oldukları eserlerin yayımlanması için izin alamamışlar, Türkçe gazete ve dergi çıkaramamışlardır. XIX. asrın Azerbaycanlı ünlü şairi S. E. Şirvani'nin eserlerinin akibeti bellidir. Onun Kafkasya Müslüman okullarında okutulmak üzere yazmış olduğu *Şeriat* kitabının okutulmasına onay almak için uzun süren çabaları Çarlık yönetiminin yasakçı tutumunun Müslüman halka ve aydınlara yönelik politikasını

⁸¹ Semyonov: Kafkasya Eğitim Komitesi Müdürü.

⁸² RDTA, F.733, op.82, d.65.

⁸³ GDTA, F.12, op.7, d.2457.

anlamak için yeterlidir.⁸⁴ 8 Temmuz 1878 de S. E. Şirvani'nin bu kitabı onun hakkında genel bilgiler de eklenerek onay için Halk Eğitim Bakanlığına gönderilmiştir. Şamahı'daki Müslüman din adamlarından bu ders kitabına çok büyük ihtiyaç olduğu yönünde Çarlık idaresine müracaatlar, dilekçeler de yazılmıştır. Bu dersin müzakeresiyle ilgili süreç, yapay bir biçimde sürümcemede bırakılmış, aylarca bakanlıkta İslam dinini bilen uzman yokluğu gerekçesiyle *Şeriat* kitabı müzakere bile edilememiştir. Sonunda Halk Eğitim Bakanlığı aylar sonra bu kitabı değerlendirmek üzere İçişleri Bakanlığı Din İşleri Komisyonu'na göndermiş ve 1879 senesinin Nisan ayında İçişleri Bakanlığı kitap hakkındaki değerlendirmesini Halk Eğitim Bakanlığına sunmuştur. Din İşleri Komisyonu raporunda özellikle kitapta kâfir kelimesinin çok kullanıldığı türünden gerekçeler göstererek bölgenin siyasi inkişafına, insanların görüş ve kanaatlarının şekillenmesine zararlı etki edeceğini bildirerek kitabın ders kitabı olarak okullarda kullanılmasına onay vermemiştir.⁸⁵ Şirvani'nin ana dilinin öğretilmesi için yazdığı *Oku* kitabının akibeti de bu kitaptan farklı olmamıştır.

Azerbaycan aydınlarının, şair ve yazarlarının bu tür onlarca girişimleri ya sekteye uğratılmış ya da Çarlık idaresince süngüyle karşılanmıştır.1837 senesinden itibaren oluşturulan sansür komisyonundan Müslüman nüfusun entelektüel, manevi ihtiyaçlarına cevap verecek kitapların yayımlanması için izin almak, büyük bir meşakatti. İslamî kitapların yayımlanması her vesile ile engellendiği halde sansür komisyonunun tüzüğünden de anlaşılacağı üzere Ortodoks Hristiyanlığa ait kitaplar ile süreli yayınların basılması serbest bırakılmış, sansüre tabi tutulmasına gerek duyulmamıştır.

Rusya'nın Kafkasya'yı işgal etmesinden sonra başlayan Azerbaycan'a Hristiyan nüfusun yerleştirilmesi süreci farklı safhalardan geçse de hedef hiç değişmemiştir. Bu hedef Azerbaycan'ı bir Hristiyan yurdu haline getirmek olmuştur. Azerbaycan'a teftiş için gönderilen Rus memuru A. V. Krivoşeyna'nın tespitleri bu anlamda Rusya'nın bölgede uygulamış olduğu politikayı gözler önüne sermektedir:

⁸⁴ GDTA, F.442, op.1, d.1026.

⁸⁵ GDTA, F.442, op.1, d.1026, L.2.

“Rusya’nın bölgedeki idari kurumları kendi inisiyatifleriyle Kafkasya’ya Ermeni, Yunan, Çeh ve Almanlar ile birlikte bir sözleşmeyle Hristiyan olan herkesi yerleştirdi.”⁸⁶

İlk Hristiyan grupların bölgede görüldüğü günden itibaren kanunlar, kararname, yönetmenlikler çıkarılarak bu sürecin daha iyi yönetilmeye çalışıldığı anlaşılmaktadır. İlerleyen dönemde, Rusya bölgeyi daha sıkı bir biçimde kontrolü altına aldıkça düşük yoğunluklu bir süreçten daha sistemli göç ve misyonerlik politikasının yürütüldüğü bir sürece geçmiştir. Kafkasya bölgesine resmî politika gereği, devlet düzeyinde gerçekleştirilen ilk Rus göçleri tarikat mensubu Hristiyan nüfusla başlamıştır. Bu konuyu ileride ayrıntılı bir biçimde anlatmaya çalışacağız. 20 Ekim 1830 yılında hükümet kararnamesiyle Rusların Kafkasya’ya sürülmesi kararlaştırılmış ve hemen bu göç sürecinin ardından da hemen Azerbaycan’ın dört bir tarafında bu Hristiyan nüfusun dinî ihtiyaçlarını karşılama gerekçesiyle kiliseler, kilise okulları açılmaya başlanmıştır.

Gürcistan Devlet Tarih Arşivi’nde yer alan bir dosyada Gürcistan ve Kafkasya’nın hâkimi Baron G. Rozen⁸⁷’nin selefi Paskeviç’in tarikat mensubu Rusların Karabağ topraklarına yerleştirilmesi teklifine olağan dışı dinî temayülleri dolayısıyla karşı çıktığını görüyoruz.⁸⁸ Rozen ilk dönem onların hep beraber bir yere yerleştirilmesine hem zararlı dinî akidelerinin daha da güçlenmesi ve yayılması açısından hem de bölgede yeni bir köylü hareketine neden olabilecekleri endişesiyle karşı çıkmıştır. Ona göre onları Kafkasya’nın farklı bölgelerine dağıtarak kontrol etmek ve Ortodoks inancına geri dönmelerini temin etmek daha kolay olacaktır. Rozen’in bu teklifinin Bakanlar Kurulunda da kabul görmesi aslında Karabağ’ın ileride bir Rus yurduna dönüştürülmesini de engellemiş oluyordu. Gerçi daha sonra Rusya bu bölgede de etkin etnik unsur olan Türk nüfusun çeşitli vasıtalarla oradan çıkarılmasına çalışmış ve Ermeni nüfusu Karabağ’a yerleştirerek bölgenin kontrollü Hristiyanlaştırılmasına devam etmiştir. XIX. asrın ilk yarısında bölgeye birkaç koldan Rus nüfusun göç ettirilmesi süreci bütün hızıyla devam etmiştir. XIX. asrın

⁸⁶ **Zapiska Glavnoupravlyayuşego Zemloustroystvom i Zemledeliem o Poezdke v Muganskuyu Step v 1913 g.**, Prilozhenie k Vsepodanneyşemu Dokladu A. V. Krivoşeyina, SPB, 1913, s.26-27.

⁸⁷ G. V. Rozen: 1831-1837 yılları arasında Kafkasya Genel Valisi görevinde bulunmuştur.

⁸⁸ **GDTA**, F.1263, op.1, d. 791.

ilk yarısında bu göç dalgasında tarikat mensubu Ruslar ağırlıkta olmuşlardır. Onlar devlet kararıyla ya toplu şekilde ya da ayrı ayrı guberniya, kaza mahkemelerinin kararıyla ferdî olarak Azerbaycan'a sürülmüşlerdir.

M. Pozen⁸⁹ 1844 senesinde Kafkasya'ya sefer yaparak Çar I. Nikolay (1825-1855)'a Kafkasya'daki Rus nüfusun durumu hakkında rapor sunmuştur.⁹⁰ Rozen ve başka yetkililerin raporları esas alınarak hükûmet göçle ilgili yönetmenlikler çıkarmış, komisyonlar oluşturarak göç politikasını sistemli bir hale getirmeye çalışmıştır.

14 Aralık 1842'de Bakanlar Kurulunda tarikat mensuplarının Rusya'nın iç bölgelerinden Kafkasya'ya göç ettirilmeleriyle ilgili bir başka yönetmenlik daha kabul edilmiştir.⁹¹ Merkezî hükümet kurumlarında yürütülen müzakerelerde Rusların daha çok Karabağ, Şirvan, Talış ve Şeki hanlıklarının topraklarında yerleştirilmeleri fikri ağır basmıştır. Sonraki yıllarda kesin bölge tespiti, hazine topraklarının ayrılması gibi konular da Kafkasya Genel Valiliği'nin yetkileri arasına dâhil edilmiştir. M. S. Vorontsov ve diğer Kafkasya Genel Valileri yerleşim birimleriyle ilgili sunmuş oldukları tekliflerde daha çok bölgenin kolonizasyon hedeflerini gözeterek karar vermişlerdir.⁹²

9 Aralık 1848 kararnamesiyle Kafkasya'ya yerleştirilen Rusların vergilerden muaf tutulmaları ve onlara imtiyazlar verilmesiyle ilgili yeni bir yönetmelik çıkarılmıştır. Bu tür teşvikler gönüllü olarak Kafkasaya'ya göç etmek isteyen Rusların sayısında ciddi bir artışın yaşanmasına neden olmuştur. 1861 Toprak Reformu'yla köylülere hareket serbestliği sağlandıktan sonra Rusların kendi girişimleriyle Kafkasya topraklarına göç etmesinin önündeki engel de ortadan kaldırılmıştır. III. Aleksandr'ın (1881-1894) onaylamış olduğu 1881 kararnamesiyle artık köylülerin bir yerden başka bir yere göç ederek meskûnlaşması sadece İçişleri ve Hazine Bakanlığının onayına bağlanmıştır. Kafkasya ve Karadenizin kıyılarında

⁸⁹ Mihail Pavloviç Pozen (1798-1871): Rus devlet adamı. Çarlık Rusyası'nın toprak reformlarının müelliflerinden birisidir. Çar yönetimindeki danışmanlık göreviyle de Rusya'nın Kafkasya politikalarının şekillenmesinde önemli rol oynamıştır.

⁹⁰ RDTA, F.1268, op.1, d.390.

⁹¹ **Dopolnenie Ko Vtoromu Polnomu Sobraniyu Zakonov Rossiyskiy İmperii**, SPB, 1855.

⁹² RDTA, F.1268, op.5, d.213, L.7-11.

yerleşen Müslüman nüfusun da bu kararnamele sonrası sürülmüş oldukları yurtlarına geri dönmeleri Rusya'nın hâkim dairelerini rahatsız etmeye başlamıştır. Rusya'nın Hazar ve Karadeniz bölgelerini tamamen Ruslaştırarak projesi ortadaydı. Bütün bu nüfus göçü sürecinin bakanlıkların iznine bağlanmasında bu yöndeki korkuların bir tezahürü ile, devlet politikasının bir gereği idi. Nitekim Kafkasya Genel Valisi S. G. Golitsin⁹³ de raporunda şöyle yazmaktadır: “Şimdi zaman kaybetmeden kararlar almak önemlidir. Biz bu kararları şimdi veremezsek bu bölgelerde kalıcı bir şekilde Rus nüfusu yerleştirmek fikrimizi bütünüyle unutmak zorunda kalabiliriz.”⁹⁴ Bu endişeler Rusya'nın Kafkasya ve Karadeniz kıyısı bölgelerine göç ve iskân sürecini kontrollü ve devlet güdümünde gerçekleştirmesine neden olmuş, 1896 senesinde ise İçişleri Bakanlığının bünyesinde geniş yetkilerle donatılan Göç İdaresi kurulmuştur.

XIX. asrın sonlarına doğru Müslüman-Türk coğrafyalarına Ortodoks Rus nüfusunun yerleştirilmesi Rusya'nın öncelikli hedefleri arasında olmuştur. Nitekim 1899 senesinde İçişleri Bakanlığının Hazine Bakanlığı ile birlikte Bakanlar Kuruluna sunmuş olduğu tasarıda İçişleri Bakanlığına sadece Rus kökenli ve Ortodoks inancına sahip Rusların Güney ve Kuzey Kafkasya'ya, hazine arazilerine yerleştirilmesi yetkisinin tanınması öngörülmüştür.⁹⁵ Bakanlar Kurulu bu yasa tasarısını kabul etmiş, 15 Nisan 1899 tarihinde de Çar bu yasa tasarısını imzalamıştır.⁹⁶ Çarlık Rusyası'nın göç idaresi Kafkasya'da esasen Ortodoks Ruslardan oluşacak yerleşim birimlerinin oluşturulmasının kurallarını belirlemiş, ayrıca bu amaçla Kolonizasyon Fonu diye bir fon da tesis etmiştir. 1900 yılı Toprak Bakanlığının verilerine göre bu kolonizasyon fonunda 300.000 desyatni⁹⁷ hazine arazisi tesis edilmiştir.⁹⁸ Bu toprakların önemli bölümünü Mugan, Mil ve Şirvan ovası oluşturmuştur.⁹⁹

⁹³ Grigoriy Sergeyeviç Golitsin (1838-1907): 1896-1905 yılları arasında Kafkasya Genel Valisi görevinde bulunmuş, aynı zamanda Muğan projesi gibi projelerin uygulanması yoluyla Azerbaycanın Ruslaştırılmasının savunucularından da biri olmuştur.

⁹⁴ **RDTA**, F.400, Aziatskaya Çast, op.261-911, d.286, L.18-20.

⁹⁵ F. Bagirov, **Pereselneskaya Politika**, s.65.

⁹⁶ Bagirov, **a.g.e.**, s.67.

⁹⁷ Desyatni: Ölçü vahidi.

⁹⁸ **GDTA**, F.12, op.3, d.13, L.139.

⁹⁹ N. N. Şavrova, **Novaya Ugroza Ruskomu Delu v Zkavkaze**, Baku, 1990, s.41.

XIX. yüzyıl sonlarına doğru Azerbaycan'da yaşayan Rus nüfusla ilgili daha kesin istatistikî rakamlara ulaşabiliyoruz. 1897 yılındaki Rusya İmparatorluğu genel nüfus sayımı rakamları Kafkasya'da, özel olarak Azerbaycan'da yerleştirilen Rus nüfusu hakkında bizlere detaylı bilgiler sunmaktadır. Bu rakamlara göre Bakü guberniyasının toplam nüfusu 826716 kişi olarak gösterilmekte, buradaki Rus nüfusun sayısı ise 73632 olarak verilmektedir. Elizovatepolskiy (Gence) guberniyasında ise toplam nüfus 878415 kişi iken Rus nüfusun sayısı 14146 kişi olarak gösterilmiştir. Bu rakamlar Bakü guberniyasının yoğun bir şekilde Ruslaştırma politikalarının hedefi haline geldiğini göstermektedir.¹⁰⁰ 1873 senesindeki nüfus sayımında Çek, Polyak (Leh), Ukraynalı ve Beyazruslar da Slavyan grubu içerisinde sayıldıklarından biz 1897 rakamlarıyla kıyaslama yaparak Rus nüfusun sayısındaki artışla ilgili bir oran malesef veremiyoruz. 1897 sonrası Mugan Projesi çerçevesinde yeni Rus köylerinin oluşturulmasına devam edilmesi her sene Rüs nüfusun sayısında ciddi artışlar olduğunu ortaya koymaktadır. F. Bağirov, şehirlerde Ortodoks Rus nüfusun, köy ve kasabalarda ise tarikat mensubu Rusların yoğunlukta olduğunu belirtmektedir.¹⁰¹

Azerbaycan'ın tamamen Rusya'nın bir vilayetine dönüştürülmesi için Rus nüfusun yoğun olarak bölgeye yerleştirilmesi gerektiğini düşünen Kafkasya Genel Valiliğinin merkeze gönderdiği raporlarda bu gereklilik sık sık dile getirilmiştir. Bu raporlardan birisinde şöyle yazılmaktadır: "Rus gücünü Kafkasya'nın çeşitli etnik ve dinî unsurlardan oluşan bölgelerinde daha da artırmak ve hâkim kılmak için Rus nüfusun buraya yerleştirilmesi önemli görevlerimiz arasındadır. Bizim hükümetimiz ta eski zamanlardan beri bu bilinçle hareket etmektedir ki, bu yüzden 1830-1850 yıllarında önemli sayıda Rus tarikat mensupları bu amaçla bölgeye yerleştirilmiştir."¹⁰²

Pek çok arşiv belgesinin incelenmesi neticesinde Rusya'nın bölgede hakimiyetinin pekişmesiyle beraber Hristiyanlaştırma politikalarında da değişiklikler yaptığı ve Rus devletçiliğinin çıkarları açısından yalnızca Ortodoks Rusların bölgeye

¹⁰⁰ **Obşiy Svod Po İmperii Rezultatov Razrabotki Dannih Pervoy Vseobşoy Perepisi Naseleniya, Proizvodennyoy 28 Yanvaryaya 1897 g.**, T.2, SPB, 1905, s.38-55,74-91.

¹⁰¹ Bağirov, **a.g.e.**, s.29.

¹⁰² **RDATA**, F.400, Aziatskaya Çast, op.261-911, d.81-86.l.10.

yerleştirilmesi fikrinin devlet yetkililerinde hâkim olduğu anlaşılmaktadır.¹⁰³ Bu amaç doğrultusunda bütün devlet kurumları seferber edilmiş, bankalar krediler açmış, Ortodoks Rus yerleşim birimlerinin inşası için inşaat ekipleri oluşturulmuştur.

Bütün bunların yanı sıra 1890 yılında S.Petersburg’da, Kafkasya’ya yerleşen ihtiyaç sahibi Ruslara yardım etmek amacıyla bir yardım cemiyeti de tesis edilmiştir. Bu cemiyetin Moskova ve Kafkasya’da şubeleri açılmıştır.¹⁰⁴ Cemiyetin Kafkasya şubesinin tüzüğü 1898 yılında dönemin İçişleri bakanı İ. Goreminin tarafından da onaylanmıştır.¹⁰⁵ Kafkasya, Bakü ve Tiflis’te bu cemiyet faaliyet göstermiştir. Bu cemiyet o günkü Rus gazetelerinde ilanlar yayınlarak Bakü guberniyasındaki Rusların kilise, okul vs. ihtiyaçları konusunda bilgi vermiş ve Ruslardan onlara yardım yapmalarını istemiştir. Bazende konserler düzenleyerek buradan elde edilen gelirleri bu göçmenlere ayırmıştır. Bu cemiyet devletin diğer kurum ve kuruluşlarıyla birlikte çok yönlü ortak faaliyetler yürütmüştür. Tıbbî yardım, kilise ve okul inşaatı, eşya ve para yardımı vs. gibi yardımların yanı sıra bu cemiyetin gazete yayınlamak yetkisi bile vardı. Cemiyetin gelirleri onun kurucu üyelerinin, sıradan vatandaşların, kurum ve kuruluşların bağışlarından oluşmuştur. Özellikle Kızıl Haç Komitesi bu cemiyete yüklü bağış yapanlar arasında yer almıştır.

Gürcistan yegzarhı¹⁰⁶ Aleksey, Knez Argutinski–Dolgorukov, göç idaresinin müdürü Krivoşein ve Azerbaycan’ın en hayırsever iş adamı unvanını alan Hacı Zeynelabidin Tağıyev de bu cemiyete sürekli yardım eden üyeler arasındadır.¹⁰⁷ Cemiyetin faaliyetlerinde Rusçuluk çizgisinin ağırlık kazandığı, Ruslar dışındaki diğer göçmenlere yardım edilmediği bazen Rus yazarlar tarafından da eleştirilmiştir.¹⁰⁸

¹⁰³ GDTA, F.242, d.508, L.132.

¹⁰⁴ İsmailzade, *Russkoe Krestyanstvo v Zakavkaze*, s.133.

¹⁰⁵ *Ustav Zakavkazskogo Ottela Obşestva Dlya Vspomoşestvovaniya Nujdayuşimsya Pereselentsam*, Tiflis, 1898.

¹⁰⁶ Yegzarh kelimesi Bizans imperatorluğunda uzak vilayetleri yönetmek için geniş yetkiyle donatılmış valiler için kullanılmıştır. Burada Patriklik ile Metropolitlik arasında bir yetkiyle donatılmış, Patrik ünvanı taşımadan diğer psikoposlar üzerinde otoritesi bulunan özel bir yetkili anlamında kullanılmıştır. Sinodun Gürcistan yetkilisidir.

¹⁰⁷ *Otçet Komiteta Zakavkazskogo Obşestvo Vspomoşestvovaniya Russkim Pereselentsam Za 1903 g*, Tiflis, 1904.

¹⁰⁸ İ. Ivanoviç, “Kolonizatsiya Kavkaza”, *Vestnik Evropu*, N. 4, SPB, 1900.

Kafkasya işgal ordusunun askerî birlikleri de bütün imkânlarıyla Ruslardan müteşekkil olan bu yerleşim birimlerine her türlü hizmeti sunmuşlardır.

Rusların Rusya'nın çeşitli guberniyalarından getirilerek Azerbaycan'a yerleştirilmelerinin ardından Rus işgal kuvvetlerinde görev yapan askerler ile onların aileleri için de ayrıca yaşam yerleri inşa edilmiş,görev süreleri bittikten sonra da Azerbaycan'da kalarak işgal yönetiminin çeşitli kurum ve kuruluşlarında görev almaları teşvik edilmiştir. Elizavetpol (Gence) guberniyasının Han-Kendi, Bakü Guberniyasının Kusal, Kuba'nın Zurabovka yaşam merkezleri böyle asker kökenli insanların oluşturduğu Rus-Ortodoks yaşam merkezleri idiler.¹⁰⁹ Bu yaşam birimleri oluşturulduktan hemen sonra buralarda kiliseler,okullar da inşa edilmiş, iskân ve asimilasyon politikaları gereği bütün altyapı çalışmalarına devam edilmiştir. 1836 yılında 84'üncü Şirvan Alayı için Kusal'da, 1839 senesinde 21'inci tugay için de Lenkeran'da kilise ve kilise okulları açılmıştır.¹¹⁰ 1872 senesinde Kafkasya Genel Valisi Kafkasya ordusundan terhis olan askerleri için hazine arazilerinden topraklar ayrılmasını içeren bir genelge imzalamıştır.¹¹¹

Tarihî Azerbaycan topraklarına yönelik Hristiyanlaştırma politikaları gereği Ermenilerin, Almanların, tarikat mensubu Rusların ve asker ailelerinin buraya yerleştirilme hızı Çarlık Rusyasını memnun etmediğinden Rusya Azerbaycan'da Ortodoks Rus nüfusu yerleştirmek için daha geniş hazine toprakları üzerinde Rus ili'nin oluşturulmasını düşünmeye başlamış ve bu düşünce Mugan Projesi in ortaya çıkmasını sağlamıştır. Mugan projesi ister ekonomik, siyasi, stratejik, isterse Hristiyan yayılmacılığı açısından olsun Rusya'nın bölgede uygulamaya çalıştığı en büyük asimilasyon projesidir. İran sınırındaki büyük arazide, boş hazine topraklarında yeni Rus ilinin oluşturulması hedeflenmiştir. Bu konuya ileride daha ayrıntılı olarak değinmeğe çalışacağız.

Yerel Müslüman halkın kendi topraklarında çeşitli ekonomik, sosyal, ideolojik sorunlarla başbaşa kaldığı bir dönemde bölgeyi ziyaret eden Rus kaynakları ister asker ailelerinden meskûn olan yeni yaşam meskenlerinde isterse de tarikatçı ve

¹⁰⁹ Bağirov, **Pereselençeskaya Politika** , s.17.

¹¹⁰ A. Yunitsky, **İstoriya Pravoslavnix Tserkvey i Prihodov Bakinskiy Gubernii**, Baku, 1906.

¹¹¹ **GDTA**, F. 243, op.5, d.826, L.3-7.

Ortodoks Rusların yaşadığı köy ve kasabalarda insanların sağlık,afiyet ve zenginlik içinde yaşadıklarını bildirmişlerdir.¹¹²

Rusya, bölgenin direncini kırmaya, hakimiyetini pekiştirmeye çalıştığı işgalin ilk döneminde başka Hristiyan mezheplerinin Müslümanlar arasında misyonerlik çalışmaları yürütmesine onay verse de burada hakimiyetini pekiştirdikçe sadece Rus devletçiliğine hizmet eden Ortodoksluk çizgisinin bölge halkları arasında etkinlik kazanmasını istemiştir. Bu görüşümüzü Osetin Komisyonu ve 1860 yılında Çar ailesinin doğrudan desteği ile oluşturulan Kafkasya'da Ortodoks Hristiyanlığı Berpa Cemiyetinin faaliyetleri de desteklemektedir. Bu anlamda Evangel-Lüteran, Katolik kilise ve misyoner cemiyetlerinin bölgedeki çalışmaları çok sınırlı olmuştur. Rusya İçişleri Bakanlığının yabancı dinî cereyanlarla iş bölümünün farklı yıllarındaki yazışmaları, yönetmelikleri ile kararnamele de bunu ortaya çıkarmaktadır.

İçişleri Bakanlığının Evangel-Lüteran Kilisesi Konsistoryasına ait 10 Temmuz 1889 tarihli 2772 no'lu bir belgesinde Rusya protestanlarının zaman zaman kiliselerde ayinler düzenleyerek ayin sonrasında bağışlar toplamaları bildirilmiştir. Bu bağışların sağladığı maddî olanaklarla Rusya'nın içinde kendi mezheplerini yayma girişimlerinden duyulan rahatsızlık dile getirilmiş, hatta burada toplanan paraların büyük bir bölümünün dışarıdaki protestan misyoner merkezlerine aktarıldığı da vurgulanmıştır. Kanaatimize göre Rusya bu kiliselerin örgütlenme sistemini, bağış toplama vs. yöntemlerini iyi bir şekilde öğrenmiş ve daha sonra Sinod'un Ortodoks yayılcılığında bundan yararlanmıştır. Zira arşiv belgelerinde yer alan onların örgütlenme, misyonerlik faaliyetlerinde kullanmış oldukları yöntemlerle ilgili övgü dolu ifadeler, bizde bu kanaatin oluşmasına neden olmuştur.¹¹³

Ayrıca 1876 yılında kabul edilen bir yasayla bütün imparatorluk topraklarında Ortodoks din adamlarına kendi mezheplerini diğer dinlere mensup olan insanlar arasında yayma yetkisi verilmiştir. Diğer Hristiyan mezhepler ile Müslümanlara kendi dinlerini Rusya'da başka dinlere mahsus insanlar arasında yaymak

¹¹² V. L. Veliçko, **Kavka,Russkoe Delo i Mejduplemennie Voprosı**, SPB, 1904, s.199.

¹¹³ **GDTA**, F.1620, op.1, d.5, L.1-2.

yasaklanmıştır. ¹¹⁴ İçişleri Bakanlığının yukarıda bahsettiğimiz bu belgesinde, Rusya'daki yasalarda ve Evangel-Lüteran Kilisesinin tüzüğünde onların sadece yetimler ve kilisenin onarımı için böyle bir bağış kampanyası yapabilecekleri ve burada toplanan paraların ister Rusya'da isterse de dışarıda misyonerlik faaliyetleri için kullanılmasının yasak olduğu ifade edilmiştir. Bu belge Çarlık idaresinin diğer Hristiyan mezhepler konusundaki politikasını da açık bir biçimde göstermektedir.

18 Aralık 1869 tarihinde Kafkasya Genel Valiliğinin Tiflis Evangelist Kilise Şurası Başkanı Yuliy Feodoroviç nezdinde göndermiş olduğu 594 nolu mektubu da Kafkasya'da diğer Hristiyan mezheplere ait kiliselerin keşişlerine misyoner cemiyetlerin kurulması ve yönlendirilmesi faaliyetlerine katılmalarının yasaklandığını göstermektedir. Dönemin Kafkasya Valisi yazdığı bir mektupta Petersburg'da yayımlanan *Evangelihes Sanntagsvlatt* adlı gazetede Evangelistlerin Kafkasya'da Müslümanları Hristiyanlaştırma Cemiyeti diye bir cemiyet kurduklarına dair bir makale okuduğunu bildirmiştir. Valinin mektubundan bu cemiyetin kurulması işine kilisenin keşişi Gyuzeman'ın da katıldığını, hatta oraya bağış yaptığını öğreniyoruz. Vali bir önceki yılda valiliğe Almanların yerleştirildiği kolonilerden Müslümanlar arasında misyonerlik çalışması yapmak için böyle bir cemiyetin kurulmasına izin verilmesi talebinin geldiğini ve kendisinde bu işin ulvî bir niyet taşımasına rağmen şimdilik mümkün olmadığı cevabını verdiğini ifade etmiştir. Valinin bu işin yalnız Sinod yasaları ve Sinod'un belirlemiş olduğu çerçevede dâhilinde yapılabileceğini belirtmesi aslında Rusya'nın ilk dönemden farklı olarak artık XIX. asrın ikinci yarısında Kafkasya'da yapılacak bütün Hristiyanlaştırma faaliyetlerinin yalnızca Ortodoks mezhebi kanalıyla gerçekleşmesini istediğini göstermektedir. ¹¹⁵

Rusya yukarıda da belirttiğimiz gibi Kafkasya'nın işgaline ve burada uygulanacak olan politikalara ilişkin kapsamlı bir entelektüel hazırlık süreci geçirmiştir. Değişen şartlar ve imkânlarla uygun olarak bölgeyi tamamen kendi müstemlekesi altına almayı, amaçlamıştır. İşgal öncesi ve sonrası çeşitli diplomatik misyon ve araştırma grupları adı altında istihbarat birimleri de bölgeyle ilgili bilgi

¹¹⁴ GDTA, F.1620, op.1, d.5, L.1.

¹¹⁵ GDTA, F.1620, op.1, d.1, L.1-2.

toplamaş, işgalin ilk yıllarında Kafkas İşgal Komutanlığı bünyesinde oluşturulan İstatistik ve Araştırma Komisyonu aracılığıyla Azerbaycan'ın bütün bölgelerine dair ayrıntılarıyla bilgi toplanarak merkezî hükümete sunulmuştur. Bu raporlardan bazıları daha sonra Tiflis ve Petersburg'ta yayımlanmıştır.¹¹⁶

Bu raporlardan hanlıklar dönemi Azerbaycan'ında nüfus sayımı ve istatistikî raporların yüzeysel hazırlandığı, halkın etno-demografik durumu ve inanç dağılımı vs. gibi önemli bilgilerin Ruslar tarafından yeniden gözden geçirildiği anlaşılmaktadır.¹¹⁷ İstatistik içeren bu raporlarda köylerdeki en ince ayrıntılar bile gözden kaçırılmamış; ırmaklar, çaylar, yollar, haberleşme araçları, iklim, gelenek ve görenekler, millî yemekler, köyün etkin isimleri, ekonomik durumları, meşguliyetleri, etnik kimlik, dil, inançları vs. ayrıntılarıyla işlenmiştir¹¹⁸

Bu istatistikî raporlarda Hristiyanlarla Müslümanların, Ermenilerle Türklerin etnik, millî karakter ve inanç noktasında kıyaslandıklarını da görmekteyiz. Bu çalışmalardan birinde Nahçıvan'da yaşayan Tatarlarla (Türkler) Ermeniler karşılaştırılmaktadır: “Onlar arasında çok büyük farklılıklar vardır. Ermeniler karakter olarak Farslarla benzer yönlerde sahiptirler. Zayıfların önünde çok sert ve zalim, güçlülerin önünde ise aşağının aşağısında. İkiyüzlülük onlarda sınır tanımaz. Onlar çok misafirperverdirler. Her zaman kendi hizmetlerini, dostuklarını sana teklif ederler, yalnız bütün bunlar sahte ve çıkar odaklı sevgi nişanesidir. Bunlardan farklı olarak Tatarlar sade ve doğru sözlü insanlardır. Onlar çok fazla misafirseven ve nazik görünmeseler de onların sözlerine güvenmek mümkündür. Onlar çok çalışkandırılar. Bundan dolayıdır ki içlerinde ihtiyaç sahipleri çok azdır. Tatarlar kendilerine yapılan kötülük ve iyiliği çok geç unuturlar.”¹¹⁹

İleride uygulanacak olan müstemlekecilik politikalarının da temelini oluşturacak bu istatistikî raporlara aynı zamanda bütün ince ayrıntılarına kadar Müslümanların ibadetleri, dinî günleri, inançları da yansımıştır. Kuran ile İslam'ın

¹¹⁶ *Statistiçeskiye Opisanie Nahçıvanskiye Provintsii* ,SPB,1833; *Kavkazskaya Statistiçeskim Komitetom Pri Glavnom Upravlenii Namestnika Kavkazskogo, Bakinskaya Guberniya*, Tiflis, 1870.

¹¹⁷ *Statistiçeskiye Opisanie* , s. 29

¹¹⁸ *Statistiçeskiye Opisanie* , s.33

¹¹⁹ *Statistiçeskiye Opisanie*, s.35.

farklı hükümlerinden de bahsedilmekte, Tatarların aslında çok dindar bir topluluk oldukları belirtilmektedir. Müslümanlar arasında intihar olaylarının azlığından, domuz eti yemediklerinden söz edilmekte, ancak içkinin yasak olmasına rağmen bu yasağa çok da uymadıkları, ipek elbiseler ve altın takılarla Müslüman erkeklerin camilere girmelerinin yasaklandığı da vurgulanmaktadır.¹²⁰

Ermenilerin inanç değerlerinden bahseden bölümde onların Farsların despotik yönetimi altında yaşayarak yozlaştıklarından, yalan ve hile bilmeyen insanı geri zekâlı olarak tanımladıklarından bahsedilmekte ve ticarete meyilli bir halk oldukları da belirtilmektedir. Yine Ermenilerin Hristiyanlığı ruhanî, kalbî ihtiyaçlarından değil de korkularından kabul ettikleri ifade edilmekte ve onların dindarlığının daha çok kendi millî kimliklerini, gelenek ve göreneklerini korumaya ve yaşatmaya yönelik olduğu yönünde de bir tespit yapılmaktadır.¹²¹

Ermenilerin Rus işgalinden sonra nereden nereye geldikleri noktasında da çok çarpıcı tespitler yer almaktadır. Onların bütün tarihleri boyunca Ruslara müteşekkik olmaları gerektiği, Ermenilerin bir hiç olmaktan çıkarılarak vatandaş ve değer verilen bir dindaş rolüne yükseltildiği bildirilmekte ama onların Rusların bu iyiliğini kıymetlendirecek karakterde olmadıkları da kaydedilmektedir.¹²²

Bütün bu araştırma komisyonlarının hazırlamış oldukları raporlarda yer alan bilgiler çerçevesinde Çarlık Rusyası Azerbaycan'da işgal ve müstemleke rejimi kurmuştur. Millî, kültürel ve dinî olarak Türk varlığının bu topraklardan silinmesi, yeni amorf bir Azerbaycanlı kimliğinin oluşturulması, bölgenin tedricen Ruslaştırılması ve Hristiyanlaştırılması yönünde politikalar üretilmiş, kanunlar, kararnameler çıkarılmış ve icaraata geçilmiştir. Bu işgal ve dönüştürme sürecinde Rusya aynı zamanda Avrupa'da yaygın olan doğunun insanlığın gelişmesi ve medenî değerler kazanması noktasında geride olduğu ve burada bir boşluk ve yabancı kanunların işlediği doktrinine de dayanarak daha kaba ve daha sert yöntemlerle

¹²⁰ A.g.e., s.36-37.

¹²¹ A.g.e., s.38.

¹²² A.g.e., s.41.

amacına ulaşmaya çalışmıştır. Bu açıdan Rus kansleri¹²³ A. M. Gorçagov'un aşağıdaki sözleri de Rus aydınında hâkim olan fikri göstermesi açısından hem önemli hemde düşündürücüdür: "Asya milletleri ancak görülen maddî güce saygı gösterirler. Onlar daha manevi ve aklî güce, eğitim gücüne saygı gösterecek düzeye ulaşmamışlardır."¹²⁴

Bu yaklaşım tarzı Rusya'nın Kafkasya'yı bir deneme tahtasına dönüştürmesine ve Müslüman nüfusa karşı tarihte az rastlanan çirkin asimilasyon politikalarına baş vurmasına da neden olmuştur.

İşgal dönemine ait Rus ana kaynakları olan raporlar, mektuplar, fermanlar ve başka resmi evraklarda sık sık Ruslar ile diğer yabancı halklar arasında bir ayırım yapıldığına rastlamaktayız. Kanunlarda Rusların diğer halklardan üstünlüğü, imtiyazlı ve egemen durumda olduğu da görülmektedir. Slav kökenliler ve diğerleri ayırımından kasıt bütün Müslüman tebaa olmuştur. Çünkü Slav kökenli olmayıp Hristiyan dinine mensup Ermeniler, Gürcüler, Almanlar da Çarlık Rusyası'nda hemen hemen Slavlara yakın haklara haizlerdi. Yine Ermeniler Rusların sahip oldukları birçok imtiyaz ve haklara sahip oldukları için onların devlet işlerinde memur olmaları, okul açmaları daha kolaydı.¹²⁵

Rusya'nın Azerbaycan'ı işgali sırasında ve işgalden sonraki dönemde Kafkasya İşgal Valiliğiyle Ermeni Eçmiyazin Kilisesi arasındaki yazışmalar kiliseyle işgal yönetiminin derin işbirliği içinde olduğunu, kilisenin merkezî otoriteden her türlü yardım aldığını göstermektedir. Eçmiyazin Kilisesi Azerbaycan topraklarındaki Ermeni din görevlilerinin listesini her yıl Kafkasya Valiliğine sunarak onaylatmıştır.¹²⁶

Ruslar Gürcistan'ı ilhak ettikten hemen sonra burada Rusya'nın merkezî vilayetlerindeki benzer idarî yapı oluşturarak sivil idareye geçmişlerdir. Ancak Azerbaycan hanlıklarının işgalinden sonra biz burada askerî işgal yönetiminin devam

¹²³ Kansler: 1722 senesinden itibaren Rusyada kullanılan bir rütbedir. I. Petronun ilk kansleri F. A. Golovin olmuştur. Çarlık idaresinde en üst düzey sivil yetkili için kullanılmıştır. Genellikle Dışişleri Bakanlarına verilen isimdir. Rusyada toplam 12 kişi kansler olmuştur.

¹²⁴ E. Anisimov, "Geopolitika", **Rodina**, N.2, 1989, s.51.

¹²⁵ **Polojeniye Ob İnorodsah, V kn. Svod Zakonov Rossiiyskiy İmperii**, T.2, SPB, 1892.

¹²⁶ **GDTA**, F.2, op.1, ed.hr.11837, L.1-4.

ettiğini, baskı, sindirme, asimilasyon politikalarına öncelik tanındığını görmekteyiz. Rus tarihçileri bunu devam eden Rus-İran savaşı, Osmanlı tehlikesi ve Gürcistan toplumunun çeşitli kesimlerindeki Rus yanlısı olgusunun varlığıyla izah etmeye çalışsa da aslında burası bir Müslüman coğrafyası olarak Rusya'nın güvenmediği ve dönüştürmeye çalıştığı bir bölge idi.

Gence ve Bakü hanlığı işgale karşı güçlü direniş göstermiş ve sonuna kadar Rus ordusuyla savaşmıştır. Hatta Bakü'yü teslim almaya gelen işgal ordusu baş komutanı P. D. Sisyanov Bakü hanının akrabaları tarafından öldürülmüştür. Ruslar işgalin hemen ardından bu iki hanlıkta hanlık yönetiminin kaldırılmasını bu direnişlere bağlamışlarsa da hiçbir mukavemet göstermeden Rus himayesini kabul eden Kazak ve Şemşeddil sultanlıkları, Şeki, Karabağ, Şirvan hanlıklarının neden lağv edildiğini izah edememişlerdir. 1841 senesine kadar İlisu Sultanlığı dışında bütün hanlıklar ortadan kaldırılmış ve burada Komendant Rejimi (Askeri Olağanüstü Hal Rejimi) diye adlandırılan bir askerî işgal rejimi sürdürülmüştür. Askerî valilikten sivil valiliğe geçişte bazı politika değişiklikleri yapılsa da Müslüman nüfusa karşı ayrımcılık ve baskı, çeşitli yöntemlerle sürekli devam etmiştir.

Askerî İşgal Yönetimi olan naçalniçestvo, sözün tam anlamıyla yağma, gasp, baskı ve zulümle bir istibdat rejimine dönüşmüştür. Vergi sistemi Hanlık dönemiyle kıyaslandığında daha da ağırlaştırılmış, halk işgal rejimine karşı nefret eder bir duruma gelmiştir. Bu da yer yer isyan ve direnişlerin başlamasına neden olmuştur. Hatta her zaman bu rejimin yanında yer alan ve işgal sürecinin tamamlanmasında ciddi katkıları olan Karabağ'ın Ermeni tüccarları bile yönetime yazmış oldukları şikâyet dilekçelerinde hanlık döneminde onlara daha saygılı davranıldığını, daha az vergi ve gümrük ödediklerini beyan etmişlerdir.¹²⁷

Talış ve Zengezur vilayetlerindeki Müslümanların Senator Meçnikov¹²⁸ ve Kutaysov'a¹²⁹ yazdıkları şikâyet dilekçesinde; ikiye katlanan vergileri ödeme imkânı

¹²⁷ Kolonialnaya politika, Ç.1, s.12.

¹²⁸ Yevgraf İliç Meçnikov (1770-1836): Rus devlet adamı. 1829 tarihinde Kafkasya'ya denetim için gönderilmiştir.

¹²⁹ P. S. Kutaysov: Rus devlet adamı. Meçnikov ile birlikte Kafkasyaya denetim için gönderilmiştir.

olmayan insanların yaşlı, çoluk-çocuk, kadın ayrımı yapılmadan ölene kadar dövüldükleri ve çeşitli işkencelere tabi tutuldukları bildirilmiştir.¹³⁰

Zaman zaman Rus idaresi bu hukuksuzluk ve baskıların yapıldığını kabul etmiş, bunların hanlık usul-i idaresinden kalma bir gelenek olduğunu da ileri sürmüştür. İşgal sürecinin tamamlanması ve Rusya'nın Azerbaycan'da daha rahat hareket etme imkânının oluşması aynı zamanda Rusya'da bu totaliter askerî yönetim biçiminin bölgeyi barut fıçısı haline getirdiği, hoşnutsuzlukları arttırdığının da sorgulanmaya başlamasına sebep olmuştur. Asimilasyon ve dönüştürmenin etkili sonuçlar doğurabilmesi için yeni politikalar ve yöntemler ortaya konulup hazırlıklar yapılmıştır. Nitekim 1829 yılında Kafkasya baş komutanı ve askerî vali Paskeviç bu zarureti önceden görerek daha merkezî, yerel şartların yok sayıldığı Rusya'nın diğer vilayetlerinde uygulanan yönetim şeklinin burada da uygulanması gerektiğini bildirmiştir. Ona göre Rus sivil gubernatorlar (valiler) tarafından aynen merkezî vilayetlerde olduğu gibi umumî yasalar ve kurumlarca yönetilecek Müslümanlar, giderek daha çok Rusya'ya yaklaşacak ve bu da onların dönüştürülmesini temin edecektir.¹³¹ Senator Meçnikov ve Kutaysov'un Paskeviçle hazırlayıp devlet dumasına sundukları "Güney Kafkasya'nın Yönetim Biçimi Üzerine Öneriler"de ise iki tez öne çıkmıştır. Bunlar bölgenin daha merkezî bir yönetim biçimine kavuşturulması ve Ruslaştırma. Bu öneride en dikkat çeken cümle ise şu şekildedir: "Vatandaşlık ve siyasi çizgide bölgenin Rusya ile aynı beden uzuvları olarak bütünleşmesini sağlamak ve burada yaşayan insanları Rusça konuşup, Rusça düşünüp, Rusça hissetmek zorunda bırakmak."¹³²

Bu önerinin amacı Rus yasalarını bütün Kafkasya'da hâkim kılmak, örfî ve dinî yasaları ortadan kaldırmak, Rusya taraftarı yeni memurlar ordusu oluşturarak gizli yollarla buradaki Müslüman Türk varlığını etkisizleştirmek olmuştur. Rusya bir yandan bölgenin Hristiyanlaştırılması faaliyetlerine devam ederken, diğer taraftan Rusça düşünen, kozmopolit ve kendisi için hizmet edecek yeni Müslüman elit oluşturarak bütün millî ve dinî yapıları yok etmeyi amaçlamıştır.

¹³⁰ Kolonialnogo politika, Ç.1, s.13.

¹³¹ AKAK, T.VII, dok.47.

¹³² Kolonialnogo Politika, Ç.1, s.21.

Bu amaçla bölgelerde açılan okullara Rus misyonerler din öğretmeni olarak atanmışlar ve onlar buradaki misyonerlik çalışmalarına öncülük etmişlerdir. Kafkasya Eğitim Komisyonunun raporlarında Müslüman çocuklarının eğitim aldığı bu tür okullara atanan Ortodoks din görevlileriyle ilgili fazlasıyla bilgi ve belgeler yer almaktadır. Bu kişiler ya Rusça öğretmeni olarak ya da doğrudan din öğretmeni olarak bu okullara atanmışlardır. 23 Aralık 1855 tarihli bir Kafkasya Eğitim Komisyonu hesabatından Kuba kilisesinde görevli P. Josemani adındaki bir misyonerin Kuba ilköğretim okuluna din öğretmeni olarak atandığını anlıyoruz.¹³³ Kafkasya Eğitim Komisyonu'nun 4 Temmuz 1844 tarihli başka bir belgesinde de Gürcistan 7. tugayında görevli Vakulovsko'nun Şamahı'daki bir okula din öğretmeni olarak atandığını görüyoruz.¹³⁴ Yine Kafkasya Genel Valiliği Derbent Askerî Gubernatoruna yazmış olduğu başka bir mektupta da Kuba'daki kilise ve misyoner okullarının giderlerinin karşılanması amacıyla para ayrılması talimatının verildiğini anlıyoruz.¹³⁵ Bu konu hakkında Kafkasya'da Ortodoks Hristiyanlığı Berpa Cemiyetinin faaliyetlerinin anlatılacağı bölümde ayrıntılarıyla bilgi vermeye çalışacağız. Azerbaycan topraklarında Ortodoks-Hristiyan misyonerlerin daha güvenli ve emniyet içinde propogandalarını yürütmeleri ve çalışmalarının teşvik edilmesi amacıyla bir dizi önlemler alınmıştır. Bu önlemlerden biri de Rusya Adalet Bakanlığı 18 Temmuz 1844 tarihinde Ortodoksluk aleyhinde işlenen suçların mahkemesinin özel şartlar altında yürütülmesini düzenleyen hâkimler ve savcılar için 35 maddeden oluşan bir genelge yayınlamasıdır.¹³⁶

Bu arada yine Rus devlet adamlarının raporlarında: “İslam'ın harabeleri üzerine haçın kutsal sancağını asmak” gibi ifadelerle sık-sık rastlanmaktadır. “İslam'ı yok etmek gibi büyük bir amaç peşinde koşan Rus devlet adamları herhalde II. Ekaterina'nın XVIII. asrın ortalarında İdil bölgesi Müslümanlarına karşı yürütmüş olduğu yok etme, zorla Hristiyanlaştırma politikalarından da ilham almışlardır.

Paskeviç-Meçnikov-Kutaysov üçlüsünün önerilerini biraz daha reforme ederek yeni bir yasa tasarısı hazırlayan Senator Gan'ın tasarısının kabul edilmesiyle

¹³³ GDTA, F.4, op.3, ed.hr.740, L.1-2.

¹³⁴ GDTA, F.2, op.1, ed.hr.11839, L.1-4.

¹³⁵ GDTA, F.4, op.5, ed.hr. 228, L.8.

¹³⁶ GDTA, F.2, op.1, ed.hr.10911, L.1-7.

millî yönetici sınıfından olan beyler, naipler bütünüyle ülke yönetiminden uzaklaştırılmışlar, şeriat mahkemeleri kaldırılmış ve yeni oluşturulan Hazar vilayetinde kasaba ve köylere kadar Rus memurlar idareyi ele almışlardır. İşgalin ilk dönemlerinde adetâ Müslümanların kendi ülkelerinde bütün devlet işlerinden tasfiyeleri gerçekleştirilmiştir. Beyler ve naiplerin özel mülkü olan topraklar da onlardan alınarak yeni göreve getirilen Ruslara verilmiştir. Vilayet valisinin kararıyla göreve getirilen yerel naçalnik(yerel askeri vali) ve uçastkovuların (askeri kaymakamlar) bir görevi de Ruslaştırma faaliyetlerini hızlandırmak olmuştur. Bu Rus memurlar Türkçe bilmedikleri gibi halkın millî-dinî duygularını da hiçe saymışlardır. Zaman zaman halk bu Rus mahkemelerini ve memurlarını protesto etmiştir. Durumun kontrolden çıkacağını ve artık devlet kurumlarının bölgede çalışamaz hale geldiklerini gören Çarlık idaresi, 1843 senesinde bu yasanın bazı maddelerini iptal ederek beyler, naipler de dâhil olmak üzere yerel elit sınıfın haklarını iade etmek ve onların örneğinde Azerbaycan'da yeni sosyal taban oluşturmak yolunu seçmiştir.

Gerek Çarlık yönetimi gerekse kilisenin yoğun misyonerlik faaliyetleri ile karşı karşıya kalan ve stratejik açıdan çok önemli başka bir Azerbaycan bölgesi de Zakatala'dır. Bu bölge jeopolitik konumunun yanı sıra dağlı milletlerin cihad harekâtı, Gürcistan devletçisi ve Rusya'nın Kafkasya'da kalıcı hale gelmesi açısından çok önemli idi. Zakatala 1803 senesinde Sisyanov'un saldırılarından sonra kısmen Çarlık yönetiminin kontrolü altına girmeye başlamıştır. Ruslar bu bölgedeki Müslüman ahalinin Dağıstan'daki dindaşlarıyla olan ilişkilerini keserek, orada devam eden cihada, anti Rus mücadeleye lojistik destek olmalarını engellemek istemişlerdir. Gürcistan'a kadar uzanan bir Hristiyan kuşağı oluşturmak açısından da bu bölge çok önem arz ediyordu. 1830'da Dağıstan'daki mücadeleye sürekli lojistik destek sağlayan bu koridorun kontrol altına alınması maksadıyla Yeni Zakatala kalesi inşa edilmeye başlanmıştır. Çarlık idaresi özellikle bu bölgeye göndermiş olduğu Hristiyan misyonerleri en hazırlıklı din adamlarının arasından seçmiş, askerî-sivil memurlarda Müslüman varlığına derin kin ve nefret besleyen şahıslar arasından atanmıştır. Genç yaşlarda bölgede emniyet müdürü görevinde bulunman A.L.

Zisserman¹³⁷ 'ın hatıralarını okuduktan sonra bu yöndeki kanaatimiz daha da kuvvetlenmiştir. Zisserman hatıralarında göreve başlamadan önce Zakatala bölge emniyet müdürü olan Yarbay Peçkovski ile yemekli bir toplantıda aralarında geçen sohbeti hatırlattıktan sonra Peçkovski'nin bölge halkıyla ilgili yeni göreve başlayan kendisine şu bilgileri verdiğini söylemektedir: “Tatarlar bölgeyi tamamen korku ve dehşet altında tutuyorlar, esir alıyor, öldürüyor ve kesiyorlar. Bizim almış olduğumuz güvenlik tedbirleri de emniyetin ve sükûnetin temin edilmesine yetmiyor. Bu durumun ne zaman sona ereceğini de bilemiyorum. Ayrıca bölge halkına hiçbir şekilde güvenilmez. Tatarlar seni çok kolay bir şekilde herhangi bir silahlı gruba satabilirler, onlar Ruslardan nefret ediyorlar. Bu halk senin önünde eğilecek, yakın duracak, ancak unutma ki taşları hiçbir zaman ellerinden yere bırakmayacaklar.”¹³⁸ Rus ordusuna karşı direnen milis kuvvetlerini de Yarbay Peçkovski kaçak, hırsız, çete olarak tanımlamaktadır. O aynı zamanda milis güçlerinin bölgenin bütün coğrafyasını en ince ayrıntılarına kadar bildiğini, küçük silahlı gruplar halinde dolaştıklarını ve gerilla taktiğiyle savaştıklarını söyleyerek onları orduyla yenmenin imkânsız olduğunu da genç emniyet müdürüne bildirmiştir.¹³⁹ Bu bölgede de Rusya “parçala -hükmet” taktiği uygulamıştır. 1831 senesinde bölge 6 cemaatliğe ayrılmıştır. Bunlardan Car 1500 ev, Balaken, Kateh ve Tala'nın her biri 800 ev, Muhak 600 ev, Cınıh 900 evden müteşekkil bir idarî birimden oluşmuştur.¹⁴⁰

Gürcistanlı bazı tarihçiler yanlış tarih tezleriyle bu bölgeyi Kahetya Çarlığına ait topraklar olarak göstermekte, buraya Müslüman nüfusun İran şahları ve Azerbaycan hanlık devletleri tarafından yerleştirildiğini iddia etmektedirler. Onlara göre bölgenin aslî unsuru olan Gürcüler burada kıyıma uğratılmışlardır.¹⁴¹ İngilizler Gürcü kökenli bir kavim olarak bölgede çoğunluk olarak gösterilmektedirler. Ancak bu iddiaların yanlış ve mesnetsiz olduğunu Rusya'daki nüfus istatistik verileri de ortaya çıkarmaktadır. Rusya'nın 1871 senesi nüfus sayım verilerine göre İngilizler

¹³⁷Arnolt Lıvoviç Zisserman (1824-1897): Alman asıllı Rus yazar ve Kafkasya askeri tarihçisi olarak ün kazanmıştır. Kafkasya ordusunda hekim olarak göreve başlamış, Kafkasya savaşıyla ilgili *Russkiy Vestnik*, *Russkaya Starina*, *Kavkaz*, *Sovremennik* gibi yayında birçok makalesi yayınlanmıştır.

¹³⁸ A. L. Zisserman, *Dvatsat Pyat Let Na Kavkaze(1842-1867)*, Çast Pervaya, S. Peterburg, 1879, s.274.

¹³⁹ Zisserman, *a.g.e.*, s.274.

¹⁴⁰ D. Bakradze, *Zametki O Zakatalinskom Okruge*, 1936, s.19.

¹⁴¹ Bakradze, *a.g.e.*, s. 34.

bu bölgede 5295 erkek ve 4925 kadın olmak üzere toplam 10220 kişilik bir nüfusa sahipti. Tatarlar (Türkler) 6530 erkek 5642 kadın olmak üzere toplam 12172 kişiydi. Lezgiler ise 18892 erkek, 15518 kadın olmak üzere toplam 34410 kişilik bir nüfusa sahipti. Bütün bu bölgenin nüfusu ise toplam 56802 kişiden oluşmaktaydı. Bunlardan Tatarlar ve Lezgilerin tamamı Müslüman, İngiloyların ise 7126-sı Müslüman 3094-ü ise Ortodoks Hristiyanlardan oluşmaktaydı. Bu istatistikî bilgiyi Gürcü misyoner Bakradzede kendi yazmış olduğu makalesinde de onaylamaktadır¹⁴².

1873 senesi Kameral nüfus sayımında ise bölgede yaşayan insanların sayısı toplam 67750 kişi olarak gösterilmektedir. Bu nüfusun da yalnız 3436'sı Hristiyan olarak kayıt altına alınmıştır. Kafkasya İstatistik Komisyonunun 1887 nüfus rakamlarında ise 39948 erkek, 34.501 kadın olmak üzere bölgenin toplam nüfusu 74449 kişi olarak verilmiştir. Burada da 39732 Lezgi (Avarlar ve Sahurlar da buraya dâhildir), 21065 Türk, 8727 kişi İngiloy olarak gösterilmiştir. Bu rakamlarda İngiloyların 8618'i Müslüman, 109 ise Hristiyan olarak gösterilmiştir. İngiloyların Engian, Tasmala, Zegan, Karagan, Alibeyli, Kotuklu, Meşabaşı ve Kah İngilo köylerinde yaşadıkları belirtilmiştir.¹⁴³ Bakaradze bu toplumun adının bile engi (yeni) Türk sözünden türediğini kabul ettiği halde kasıtlı olarak İngiloyları bölgenin Müslüman halklarından ayırmaya çalışmıştır.

Senatör Gan'ın hazırladığı ve daha sonra Gan Kararnamesi olarak adlandırılan kararname ile Şirvan, Taliş, Mugan bölgesine Rus nüfusun yerleştirilerek Kahetiya'dan Dağıstan'a kadar uzanan bölgede yeni bir Rus bölgesi oluşturmak fikri kısmen uygulanırsa da Ruslaştırma ve Hristiyanlaştırma, büyük oranda başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Ancak Çarlık idaresi Rusça düşünen ve konuşan aydın memur kesimi oluşturmaya, tesis ettiği Kafkasya Müslümanları İdaresi gibi kurumlar aracılığıyla Azerbaycan'ın dindar kesimini etki altında tutarak, Müridizm ve Nakşibendilik gibi İslamî hareketlerin Kafkasya'da önünü kesmeye çalışmıştır.

Rus müstemlekeciliğinin önemli bir yönü de Azerbaycan aydınlarının marifçilik, millî eğitim adına gerçekleştirmeye çalıştıkları bütün girişimleri engelleyerek Müslümanları cahil bırakmak olmuştur. Daha önce 1837 senesinde yerel

¹⁴² Bakradze, a.g.e., s.4.

¹⁴³ A.y, s.4.

dillerde yayımlanacak kitap ve süreli yayınların kontrol edilmesi amacıyla Tiflis'te bir sansür komitesinin oluşturulduğundan bahsetmiştik. Bu sansür komitesinin başlıca görevlerinden biri de dışarıdan Azerbaycan'a getirilen Türkçe, Arapça, Farsça yazılı kitapların yanı sıra süreli yayınların kontrol edilmesi ve imparatorluğun müstemlekecilik politikalarıyla uyuşmayan eserlerin ülkeye sokulmasına izin vermemek olmuştur. Gürcü ve Ermeni yazarların eserleri bu sansür komitesinin onayından rahatlıkla geçmiş, Türkçe kitaplar ise yıllarca burada bekletilmiş ve Türkçe sansürün yokluğu bahane edilerek bu kitaplar Kazan, Moskova sansür heyetlerine incelenmek için gönderilmiştir. Azerbaycan Türklerinin mütefekkir evlatlarından biri olan Abbaskulu Aga Bakıhanov¹⁴⁴ Çarlık idaresinde görevli bir memur olduğu halde Fars dilinin grameriyle ilgili yazmış olduğu *Kanun-i Güdsi* adındaki kitabını bile yayımlatmak için izin almakta zorlanmış ve nihayet bu kitabı kendi parasıyla neşretmek zorunda kalmıştır. A. Bakıhanov'un Azerbaycan tarihinin öğrenilmesi açısından kıymetli bir kaynak niteliği taşıyan *Gülistan-ı İrem* adlı eseri de dâhil diğer eserleri sağlığında yayımlanmamış, daha sonra Sovyet döneminde bu eserler yayımlanabilmiştir. Azerbaycanlı ünlü şair Seyyid Azim Şirvani'nin 1878 senesinde Müslüman okulları için hazırlamış olduğu *Şeriat* adındaki ders kitabının da Halk Eğitim Bakanlığı'nın onayından geçmediğini, Rusya'nın siyasî, ideolojik çıkarlarına ters düştüğünü ve Kafkasya'daki eğitim politikalarına uygun olmadığı gerekçesiyle zararlı bulunduğunu daha önce belirtmiştik.¹⁴⁵ Özellikle İslâmî eserler dışarıdan ülkeye sokulmamış, ülkede yayımlanmasına da izin verilmemiştir. Halbuki basın ve sansüre dair 1851 kararnamesiyle yayımlanması serbest bırakılan eserler sırasında Hristiyan dinine ait pek çok kitap yer almıştır.

Azerbaycanlı ünlü düşünür ve eğitimci Muhammedeli Şahtahtinski'nin XIX. asrın ikinci yarısında Azerbaycan Türkçesinde *Tiflis* adlı gazete neşretmek için

¹⁴⁴ Abasgulu Ağa Bakıhanov: Azerbaycanın büyük aydın ve yazarlarından olan Abaskulu ağa Bakıhanov 1790'da Bakü'nün Emircan kasabasında doğulmuştur. Babası Bakü hanının neslinden olan Mirze Muhammed, annesi de müslüman olmuş Gürcü kızı Sofiya hanımdı. 1819 tarihinde Kafkasya Askeri Valisi Yermolovun davetiyle Tiflise gelerek Valilikte doğu dilleri tercümanı olarak göreve başlamıştır. Tiflis'de ünlü Azerbaycan şair ve ediplerinden Mirza Şefi Vazeh ve Mirza Fetali Ahundovla tanışarak dost olmuştur. Tifliskiy Vedomosti, Kavkaz gibi gazetelerde makaleler yazmıştır. Gülistani-İrem, Ganuni-Güdsi, Esrarül-Melaküt gibi önemli eserler kaleme almıştır. 1847 senesinde Mekke'den Medine'ye giderken veba hastalığına yakalanarak orada vefat etmiştir.

¹⁴⁵ **GDTA**, F.442,d.1026, L.1.2.

Rusya Basın Yayın Genel Müdürüne yaptığı izin talebine verdiği cevap çok manidardır: “Ben kesinlikle size Azerbaycan Türkçesinde gazete çıkarma izni veremem. Gazete sizin halkın nesine lazım? Aydınlarımız Rus dilinde yazıp okusun, sade vatandaşlar da bırakın koyunlarını otlatsınlar. Onlara gazete lazım değil.”¹⁴⁶

Bu yasaklamaların altında yatan gerçek neden ise Ruslaştırma ve Hristiyanlaştırma propagandalarının önündeki engelleri kaldırmak, dinî ve millî bilinci canlı tutacak her türlü Türkçe süreli yayın ve kitapların yasaklanmasıyla aydınların halkla irtibatını koparmak, arzulanan müstemlekecilik hedeflerine ulaşmaktır.¹⁴⁷ Çarlık yönetiminin eğitimde uygulamış olduğu Ruslaştırma politikası ayrı bir tez konusudur. Müslüman nüfusa karşı bu ayrımcılık ve kısıtlamalar sürerken, XIX. asrın sonlarına doğru artık Ermenilerin, Gürcülerin kendi dillerinde yüzlerce okulları ve gazeteleri olmuş, Azerbaycan’da ise misyoner Ortodoks kilise okullarının açılması olanca hızıyla sürmüştür.

¹⁴⁶ **Tiflisskiy Listok**, 1905, No.211.

¹⁴⁷ **GDTA**, F.408, op.1, ed.hr.1358.1.2.

II.BÖLÜM

KİLİSE-DEVLET İTTİFAKININ TÜRK- MÜSLÜMAN COĞRAFYASINA YÖNELİK HRİSTİYANLAŞTIRMA FAALİYETİNİN TARİHİ

2.1. İdil Müslümanları

XV-XVI. asırlarda artık Rusya'nın önde gelen yazar ve düşünürlerinin Çarlık Rusya'nın iç ve dış politika doktrini üzerinde çalıştıklarını görüyoruz. İ. S. Peresvetov, IV. İvan'a hitaben yazdığı mektubunda Rusya'nın çıkarları açısından Kazan Hanlığının işgal edilmesinin hayatî öneme sahip olduğunu vurgulamıştır.¹⁴⁸ IV. İvan ve Metropolit Makariy de Rus aydınlarının bu fikrini benimsemiştir. Nihayet IV. İvan ve Makarin'in de katılımıyla Uspenskiy Kilisesinde bir dua ayini düzenlenerek bu savaşa "kutlu inanç ve kilise savunması" kisvesi giydirilmiştir. Rusya'nın S. M. Solovyov, A. Mojarovski, K. A. Kosakov, E. Malov, N. B. Nikolsko başta olmak üzere ekser tarihçileri de Kazan savaşını Ortodoks Hristiyanlıkla İslamiyetin savaşı olarak değerlendirmişlerdir.1545-1552 arası Kazan Hanlığıyla devam eden savaş Rusya'nın galebesiyle sonuçlanınca Moskova yönetimi Tatarlar başta olmak üzere hanlık topraklarında yaşayan Müslüman halkların asimilasyon ve Hristiyanlaştırılma sürecini de başlatmıştır.

Rusya imparatorluğunun işgal ettiği topraklardaki yerel halklara karşı millî-dinî, sosyo-kültürel ötekileştirme, ayrımcılık ve dönüştürme politikaları izlediği kuşkusuzdur. Özellikle Kazan ve Astarhan hanlıklarının işgali sonrası bu Müslüman Türk coğrafyalarının ele geçirilmesiyle asırlardır bu topraklarda yaşayan Müslümanlara uygulanan baskı, zulüm ve yurtlarından sürülme süreci Ruslaştırma ve Hristiyanlaştırma hedeflerine hizmet etmiştir. Ortodoks kilisesi ile güdümündeki muhtelif Hristiyanlığı yayma cemiyetlerinin, misyoner merkezlerinin, bu politikaların uygulanmasında devletin yanında önemli görevler üstlendiği bilinmektedir.

¹⁴⁸ İ. Peresvetov, *Soçineniya*, M-L, 1956, s.182.

Metropolit İyon daha 1452 senesinde Vyatsk bölgesi ruhanilerine gönderdiği mektubunda bu bölgede kilise eliyle yapılan mezalimlerin sadece birinden bahsetmektedir. Metropolitin itiraflarında Hristiyanlığı kabul etmek istemeyen insanların Hristiyan misyonerlerce gözlerinin çıkarılması, alenen yaşlı ve çocukların kurşuna dizilmesi vs. gibi akıl almaz ağır işkencelerden bahsedilmekte ve bunun kiliseye karşı Rus olmayan halklarda nefret ve kin duygularını körüklediği de anlatılmaktadır.

Biz Rus işgal tarihinin arşiv belgelerindeki izlerinde Hristiyanlaştırmanın bir devlet politikasına dönüştüğünü, işgal birliklerinde, askerler arasında din görevlilerinin etkin olduğunu, ayrıca bütün birliklerde kilise ve kiliseye bağlı okulların var olduğunu görüyoruz. Ordu birliklerinde görev yapan misyoner papazlar subay ve askerlerin morallerini yüksek tutarak onları ideolojik olarak Müslümanlara karşı savaşa hazırlamış, onların ailelerinin dinî ihtiyaçlarının karşılanması işine katkı sunmuş ve aynı zamanda bu Hristiyan din adamları birer istihbarat görevlileri olarak da bölgede görev yapmışlardır. Yine bu din görevlilerinin ödüllendirilmesi de ayrıca bir askerî yönetmenlikle düzenlenmiştir.¹⁴⁹

İdil Müslümanlarının Hristiyanlaştırılması tarihinde ismine sık-sık rastladığımız arhiepiskop Guriy başkanlığında din adamlarından oluşan 45 kişilik bir grubun Tatarların Hristiyanlaştırılması işini organize etmek üzere özel bir misyonla Kazan'a gelmesiyle Rusya'nın Tatarları Hristiyanlaştırma siyaseti de hız kazanmıştır. Guriy başkanlığındaki bu heyeti Çar ve metropolit bizzat bölgeye uğurlamış ve onlara Müslüman halkla ilişkileri tanzim eden ve misyonerlik çalışmasının metodolojisini de içeren bir çalışma talimatnamesi vermiştir. Bu belge aynı zamanda Rusya'nın devlet politikası haline getirdiği Hristiyanlaştırma politikasının ispatı niteliğinde bir belgedir.¹⁵⁰ Tarihçi Solovyev, işgal sonrası Kazan Müslümanlarını Hristiyanlaştırmak için yola çıkan Guriy'nin misyonunu Knez Vladimir döneminde

¹⁴⁹ GDTA, F.2, op.1, ed.hr. 11779, L.1-3.

¹⁵⁰ Aktı Sobranie v Bibliotekah Rossiyskiy İmperii Arheologičeskiy Ekspedisiy, SPB, 1836, T. 1, s. 259.

Kiev Rusyasının Hristiyanlaştırılması için Bizans'tan gelen din adamları heyetinin misyonuna benzetmiştir.¹⁵¹

Hristiyanlaştırma faaliyetleri ilerledikçe Kazan merkezli yeni piskoposluk kurulmuş, bütün Hristiyanlaştırma çalışmaları sistemli olarak kilise ve devlet güdümünde bu piskoposluk üzerinden yürütülmüştür.

Yeni Hristiyan olanlara çeşitli imtiyazlar, haklar tanınarak Tatar, Başkurt, Çuvaş ve Udmurtlar arasında din değiştirmeler teşvik edilmiş, 1593 senesinde ise Çar Feodor İvanoviç'in imzaladığı bir fermanla, geleneksel dinleri İslam'da kalmayı ısrar edenlere karşı yeni bir mücadele süreci başlatılmıştır.

XVII. asrın sonlarına gelindiğinde ise kilise, despotik yöntemlerle, zora dayalı bir bölge hakimiyeti tesis etmiştir. Kilise aynı zamanda İdil boyu bölgelerinde büyük köylere, kasabalara hâkim olan, manastırları yöneten etkin bir kurum, en büyük toprak mülkiyetçisi idi. Kilisenin baskı ve çeşitli dayatmalar eşliğinde devam eden Hristiyanlaştırma faaliyetlerine ve egemenliğine karşı artık bütün İdil boyu vilayetlerinde büyük isyanlar, köylü harekâtları da başgöstermeye başlamıştır. XVII. asır, bir isyan ve direniş asrıydı aslında. Bu dönem hâkim Ortodoks kilise itikadına, baskısına karşı Hristiyan köylüler arasında da Hristiyanlığın aslı kaynaklarına dönüşü savunan, kilise doktrinini reddeden radikal akımlar ortaya çıkmaya başlamıştır. Hristiyanlaştırmaya ve asimilasyona itiraz eden Müslüman halklarla Hristiyan tarikatçı cereyanlar köylü isyanlarının esas tetikleyici gücüne çevrilmiştir. 1670-1671 tarihli S. Razin komutasındaki köylü savaşının¹⁵², E. Pugaçov¹⁵³ (1773-1775) liderliğindeki isyanın, 1610 Çeboksarı İsyanının¹⁵⁴ ve bu

¹⁵¹ S. Solovyev, *İstoriya Rossii*, kn.4, M, 1960, s. 68.

¹⁵² 1670-1671 yılları arasında Kazan'da Don Kossaklarının lideri olan Stepan Razin, toprak sahiplerine karşı ayaklanmış, Volga Vadisi'ne kadar olan geniş bir alan Razin'in hakimiyetine girdiyse de bu ayaklanma 1671'de Razin'in öldürülmesiyle son bulmuştur.

¹⁵³ Emelyan İvanoviç Pugaçov (1742-1775): Don Kossaklarının lideri. 1773-1775 arasında gerçekleşen, Tatar, Başkurt ve Çuvaşların da aktif katılımıyla alevlenen Rus köylü direnişinin komutanıdır.

¹⁵⁴ Çeboksarı isyanı: Çeboksarı Rusya Federasyonuna bağlı Çuvaş cumhuriyetinde bir şehir. Kazan Hanlığının işgaliyle birlikte Rus hakimiyeti altına geçmiştir. 1670-1671 senesinde Stepan Razin komutasındaki isyanın önemli merkezlerinden biri olmuştur. Burada başlayan isyan tarihte Çeboksarı isyanı olarak bilinmektedir.

gibi diğerk köylü ayaklanmalarının etkin gücü Tatarlar, Başkutlar, Mordlar, Udmurtlar ve Çuvaşlardı.¹⁵⁵

Petro döneminden itibaren Ortodoks kilisesi büyüyen Rusya imparatorluğunun sosyal,dinî-ideolojik sınırlarının da genişlemesinde devletin en muhim araçlarından birisine çevrilmiştir. Rusya işgal ettiği topraklarda kalıcı hale gelebilmek için Ortodoks halk tabanının oluşturulmasını başlıca müstemleke politikalarından birisi olarak görmüştür. Kilisenin devletin yanında diğerk halkların asimilasyonu işinde kullanılması zaten Rusya tarihinde öteden beri devam edegelmiştir. Rus kiliselerine ait olan belgelerde bile İdil boyu halklarının kan ve gözyaşları ile kılıçtan geçirerek zorla Hristiyanlaştırıldıklarına dair fazlasıyla bilgiler yer almaktadır.

Rusya tarihinde Tatarlara karşı uygulanan çeşitli işkenceler, baskı ve zorla Hristiyanlaştırma konusu ayrı bir tez konusu olmakla beraber Rus tarihinin de yüzkızartıcı safhasıdır. Bu Müslüman toplulukların ağır şartlar altında dönüştürmeye tabi tutulmasıyla ilgili önemli eserler kaleme alınmıştır. Biz burada sadece kilise-devlet ittifakının bu faaliyetlerine genel hatlarıyla temas etmeye çalışacağız.

Bilindiği gibi Kazan Hanlığının işgalinden hemen sonra şehrin belli başlı camileri yıkılmış ve Tatarlara şehrin yalnız kenar mahallelerinde yaşama izni verilmiştir. Tatarlar arasında işgalle birlikte başlayan Ruslaştırma-Hristiyanlaştırma faaliyetleri 1917 senesine, Çarlık yönetiminin ortadan kaldırıldığı güne kadar çeşitli vasıta ve yöntemler kullanılarak devam etmiştir. Bu politikalar sonucunda Tatar, Udmurt, Çuvaşlar arasında millî-dinî kimlik dejenerasyonunun ve Hristiyanlaşmanın önemli boyutlara ulaştığı da tarihin bir gerçeğidir. Günümüzde Müslüman ve Hristiyan Tatar olgusunun ortaya çıkması bu politikaların bir sonucudur. Kazan'ın işgaliyle birlikte özellikle Çarlık yönetiminin uzun sürecek Tatar baskısı ve dönüştürme süreci de başlamıştır. İşgal sonrası Kazan topraklarında ardarda yeni kiliseler inşa edilmeye başlamış, despotik yöntemlerle Tatarların Hristiyanlaştırılması sürecine başlanmıştır. Hristiyanlığı kabul etmeyenlere işkenceler yapılmış, cezaevlerine atılmış onların bütün imtiyazları ellerinden alınmış,

¹⁵⁵ Nikolskiy, a.g.e., s.102.

topraklarına el konulmuş, köylerinden, kasabalarından sürülerek yerlerine Hristiyan ahalinin yerleştirilmesi sağlanmıştır.

İşgalin ilk günlerinde Tatarların önde gelenlerine baskılar yapılarak onlardan Hristiyan olmaları istenmiştir. 3 Şubat 1553'te Moskova'da eski Kazan Hanı Ötemiş Giray'ın Hristiyanlığı kabulü töreninin ardından sonuncu han Edigey Han da Hristiyan olmaya zorlanmıştır.¹⁵⁶ Tatarların Rus kadınları ile evlendirilmeleri de Ruslaştırma politikalarının başka bir boyutunu oluşturmaktadır. İdil boyu ve Sibiry bölgesinde zorakî Hristiyanlaştırma ve diğer halkların, inançların kültürel varlıklarının yok edilmesi örneklerine Rusya tarihinde sıkça rastlamak mümkündür. Yönetim Hristiyan ruhanî liderlerle birlikte yerli halkların feodal elitasını çeşitli vaatler ve imtiyazlar yoluyla Hristiyanlaştırmaya çalışmakta, ancak bunu başaramadığında zora ve baskıya başvuruyordu.

XVII. asrın başlarında Romanov sülalesi hakimiyetini pekiştirdikten sonra Rusya tebaası olan gayri Hristiyan halklara karşı yeni bir saldırı ve haklarının gasp edilmesi dalgasını başlatmıştır. 1622'de Müslüman Tatarların mülkiyet haklarını gasp eden yeni bir ferman neşredilmiştir. 1628'de yayımlanan başka bir fermanla ise Müslüman Tatar feodallerin yeni Hristiyanlaştırılanları yanlarında çalıştırmaları yasaklanmıştır.¹⁵⁷ 1681 senesinden itibaren artık devlet politikası gereği Tatarların, Başkurtların topluca Hristiyanlaştırılmaları ve direnenlerin emlaklarının ellerinden alınması süreci başlatılmıştır. Hükümet genelgesiyle Hristiyanlığı kabul etmeyen Tatarların topraklarına el konmuş, yeni Hristiyan olanlara 6 yıl boyunca bütün vergilerden muafiyet getirilmiştir. Bu arada Hristiyanlaştırma dayatmalarına direnenlerin de toplu olarak sürgün edilmesine başlanmıştır.¹⁵⁸

Sibiry'da ise durum daha feci olmuştur. Sibiry Metropoliti Filofey Leşinski'nin gaddar icraatları hakkında Rus tarihçileri bilgi vermektedirler. Bu din adamı Hristiyan olmayanların mezarlarını dağıtmış ve onlara çeşitli işkenceler yaparak Hristiyan olmaya zorlamıştır. Filofey Hristiyanlığı kabul edenlere daha önce

¹⁵⁶ P. F. Gallyamov, **Posle Padeniye Kazani, Etnosotsialnogo İstorii Predkamy**, Kazan, 2001, s.17.

¹⁵⁷ A. İ. Nogmanov, **Tatarı Srednogo Povolje i Priuralya v Rossiyskom Zakonodatelstviye Vtoroy Polovine XVI-XVIII vv.**, Kazan, 2002, s.29.

¹⁵⁸ **RGADA**, F.131, Op.1, d.21 (1648), L.2-4 ob.

işlemiş oldukları cinayetlerin bile affedileceği vaadinde bulunmuştur ki bütün bunların sonucunda 40 binden fazla insanın Hristiyanlığı kabul etmek için Filofey'e başvurduğu kayıtlarda yer almıştır.¹⁵⁹

Ayrıca yeni Hristiyan olan köylülerin kiliseye gelmek istememeleri yüzünden ağır cezalara çarptırıldıkları ve bunun üzerine çileden çıkan köylülerin Hristiyan din adamlarının evlerini ve kiliseleri yaktıklarına dair de kayıtlarda bilgiler yer almaktadır. 1704-1708 senelerinde Başkurtlar arasında çıkan isyan bastırıldıktan sonra onlara dair topluca ölüm hükmü çıkarılmış, ancak hep birlikte Hristiyanlığı kabul etmeleri halinde onların affedileceği bildirilmiştir. Bu zor durum karşısında Hristiyanlığı kabul eden Başkurtlar tekrar geleneksel dinleri olan İslamiyete döndüklerinde ise Hristiyanlığı sattıkları gerekçesiyle yine idama mahkum edilmişlerdir.¹⁶⁰

3 Kasım 1713 tarihinde Petro'nun Kazan ve Azak guberniyalarında yaşayan gayri Hristiyan halklar konusunda çıkarmış olduğu ferman, Müslümanlara karşı uygulanan devlet baskısı ve açık asimilasyon politikasının bir delilidir. Bu fermanın gereği olarak ev ve tarlaları olan ve yanlarında Hristiyan çalıştıran Müslümanlara en geç 6 ay içinde Hristiyanlığı kabul etmeleri zorunluluğu getirilmiştir. Aksi takdirde onların evlerine, tarlalarına, bütün mülklerine büyük imparator adına el konulacak ve bunlar hazineye devredilecekti.¹⁶¹

Bu zulüm ve asimilasyona direnerek, isyan eden ve dinleri İslamiyet'e geri dönen Tatar, Başkurt köylerinin tamamen yakıldığını kaynaklar haber vermektedirler.¹⁶² 1745-1755 senelerinde ünlü Batır¹⁶³ önderliği altında başlayan

¹⁵⁹ P. Businskiy, **Kreşeniye Ostyakov i Vogulov Pri PetreI**, Harkov, 1893, s.71.

¹⁶⁰ **Ruskaya Starina**, kn.X, SPB, 1878, s.309-312.

¹⁶¹ D. M. Makarov, **Hristianizatsiya Narodov Povoljya, Istoriya Hristianizatsiyi Narodov Srednogo Povoljya Kritičeskiye Sujdeniya i Otsenka**, Çeboksarı, 1988, s.22.

¹⁶² S. İ. Viktorovskiy, **Istoriı Smertnoy Kazni v Rossii**, M, 1912, s.204.

¹⁶³ İmam Batır: 1704-1711 arasında bütün İdil boyu bölgelerini kuşatan Başkurt isyanının liderlerinden biridir. Nogay Birliğinin komutanıdır. XVII asır Çarlık idaresinin Müslüman Türkler üzerinde uyguladığı zulüm, zorla Hristiyanlaştırma hat safhaya ulaşmış, camilerin inşası yasaklanmış, din adamlarına yalnız Hristiyan keşişler eşliğinde Müslümanların nikâhlarını kılaabilecekleri, cenaze törenlerini yine onların katılımıyla yapabilecekleri zorunluluğu getirilmiş, Müslümanlar üzerindeki her türlü vergiler de artırılmıştır. Bütün bu baskı ve asimilasyon politikalarına karşı isyan başlamıştır. İsyanın nihai hedefi Başkurt Hanlığını kurmak ve Osmanlı idaresi altına girmek olsa da Çarlık yönetimi Başkurtlar'ın ekser dini-kültürel, vergilerin kaldırılması, zorla Hristiyanlaştırma faaliyeti yürüten memurlar hakkında soruşturma açılması gibi

isyanının da esas itirazlarından biri Başkırtlar arasındaki zorakî Hristiyanlaştırma çabaları, kilise baskısı ve Müslümanların kendi inançlarına sahip çıkmaları yönündeki çağrışlardır.¹⁶⁴

Rusya'nın Hristiyanlaştırma tarihinde yeni bir merhale ise Sinod'un bünyesinde Yeni Hristiyanlaştırılanlar Kontörünün açılmasıyla yaşanmıştır. Tarihçi E.Malov 1738 senesinde İdil Tatarları arasında dinî faaliyetleri daha da güçlendirmek amacıyla Bogoroditskom manastırında kurulan bu misyoner kurum konusunda arşiv belgelerine dayanarak kapsamlı bilgi vermektedir.¹⁶⁵ Kiliseye bağlı bu kurum neredeyse gizli engizisyon örgütünün fonksiyonunu üstlenmiştir. Bu idarenin asıl amacı Hristiyan gelenek ve göreneklerinin Müslümanlar arasında yaygınlaştırılması, onların kelimenin tam anlamıyla Ruslaştırılmasıydı. Müslüman-Tatar kamuoyunda kin ve nefret kazanan bu misyoner kilise örgütü 1764 senesine kadar faaliyetini sürdürmüştür. Bu örgütün kapatılmasının nedenlerinden biri de yeni Hristiyanlaştırılanlara dair gerçek dışı rakamlar vererek devletten yüklü miktarda para elde etmesi olmuştur.

Bazı Tatarların verilen imtiyazları kullanmak amacıyla birkaç kez sözde Hristiyan oldukları ancak evlerinde kendi inançlarını devam ettirdikleri de kaynaklarda yer almaktadır.¹⁶⁶ Yeni Hristiyan Olanlar Bürosuna başkanlık yapan Hristiyan din adamları özellikle Müslümanlara karşı kin besleyen din görevlileri arasından seçilmişlerdir.¹⁶⁷ Bunlardan bazıları Müslümanlara ait olan camileri yakıp yıkarak yerine kilise inşa etmek gibi nefreti körükleyecek uygulamalar yapmışlar, hatta İslam peygamberine karşı hakaret içeren propagandalar yürütmüşlerdir. Bu uygulamalara itiraz edenler ise engizisyon hâkimi görevini üstlenenler tarafından şiddetle cezalandırılmışlardır.

Bu din görevlilerinden olan Silvestor ve Kunaşeviç'in zulmünden, mecburî Hristiyanlaştırma faaliyetlerinden bıkip usanan Tatarlar, üst düzey yetkililere şikâyet

talebelerini karşılayarak isyanı durdurabilmiştir . (Daha geniş bilgi için bkz. İ. G. Akmanov, **Başkırskie vostanie XVII-naçalo XVIII vv**, Ufa, 1998)

¹⁶⁴ E. Malov, **O Novokreşenskoy Kontore**, Kazan, 1878, s.172.

¹⁶⁵ **A.y.**

¹⁶⁶ D. D. Azamatov, **Orenburgskoe Magometanskoe Sobraniye V Kontse XVII-XIX vv.**, Ufa, 1999, s.14-17.

¹⁶⁷ Makarov, **a.g.m.**, s.18.

dilekçeleri yazmışlar ve çaresizlikten köylerini, evlerini terk etmişlerdir.¹⁶⁸ Kunışeviç'in döneminde sadece Kazan guberniyasında 400'e yakın cami yıkılmıştır.¹⁶⁹ Diğer yandan Müslüman ailelerin çocuklarının zorla ellerinden alınarak yeni Hristiyan olmuş ailelere verilmesi de kilise uygulamaları arasında yaygın hale gelmiştir. Evinde İslam'ı anlatan kitaplar bulunduran Tatarlar, ağır bir biçimde cezalandırılmış, her türlü İslamî davet yasaklanmıştır.

Yalnızca Başkurt ve Tatarlar bu zulme karşı çeşitli yöntemlerle itiraz ve direnişlerini sürdürmüşlerdir. Onlar kiliseye, Çar yetkililerine bu din adamlarının yaptıklarından şikâyet eden mektuplar yazmışlar ve yer yer isyan etmişlerdir. Bazı köylerde Hristiyan misyoner din adamları dövülerek öldürülmüştür. Çarlık memurları bazı durumlarda toplumsal hareketlenmeler ve isyan dalgasının bütün Tatar ve Başkurtları birleştirmesinden korkarak şikâyetleri yerinde incelemek için müfettişler görevlendirmişlerdir. Orenburg valisi Senat'a¹⁷⁰ yazdığı bir raporunda misyonerlerin Başkurtlar arasında Hristiyanlık propagandaları yürütmesine son verilmesini istemiştir.¹⁷¹

1773-1775 yılları arasında yaşanan Yemelyan Pugaçov komutasındaki köylü isyanı zamanla Başkurt, Udmurt, Tatarlar arasında kiliseye karşı nefreti daha açık bir biçimde ortaya çıkarmıştır. Köylüler bu isyan sırasında onlara zorla kabul ettirilen Ortodoks Hristiyanlığını kitleler halinde terk ederek, geleneksel dinlerine geri dönmüşlerdir. Pugaçev isyanı sırasında 300'e yakın Hristiyan misyoneri öldürülmüş ve 60'a yakın kilisede yakılıp yıkılmıştır. Bazen bu nefret dalgasından Hristiyan din adamlarının aileleri de nasiplerini almışlardır.¹⁷²

Çarlık yöneticileri bu şiddet ve zora dayalı Hristiyanlaştırma faaliyetlerinin ters teptiğini görerek giderek daha sinsi ve yumuşak usullerle Ruslaştırma faaliyetlerini devam ettirmişlerdir. XIX. asırda Tatarlar, Çuvaşlar, Başkurtlar arasında bu çalışmalar değişik metotlarla devam etmiştir. Bundan sonra okullar

¹⁶⁸ Malov, **a.g.e.**, s.165.

¹⁶⁹ Dubrovin, **Pugaçev i Ego Ssorotniki.**

¹⁷⁰ Senat: Çarlık Rusyasında Çarın idaresi altındaki en üst düzey yasama organı. Yunanca bir kelimedir. Bizans döneminde devlet organı olan sinklitden türemiştir.

¹⁷¹ "Pugaçevşina", **Sbornik Dokumentov**, T.II, M.1926, s.3-5.

¹⁷² P. N. Luppov, **Hristiyanstvo u Votyakov**, SPB, 1899, s.316-320.

açılmış, Tatarların çocukları bu okullarda Hristiyan ruhunda yetiştirilmişler ve burada aynı zamanda Hristiyanlık propagandaları yürütülmüştür. Bu okulları devletin desteğiyle ayrı ayrı kiliseler ile Hristiyan misyoner örgütler açmışlardır. Bunlardan Tatarlar arasında en faal olanı “Nurlu Guriya Kardeşliği” örgütü olmuştur. Bu örgüt ismini Tatarlar arasında misyonerlik faaliyetiyle ün kazanan Guriya adlı Engizitörün¹⁷³ adından almıştır. F. Rešetnikova ve H. Leskova gibi Rus aydınlarının eserlerinde bu Hristiyan misyonerlerin yaptıkları hakkında oldukça fazla bilgiler bulunmaktadır.

2.2. Hristiyanlaştırmada İlminskiy Metodolojisi

XVIII. asrın sonları ve XIX. asrın başlarında Çarlık yönetimi Müslüman milletlerin Hristiyanlaştırmasına daha sinsi ve sistemli politikalarla devam etti. Burada eğitim politikaları özellikle öne çıktı. Bazı Rus oryantalistlerinin bu yöndeki çalışmaları devlet politikalarının oluşturulmasında önemli bir rol oynadı. Bunlardan en önemlisi Kazan Devlet Üniversitesi ve aynı zamanda Kazan Ruhanî Akademisi profesörü, oryantalist, Ortodoks misyoner Nikolay İvanoviç İlminskiy idi. Onun çalışmaları Hristiyanlaştırma çalışmalarında İlminskiy usulü olarak da bilinmektedir. O kendisine ait ünlü eğitim sistemini geliştirerek Müslüman milletler içinde yeni Hristiyan olanlar arasında elit bir kesimin meydana gelmesine neden oldu ve başta da Tatar, Başkurt, Udmurt, Çuvaşların Hristiyan olma sürecini hızlandırdı.

İlminskiy’e göre Kazan ve Astarhan hanlıklarının Rusya tarafından işgal edildiği günden bu yana devam eden misyonerlik çalışmalarının ciddi sonuçlar doğurmamasının esas nedeni, uygulanan usüllerin zora dayanması ve yanlış olmasındandı. Ona göre yalnız Müslüman milletlerin millî kültür ve dil gerçeklikleri dikkate alınarak, Hristiyanlığa ısındırma tedbirleri eşliğinde Hristiyanlaştırma faaliyetleri olumlu sonuçlar doğuracaktı. Bunun içinde yerel dillere İncil’in ve Hristiyan din öğretilerinin önemli eserlerinin tercüme edilmesi gerekiyordu. Devletin de kiliseye yeni Hristiyan olanların ekonomik ve sosyal durumlarının düzeltilmesi için yardım yapması gerekiyordu. İlminskiy aslında bir bilim adamı olmakla beraber iyi bir Hristiyan misyonerdi. Müslüman milletlerin Hristiyanlaştırılması problemi

¹⁷³ Engizitör: Katolik kilisesinde soruşturma kurumu adına soruşturma yapan kişidir.

üzerine oldukça ciddi düşüncelere sahip oldu ve ilk kez yeni Hristiyan olanlar için Kril alfabesi esasında yeni bir alfabe hazırladı. Bununla da yeni Hristiyan olanların Slav dünyasıyla kültürel bütünleşmesinin yolunu açtı. O Tatar, Çuvaş, Udmurt, Mordav, Altay dillerine ait dinî kitaplar tercüme ederek, bu dillere ait eserler tercüme etme faaliyetini başlatmış oldu. İlimskiy ayrıca gayri Rus halklar için okullar açmaya başladı ki bu okullar aynı zamanda birer misyoner okulları görevini ifa ettiler. O aynı zamanda bu milletler için öğretmen yetiştirecek ilk yüksek okulun da kuruculuğunu yaptı.¹⁷⁴

2.3. Güney Kafkasya'daki Faaliyetler ve Osetin Komisyonu

Yukarıda Kafkasya'nın işgalinin Hazar ve Karadeniz'in stratejisi açısından, Rusya'nın Türkistan politikaları ,ticaret yolları vs. bakımdan son derece önem arz ettiğinden bahsetmiştik. Hazar ve Karadeniz'in işgali aynı zamanda Rusya'nın doğuya yolunu açacak, Rus tüccarlarının ticaret yollarına hâkim olmaya başlayarak mallarını Türkiye'de, İran'da, Afganistan'da,Hindistan'da daha serbest pazarlama imkânı elde etmelerini sağlayacaktı. Bütün bu siyasi ve ekonomik gerekçelerin yanında Rusya'nın Kafkasya'yı işgalinde dinî-misyoner çizgi de elbette önemliydi. Zaten 12 Eylül 1801 tarihli Çar Aleksandr'ın Gürcistan'ın Rusya ile birleştiğini duyuran manifestosunda bu Hristiyan topluluğu Müslüman komşularının “baskı ve zulmünden kurtarmak” esas gerekçe olarak öne çıkarılmıştır.¹⁷⁵

Rusya'nın hâlen de devam eden İslâm'la mücadele politikasının kendine göre en güçlü nedenlerinden birisi bu bölgenin tam anlamı ile zabt u rabt altına alınabilmesi için cihad düsturuna sarılarak dağlarda ve ormanlarda kâfir ordusuyla savaşan milletlerin direnç ve inançlarının kırılması gerekliliğine dair olan inanç ve kanaati idi Çarlık Rusyası Tatarlar üzerinde uygulamış olduğu Hristiyanlaştırma usüllerinin aynısını Ön Kafkasya milletlerine, daha sonra Osetinlere ve İnguşlara karşı da yapmaya başlamıştır.

¹⁷⁴ Daha geniş bilgi için bkz. N. İ. İlimskiy, **O Sisteme Prosvişeniya İnorotsev I o Kazanskoy Sentralnoy Kreşeno-Tatarskoy Şkole**, Kazan, 1913.

¹⁷⁵ Y. Gordin, **Kavkaz: Zemlya I krov**, S.Petersburg, 2000, s.10.

Kafkasya'nın etno-demografik yapısının değiştirilmesine çoğunluğunu Karadeniz Kossakları ve devlet köylülerinin oluşturduğu yaklaşık 740 bin kişilik Rus nüfusun Ön Kafkasya'ya yerleştirilmesiyle başlanmıştır.¹⁷⁶ Ruslar işgal ettikleri Güney Kafkasya yurtlarında daha askerlerinin atlarının ayaklarındaki toz çekilmemiş iken kiliseler inşa etmeye başladılar. Askerî birliklerde görev yapan Hristiyan din adamlarının görevi bir yandan Rus askerlerinin dinî duygularını yüksek tutmak, diğer yandan da ele geçirilen bu yeni topraklarda hemen misyonerlik çalışmalarını başlatmaktı. Mesela Güney Kafkasya'nın ele geçirilmesinden hemen sonra Kızılyar kalesinin inşasıyla beraber aynı anda kutsal Georgi adına bir kilise ile Krestovozdvijenski Manastırı inşa edilmeye başlandı.¹⁷⁷ Bu manastırın esas misyonu dağlı milletler arasında Hristiyanlaştırma faaliyetlerine öncülük etmektir.

Çarlık idaresi özellikle Osetinlerin vaftiz edilmesi ve Hristiyanlığa kazandırılması için çalışmalarına 1745 senesinde Gürcü Yepiskopu İosif ve Moskova Znamensko Manastırının Rahibi Nikolay'ın, Osetinlerin Hristiyan dinini kabul etmeye hazır oldukları, onların arasında misyonerlik faaliyetlerinin yürütülmesi için Osetin, Rus ve Gürcü dilini bilen din görevlilerine ihtiyaç olduğu yönündeki Çariçe Elizaveta'ya müracaatından sonra başlanmıştır.¹⁷⁸ 1748'de de doğrudan dağlı milletler arasında Hristiyanlaştırma faaliyetlerini yoğunlaştırmak ve daha örgütlü hale getirmek için Osetin Komisyonu oluşturulmuştur.¹⁷⁹ 1767 senesine kadar bu komisyonun yoğun faaliyetleri sonucunda Osetinlerden 2142 kişi Hristiyanlaştırılmış, Mozdok başta olmak üzere bölgede Rusça ve Gürcüce eğitim veren birkaç misyoner okulu da açılmıştır.¹⁸⁰

Bölgede görevli olan Rus misyonerlerinin raporlarından Çarlık rejiminin Güney Kafkasya milletlerinin Hristiyanlaştırılması amacına ulaşabilmesi için özellikle eğitim faaliyetlerine önem verdiğini anlamaktayız. Onların düşüncesine göre Rus dili ve kültürüyle tanışmayan, Hristiyanlığın esaslarıyla ilgili ciddi bilgi

¹⁷⁶ A. V. Fadeev, **Oçerki Ekonomičeskogo Razvitiya Stepnego Predkavkazya v Doreformennyi Period**, Moskva, 1957, s.62.

¹⁷⁷ S. A. Razdolskiy, **Missionerskaya Deyatelnost Pravoslavnoy Tserkvi Na Severnom Kavkaze v XIX –naç. XX vekov**, Avtor. Dis. Kand. Nauk, Krasnodar, 1997, s. 24.

¹⁷⁸ **İstoria Gruzinskoy İerarhiy**, Moskva, 1826, s.72.

¹⁷⁹ E. Veydenbaum, **Putovoditel Po Kavkazu**, Tiflis, 1888, s.241.

¹⁸⁰ **İstoriya Gruzinskoy İerarhii**, Moskva, 1826, s.77.

sahibi olamayan yeni Hristiyanlaştırılmış dağlı milletlerin temsilcileri tekrar eski dinlerine geri dönmekteydiler.¹⁸¹ 1764 tarihinde II. Yekaterina, Osetinler ve İnguşlara çağrı yaparak topluca Hristiyan dinini kabul etmelerini istedi. II. Yekaterina onlara Hristiyan olmaları halinde Mozdok bölgesine yerleştirilecekleri vaadinde de bulundu.¹⁸² İnguş ve Osetinlerin Mozdok'a yerleştirilmeleriyle birlikte buradaki kiliseler ve onlara bağlı okullarda Hristiyanlaştırma faaliyetleri olanca hızıyla devam etti. Osetin ve İnguşlar başta olmak üzere dağlı milletler arasında yürütülen bu misyonerlik çalışmalarına itiraz edenler artmış, misyonerler öldürülmüşlerdir.¹⁸³ Öyle ki bölgede misyonerlik faaliyetlerini yürüten Hristiyan din adamlarının Müslüman oldukları hakkında arşivlerde bilgiler dahi bulunmaktadır.¹⁸⁴ 1792 senesinde Birinci Osetin Komisyonunun bölgedeki faaliyetleri sona erse de açılan kiliseler ve misyoner okullarında Hristiyanlaştırma çalışmaları devam etmiştir.

1815 tarihinde Tiflis'de Telav ve Gürcistan-Kafkasya Yepiskopluğunun kurulmasıyla birlikte Kafkasya'daki misyonerlik çalışmaları bu yepiskopluk üzerinden yürütülmeye başlanmıştır.¹⁸⁵ Artık bölgede misyonerlik faaliyetlerini yönlendiren İkinci Osetin Komisyonunun merkezi Tiflis idi. Bu tarihten itibaren komisyonun misyonerlik çalışmalarının, Azerbaycan topraklarını da içine alacak şekilde geniş Kafkasya coğrafyasına yayıldığını gözlemlemekteyiz. 1817-1820 arası komisyonun faaliyetleri sonucu Osetinlerden 28592 kişi ve diğer az sayıdaki dağlı milletlerden 3405 kişi olmak üzere toplam 31997 kişi vaftiz edilmiş, bölgede 17 yeni kilise inşa edilmiş veya onarılmıştır.¹⁸⁶ 1822 tarihinden 1825'e kadar 5055 Müslüman Hristiyanlaştırılmış, 20 kilise inşa edilmiştir. Gürcistan Devlet Tarih Arşivinde bölgedeki başarılı misyonerlik çalışmalarından dolayı Sinod tarafından ödüllendirilmiş onlarca rahibin de isimleri yer almaktadır.

Her sene Osetin Komisyonu için devlet hazinesinden para ayrılmıştır. Bu komisyonun asıl görevlerinden biri de Osetin ve İnguşlar başta olmakla yerel dağlı milletlerin dillerine kutsal Hristiyan metinlerinin tercüme edilmesi işini hızlandırma

¹⁸¹ A.g.e., s.78.

¹⁸² P. Hitsunov , *O Duhovnoy Osetinskoy Şkole V Mozdok*, Kavkaz , N.13, 1846.

¹⁸³ Aldar, “*O Soslovnih Pravah Gortsev*”, Novoe Obozrenie, 1893.

¹⁸⁴ *Tiflisskiy Vestnik*, 1891, N.42.

¹⁸⁵ *İstoriya Gruzinskoy İerarhiy*, Moskva, 1826, s.80.

¹⁸⁶ A.g.m., s.82

ve onların kendilerinin içinden din adamları, misyonerler yetiştirmektir. Özellikle Azerbaycan'ın batı bölgeleri yoğun misyonerlik çalışmalarının odağı olmuştur. Bu faaliyetler bölgede yaşayan Udinler ve İngloylar arasında yoğunlaşmış, burada ya tarihi eser konumundaki eski kiliseler onarılarak tekrar hizmete açılmış ya da yeni kiliseler inşa edilmiştir.¹⁸⁷ 30 Ağustos 1814 tarihinde Tiflis'te toplanan İkinci Osetin Komisyonunun Kuzey Azerbaycan'da 20 senelik çalışmaları sonucunda Car-Balaken bölgesinde 32 kişi, Vartaşende (Şimdiki Oğuz ilçesi) yaşayan Udinlerden ise 130 aile Hristiyan dinini kabul etmiştir.¹⁸⁸ Bazen de Osetinler ve İnguşlar Rus yetkililere müracaat ederek eski dinleri olan İslamiyete geri dönmek için izin istemişlerdir. Nitekim 1842 yılında 700 İnguş, Rus Genelkurmay başkanı A .İ. Çernişeve dilekçe yazarak Hristiyanlıktan İslamiyete dönmek için böyle bir talepte bulunmuştur. Ruslar bazen de açtıkları Hristiyan misyoner okullarında Müslüman çocukların ailelerinin rızası ve izni olmadan okumalarını zorunlu kılmışlardır. Dağıstan'da, Çerkez köylerinde Rusların yanı sıra Fransa'dan, İngiltere'den gelen Hristiyan misyonerler de Hristiyanlaştırma faaliyetlerine devam etmişlerdir. Çeşitli imtiyazlar tanınarak, vaatler verilerek Hristiyanlaştırılan aileler sonradan tekrar eski dinleri olan İslamiyete dönmüşlerdir. 1842'de Nazran'da yaşayan 700 aile Rus yönetimine dilekçe vererek zamanında baskı ve işkence sonucu Hristiyan olduklarını gerekçe göstererek tekrar eski dinleri İslamiyete dönmek için izin istemişlerdir.¹⁸⁹

Çarlık yönetimi aynı zamanda Kafkasya bölgesinde yaşayan bu Müslüman milletleri Rusya'nın başka bölgelerine sürerek onların boşalttıkları yerlerde Rus iskânı için daha uygun şartlar oluşturmuş ve bu milletlerin yoğun Rus nüfusun etkisi altında din değiştirmesini de sağlamayı amaçlamıştır. 8 Eylül 1836 tarihli Maliye Bakanlığıyla Kafkasya İşgal Kuvvetleri Komutanlığı arasındaki yazışmalardan Nogayların Kafkasya'dan Rusya'nın Saratov guberniyasına sürülmesi için para ayrıldığını anlıyoruz.¹⁹⁰ Rusya'nın şovenist ve müstemlekeci politikalarına karşı bu mağrur dağlı milletlerin mücadelesi hiçbir zaman sekteye uğramamış, XIX. asrın sonlarına kadar Güney Kafkasya'da isyanlar ve direnişler devam etmiştir.

¹⁸⁷ A.y.

¹⁸⁸ AKAK, T.VIII, s.249

¹⁸⁹ AKAK, T.IX, s.168.

¹⁹⁰ GDTA, F.2, op.1, ed.hr.721.1.2.

III. BÖLÜM

İŞGAL SONRASINDA HRİSTİYAN NÜFUSUN KUZNEY AZERBAYCAN'A YERLEŞTİRİLMESİ VE HRİSTİYANLAŞTIRMA PROJELERİ

3.1. İlk Alman Kolonileri

Kafkasya'nın Rusya'ya tamamen bağlanması için buradaki gayri Hristiyan milletlerin dönüştürülmesi, Hristiyan inancına bağlı, Rusça konuşan insan unsuruyla bölgenin etno-demografik, kültürel coğrafyasının yeniden dizayn edilmesi gerekiyordu. Dönemin askerî, dinî, siyasî, kültürel politikalarını açıklayan bütün arşiv belgelerinde böyle bir hedefin varlığına tanıklık ediyoruz.

İşgalin ilk döneminin çetin seyri ve Çarlık yönetiminde etkili olan Alman ekolü Almanların Kafkasya'ya, Azerbaycan'a yerleştirilen ilk Hristiyan grup olmasına da neden olmuştur. Rusya'nın Azerbaycan'daki hakimiyeti pekiştikçe Hristiyanlaştırma politikalarında öncelik Ruslara, Slav kökenlilere, Ortodoks itikadına mensup olan kesimlere verilmiştir. Ancak işgalin ilk dönemlerinde Çarlık yönetimi devam eden savaş ve isyanlar görüntüsü içinde dayanıklı bir yönetimin oluşturulması için bölgede her türlü Hristiyan gruplara ihtiyaç duymaktaydı.

I. Petro'dan itibaren Rusya, Hazar bölgesinde kendisine sosyal taban oluşturmak amacıyla az sayıda da olsa Hristiyanın Azerbaycan'a yerleştirilmesine başlamış, işgal sırasında da Ermeniler başta olmak üzere bölgede yaşayan her millettten Hristiyan unsurların hizmetinden yararlanmıştı. Türklerin meskûn olduğu yerlere Ermenilerin yerleştirilmesi de aslında bu dönemlerde başlamış ve Rusya stratejik hedeflerini gerçekleştirmek açısından onlara ihtiyaç duymuştur.

Almanların Azerbaycan topraklarına yerleştirilmesi süreci de esasen bu politikaların devamı olarak karşımıza çıkmaktadır. Peki neden Almanlar sorusu da

haklı olarak sorulabilir. Petro'nun denizlere açılma, sanayi devrimini gerçekleştirme, Avrupa'ya ilerleme politikaları gereği Alman göçmenlerden fazlasıyla istifade ettiği bilinen bir gerçektir. Bu göçmenler arasında çeşitli bilim dallarından ilim adamları, mühendisler, uzmanlar yer almaktaydı. Rusya'da ilim ve teknik alanında, sanayinin gelişmesinde Almanların çok büyük katkısı olduğu Rus tarihçi ve düşünürlerce de teyit edilmektedir.

XVIII. asrın sonlarına doğru Rusya'ya büyük bir Alman göçü başlamıştır. Almanların Karadeniz ve Kafkasya bölgelerine yerleştirilmesinde Petro'dan itibaren ülkeyi yöneten kadroların bu milletle akrabalık bağlarının olması da kuşkusuz etkili olmuştur. Bu dönem aynı zamanda Almanya'nın tarihinde politik çözülme, bölünme ve ekonomik krizin yaşandığı bir dönemdir. Bu sırada Alman devleti 34 küçük prenslik ve devletlere bölünmüş, Napolyon savaşları da Avrupa'yı kasıp kavurmuştur. Bu siyasî ekonomik tablo içinde geniş arazileriyle Rusya Almanlar için yeni bir umut kapısı olmuştur. Bu Alman grupların ister Kafkasya'ya isterse de Rusya'nın diğer bölgelerine göç etmelerinde onların radikal mezhebî görüşlerinin ve Lüteran kilisesiyle ters düşmelerinin de tesiri olmuştur. Dönemin ünlü Alman din adamları Yung Ştillingin¹⁹¹, M. Ganan'ın görüşleri bu Alman göçmenler arasında geniş bir yayılma alanı bulmuştur. Onların itikadına göre yaşanan bu savaşlar ve çöküşler kıyametin alametlerindendir. Dünyanın sonu yaklaşmaktaydı. Yine Molokanlarda olduğu gibi onlar da Doğuda Kutsal Haç Çarlığının kurulacağına inanmakta ve oraya göç etmeye çalışmaktaydılar. Kafkasya topraklarına göçe çağırış bu anlamda onların da öğretilerinde yer almaktaydı. Güney Kafkasya topraklarına göç eden Almanlar dünyanın sonunu, yaklaşmakta olan kıyameti burada karşılamak niyetindeydiler. Onların dini inancına ve hesaplamalarına göre İsa peygamberin ikinci gelişi 1836 yılında gerçekleşmeliydi.¹⁹²

Gülistan Antlaşmasının hemen sonrasında Kafkasya İşgal Orduları Komutanı A. P. Yermolov¹⁹³ 'un aktif desteğiyle Almanların Azerbaycan topraklarına

¹⁹¹ Yung Ştilling(1740-1817): Alman filozof. E. Kant felsefe ekolünün önemli temsilcilerinden birisidir.

¹⁹² İkrım Ağasıyev, **XVIII Esrin Sonu- XX Esrin Evvellerinde Almanların Gafgaza Meskunlaşması**, Bakı, 2009, s.52.

¹⁹³ Aleksey Petroviç Yermolov: 1812 yılında vatan savaşında I. Batı ordusunun Genelkurmay başkanlığını yapan Yermolov, 1816 tarihinde I. Aleksandr tarafından Kafkasya Başkomutanlığına

yerleştirilmesine başlanmıştır.¹⁹⁴ Yermolov kendi inisiyatifiyle değil, Çar'ın bu yönde almış olduğu karar doğrultusunda hareket etmiştir. 1820 senesinde İsveç Bazeli Cemiyeti'nin de misyonerlik çalışmalarına izin veren Rusya, süreç ilerledikçe bu Hristiyan cereyanların ortodoks nüfusu etkisi altına aldığını görmüş ve daha sonraki tarihlerde onların faaliyetlerini engellemeye çalışmıştır. Kafkasya'daki hakimiyetinin son dönemlerinde Yermolov, burada yalnızca Ortodoks Hristiyanlığın faaliyetlerine izin verilmesi gerektiği görüşünü savunmaya başlamıştır.¹⁹⁵

1816 yılında Viyana Konferansına katılmak üzere Almanya'da bulunan Çar I. Aleksandr'ın Stuttgart'ta Lüteran kilisesiyle ters düşen bu tarikat mensuplarıyla bir görüşmesi olmuş, görüşmeye katılanlar Çar'dan Kafkasya'da yerleşmek için izin istemişlerdir. Bazı araştırmacılar Rus Çarının bu yönde olumlu karar almasında Rusya'nın devlet politikalarıyla beraber onun Vyutenberg kralıyla akrabalık ilişkilerinin de önemli olduğunu belirtmişlerdir. Nitekim Aleksandr'ın annesi Sofiya Doroteya Vyutenberg prensesi idi.¹⁹⁶

Rusya Almanlarla olan bu ilişkilerinden, Almanların içinde bulunduğu durumdan kendi çıkarları doğrultusunda meharetle istifade etmiştir. İkinci Dünya Savaşı sırasında ise ister Kafkasya'ya isterse de Rusya'nın diğer bölgelerine yerleştirilen bu Almanlar topluca Sibirya'ya sürgün edilmişler ve katliamlarla yüzleşmek zorunda kalmışlardır.

İlk Alman kolonileri Çarlık Rusyası'nın çıkarları açısından stratejik öneme haiz Karadeniz ve İdil boyu bölgelerinde oluşturulmuştur. Osmanlı'nın geleneksel etki coğrafyası olarak da tanımlayabileceğimiz bu coğrafyalarda aynı zamanda Müslüman nüfus yaşamaktaydı. Rusya'nın Tatar, Başkurt, Udmurt vs. milletler

getirilmiştir. Görevde kaldığı 11 yıllık süre içerisinde Şeki, Şirvan ve Karabağ Hanlıklarını sade birer Rus eyaletine çevirerek bağımsızlıklarına son vermiş, olağanüstü İran elçisi sıfatıyla Sultaniye'de Şah Feth Ali Han ile görüşerek İran'ın talep ettiği Azerbaycan Hanlıklarının Rusya sınırları dâhilinde kalmasını sağlamıştır. Yermolov'un 1816-1827 yılları arasında Kafkasya'da yönetimi sürdürdüğü zaman dilimi "Yermolov Zamanı", onun Kuzey ve Güney Kafkasya topraklarında uyguladığı politika ve olaylara yaklaşımı ise "Yermolov Sistemi" olarak tanımlanmıştır. (Daha geniş bilgi için bkz. Hatice Kerimova, **Aleksey Petroviç Yermolov'un Kafkasya Başkomutanlığı**, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans tezi, İstanbul, 2012.)

¹⁹⁴ **Zapiski Alekseya Petroviça Yermolova**, Ç. 1-2, Moskva, 1869, s.67-68.

¹⁹⁵ Ağasıyev, **a.g.e.**, s.54.

¹⁹⁶ Ağasıyev, **a.g.e.**, s.73.

üzerinde uygulamış olduğu kanlı Hristiyanlaştırma politikalarına yukarıda değinmiştik. Alman kolonilerinin ister Karadeniz’de ister İdil boyu topraklarında isterse de Kafkasya’da oluşturulması düşüncesi Rusya’nın bu Hristiyanlaştırma politikalarının devamına hizmet etmekteydi. Kafkas İşgal Orduları Komutanı Yermolov da bölgenin Rusya’ya daha sıkı bağlarla bağlanmasını sağlamak için Almanların Kafkasya’ya getirilmesi fikrini ileri sürmüştür.

Almanların Kafkasya ve Karadeniz kıyılarına yerleştirilmesinin bir diğer nedeni de ekonomikti. Nitekim Çarlık idaresinin ekonomik verilerine bakıldığında Almanlarla meskûn olan Azerbaycan bölgelerinin Ruslarla meskûn olan bölgelerden daha fazla ürün ortaya çıkardığını görüyoruz. Anenfeld ve Elenendorf konyak fabrikasında üretilen konyaklar Avrupa’daki en iyi ürün yarışmalarında dereceye giriyordu. Nitekim Alman konyakları 1884’te Fransız Akademisinden Altın Haç ödülünü almıştır.¹⁹⁷

Almanların Kafkasya’ya göç ettirilmeleri sırasında harcanmak üzere I. Aleksandr’ın fermanıyla devlet bütçesinden 100 bin ruble para ayrılmıştır. 17 Ekim 1817’de Tiflis guberniyasında Müslüman Türklerin yaşadığı Sertiçala bölgesine Vyurtemberg Knezliğinin Şvaykgel köyünden 181 kişi getirilmiş ve onlar için Kafkasya’da ilk Marienfeld Kolonisi oluşturulmuştur.¹⁹⁸ Ancak Vyurtembeg’de bekleyen daha yüzlerce aile vardı. Onlar da Kafkasya’ya göç etmek için hazırlıklar yapmışlardır. Çarlık idaresinde kolonistlerin işiyle uğraşan komisyon onların kara yoluyla Kafkasya’ya intikal ettirilmesi kararını almış ve bu uzun yolculuk sonucunda salgın hastalıklar baş gösterince, yolda onlarca Alman ölmüştür. Bu Almanlardan yüzlerce aile daha fazla ilerlemek istemeyerek Ukrayna’nın Herson bölgesine yerleşme kararı almışlar ve buraya yerleşmişlerdir. 1818 senesinde Kafkasya’ya göç etmek amacıyla yola çıkan 1000’den fazla Alman ailesinden yalnızca 486 aile Tiflis’e ulaşabilmiştir.¹⁹⁹

¹⁹⁷ Ş. Manafov, *Azerbaydjanskaya İstoriya s Nemetskim Aksentom*, N.1, Moskva, 2004, s.22-23.

¹⁹⁸ N. K. Nikiforov, *Ekonomičeskiy Bit Nemetskih Kolonistov V Zakavkazskom Krae*, MİEBGKZK, T.I, Tiflis, s.103.

¹⁹⁹ *AKAK*, T.6 , d.469, dok.472.

Almanların Kafkasya'ya göç ettirilmesi Rusya'ya 697.428 bin rubleye mal olmuştur. Buna ek olarak her bir Alman'a yolluk ve at almak için 145 ruble para yardımı da yapılmıştır. Tiflis'den sonra yeni gelen Alman grupları Gence (Ruslar işgalden sonra şehrin adını Elizavetpol olarak değiştirmişlerdir) kazasına yerleştirilmişlerdir.²⁰⁰Buradaki ilk Alman kolonisi Elenendrof'tur. Elenendrof'a 118 aile yerleştirilmiştir. 1819 yılında getirilen yeni Alman aileleriyle daha sonra üç köy- (koloni) oluşturulmuştur. Bunlardan Annenfelt'e 67 aile,Ekaterinenfelt'e ve Aleksandrgilft'e de 116 aile yerleştirilmiştir.²⁰¹

Alman kolonilerinin yönetimi ilk dönemler Kafkasya Askerî Valilerinin yetkileri arasında olsa da 1841 sonrasında Devlet Emlak Bakanlığının bünyesinde bu kolonilerin yönetiminden sorumlu bir birim kurularak bütün yetkiler o birime devredilmiştir. ²⁰² 1826-1828 Rus-İran savaşı bu Alman kolonilerine de ciddi kayıplar yaşatmış, İran ordusunun saldırısı sırasında yüzlerce Alman ya öldürülmüş ya da esir alınmıştır. Özellikle bu olay ve Almanlar arasında yaygın olan kıyamet inancı onların Azerbaycan'da tutunmasını zorlaştırmıştır. Almanlar inançları gereği buraya geçici bir yerleşim yeri olarak bakmışlar, buradan kutsal topraklara, Kudüs'e doğru hareket edecekleri anı beklemişlerdir. Bu durum Rusya'nın Almanlar üzerinden bölgeyle ilgili planlarında boşa çıkarmıştır.

İlk dönemlerde Bazel Misyoner Örgütü²⁰³ görevlilerinin Alman kolonistler içinde serbest propaganda yürütmesine izin veren Rusya'nın koloni yönetimi daha sonra bunların Baltık ülkelerinden davet edilen Lüteran kilise görevlileriyle değiştirilmesi yolunu seçmişlerdir. Almanlar arasında radikal tarikat inancının zayıflatılarak lüteran kilise doktrinlerini hâkim kılmaya çalışan Rusya, kendi uygun

²⁰⁰ **GDTA**, F.2,op.1, d.1185, L.1-66.

²⁰¹ **GDTA**, F.1620, op.1, d.3.

²⁰² PSZ-II, SPB,1862, T.35,ott.1 (**Zakon ob İzmeneniy v Poryatke Upravleniya Koloniyami İnostrannih Poselentsev na Kavkaze i za Kavkazom ot 10 maya 1860 g**)

²⁰³ Bazel Misyoner Cemiyeti: 1780 senesindeHristiyanlığın yayılması amacıyla Bazel şehrinde kurulmuş olan Bazel Misyoner Cemiyetinin Rus ortodoks kilisesiyle ilişkilerinin geçmişi uzundur. Ştuttgart, Frankfurt, Mayn gibi şehirlerde de şubeleri açılan bu cemiyet daha çok Alman misyoner cemiyeti olarak faaliyetlerini sürdürmüştür. Karadeniz ve Kafkasya bölgelerine Alman kolonistlerin yerleştirilmesiyle bu misyoner cemiyetin Rusyanın işgal ettiği bölgelerde misyonerlik çalışmaları da başlamıştır. Çarlık idaresi işgalin ilk dönemlerinde mezhep farkı gözetmeksizin her türlü Hristiyan grupların müslümanlar arasında misyonerlik çalışmaları yürütmesine izin vermiştir. Bunların arasında en dikkat çekenini ise Bazel Misyoner Cemiyeti olmuştur.

gördüğü din adamlarını bu kolonilerde görevlendirse de Almanlar kendi mezheplerinde kalmakta ısrar etmişlerdir.²⁰⁴

1840'lı yıllarda Almanlar arasında kutsal topraklara doğru hareket etme sloganı yaygınlaşınca devlet onlardan bazılarını hapsedirmiş ancak bu da bir fayda sağlamamıştır. Almanlar son çare olarak içlerinden temsilci seçerek Filistin'e yerleşmek için İstanbul'a ve Kudüs'e gönderip oraya yerleşme olanaklarını aramışlar ancak bu elçiler olumsuz kanaatle geri dönmüşlerdir. Bu olaydan sonra artık 368 Alman, Lüteran kilise doktrinine bağlılığını ilan etmiştir.

Almanların Azerbaycan topraklarına yerleştirilmelerinden sonra Avrupa'dan bazı Hristiyan misyoner örgütler de Azerbaycan'a ayak basmaya başlamıştır. Aslında bunların bazılarının Kafkasya'nın işgalinden hemen sonra Çarlık yönetimine başvurarak burada şube açmak için izin istediklerini görüyoruz. Rusya ilk dönemler bölgede uygulamış olduğu politikalar gereği Ortodoks misyoner yapılanmalarla beraber dışarıdan gelen başka Hristiyan mezheplerin misyoner cemiyetlerinin de faaliyetlerine izin vermiştir.²⁰⁵ Ancak Rusya onların Müslümanlar arasında propoganda yürütmelerini, Müslümanları Hristiyanlaştırmalarını arzulamaktaydı. Bu cemiyetlerin çoğu daha kolay yolu Hristiyan nüfus arasında kendi mezheplerini yayma yolunu tutunca Rusya bu cemiyetlerin faaliyetlerini ya tümünden yasaklamış ya da kısıtlamalar getirmiştir.

XIX. asrın ikinci yarısında ise artık Rusya, Ortodoks Rus nüfusun Kafkasya'ya yerleştirilmesi işini hızlandırmış , Çarlık hakimiyetinin burada sağlamlaştırılması ile de Ortodoksluk dışında diğer Hristiyan mezheplerinin misyoner cemiyetler kurmaları ve para toplamak için bağış kampanyaları düzenlemeleri de yasaklanmıştır.

Elizabetel kolonisinde meskûnlaştırılmış Almanların ruhanî liderinin Almanların yaşadığı yerlerde din hizmeti vermek amacıyla İsveç Misyoner Bazel Enstitüsü'nden din adamı getirilmesi talebini geri çeviren Çarlık yönetimi oradan zararlı fikirlerin Almanlara empoze edilmeye çalışıldığını bildirmiştir. Devlet,

²⁰⁴ **GDTA**, F.725, op1,dok.1, L.870-1891.

²⁰⁵ Nikiforov, **a.g.m.**, s.109

Almanlara Baltık ülkelerindeki Lüteran kilise görevlilerinin davet edilmesinin daha uygun olacağı yanıtını vermiştir. Almanların Müslümanlar arasında münferit misyonerlik çalışmaları yapmaların göz yumulsa da daha sonra bunun sistemli bir biçimde yapılması yasaklanmıştır.²⁰⁶ Ancak bazen de Tiflis'teki Petra i Pavla kilisesinin örneğinde olduğu gibi Alman İttifakı veyahut Çocuklar Yararına Hayriye Cemiyeti gibi hayır kuruluşlarının şemsiyesi altında paralar toplanmaya, hayır işleri ve misyonerlik çalışmaları da bu çatı altında sürdürülmeye çalışılmıştır.²⁰⁷

Almanların Azerbaycan'a gelişinden sonra Batıdan bölgeye gelmiş olan cemiyetlerden biri de İskoç Misyoner Cemiyetiydi. Bu cemiyet İçişleri Bakanlığının 22 Haziran 1815 tarih ve 300 no'lu onayıyla Astarhan'da kurulmuştur. Cemiyetin temel amacı Rusya'nın yeni işgal ettiği topraklarda Evangel kilise itikadını yaymak,bölgenin Hristiyanlaştırılmasında Ruslara yardım etmektir. Cemiyet Türkçe ve Farsça propaganda nitelikli yayınlar hazırlayarak Azerbaycan topraklarında yayılmıştır. Ancak bu cemiyet mensupları bölgenin şartlarını öğrendikçe,insanların kendi dinlerine bağlılıklarını gördükçe bu niyetlerinin gerçekleşmeyeceğini anlamaya başladılar. Bu tür cemiyetlerin senelerdir Bakü'de yürüttükleri çalışmalar sonucunda yalnız iki kişi Hristiyan olmuştur. Bunlar Mirze Kâzım Bey (Aleksandr Kazım) ve Reşid Eli İsmayılov'du (David Dikson).²⁰⁸

Bir başka misyoner cemiyeti ise 1780'de İsveç'te kurulan Alman Hristiyanları Cemiyeti'dir. Kafkasya'da misyonerlik çalışmalarında bulunan Evangel Misyoner Enistütüsünü de bu cemiyet kurmuştur. Rusya bu cemiyetin faaliyetlerde bulunmasına Müslümanlar arasında yerel dillerde Hristiyanlığı yaymak için matbaa ve ruhban okulu açmak şartıyla izin vermiştir.²⁰⁹ Çarlık idaresi Alman kolonilerine okul, ibadet evleri inşaatı için devlet hazinesinden para ayırmakla onların devlete daha çok ısınmasını amaçlamıştır. KGV Devlet Emlak Komitesinin Aleksandrgilfskiy koloni cemiyetine ibadet evi inşaatı için 500 ruble para ayırdığını gösteren belge, komitenin arşivinde bulunmaktadır.²¹⁰

²⁰⁶ GDTA, F.1620, op.1, d.7, 1899 g.

²⁰⁷ GDTA, F.1739, op.1, d.10.

²⁰⁸ Verdiyeva, *Pereselenceşkaya Politika Rossiyskoy İmperii*, s.41.

²⁰⁹ AKAK, T.VIII, s.319-320.

²¹⁰ GDTA, F.240, op.1. dok. 578, L.1-7.

Adolf Petroviç Berje²¹¹ başkanlığındaki heyetin yayınlamış olduğu (AKAK) belgeleri incelediğimizde Almanların Azerbaycan'a yerleştirilmesinin ilk taraftarı olan Kafkas İşgal Ordusu komutanı Yermolov ve selefi Paskeviç'in Basel Misyoner Örgütünün Müslümanlar arasındaki Hristiyanlaştırma çalışmalarında başarılı olamamalarından rahatsız olduklarını görürüz. Onlara göre bu faaliyetler daha çok Hristiyanlar arasındaki fikir ayrılıklarının derinleşmesine, zararlı görüşlerin, itikatların çoğalmasına neden olmaktadır. Bu misyoner örgütlerin çalışmaları aynı zamanda Müslümanlar arasında Hristiyanlığın vahit bir din olmadığı fikrini de kuvvetlendirmiştir. Bütün bunlardan yola çıkılarak Ortodoks kilise doktrinleri esasında yeni Hristiyanlığı yayma cemiyetlerinin kurulması ve dışarıdan gelen misyonerlerin faaliyetlerinin yasaklanması önerilmiştir.²¹²

Çarlık yönetimi Müslüman doğuyu kontrol altında tutmak için dindaşlarını buraya yerleştirmeyi uygun görse de mezhep farklılıklarından dolayı ne Ermenilere ne de Almanlara tam güvenememiş, mümkün olduğunca onları da kontrol altında tutmaya çalışmıştır. Nitekim daha sonraki dönemlerde Çarlık yönetimi bu raporlarda yer alan görüşler doğrultusunda politikasını değiştirmiş, Rusya'nın çeşitli ruhanî mekteplerinden mezun olanlar Kafkasya'da misyonerlik çalışmalarına gönderilmiş, yeni Ortodoks cemiyetleri, kiliseleri inşa edilmiştir.

3.2. Azerbaycan Topraklarına Rus Göçünün Başlatılması

Rusya'nın Azerbaycan'a yerleştirdiği ilk Slav grupları radikal Hristiyan cemaatleri, Don, İdil, Zaporojye Kossakları aileleriyle birlikte bölgede yerleşen ordudan terhis edilmiş subaylar ve devlet köylüleriydi. Rus işgaline kadar Kuzey Kafkasya'da 1200 kişilik Slav nüfus yaşamaktaydı. İşgal sonrası 1835 yılı istatistikî verilerde bu rakam dört yüz beş bine (405000), 1858 tarihinde ise yedi yüz seksen bine (780000) yükselmiştir.²¹³

²¹¹ Adolf Petroviç Berje (1828-1886): Fransız asıllı Rus bilim adamıdır. 1850 sonrası çalışmalarıyla Kafkasya tarihine önemli katkılar sunmuş bir isimdir. Kafkasya Genel Valiliğinin arşivinde bulunan pek çok belgeyi AKAK olarak yayınlamıştır.

²¹² AKAK, T.VIII, s.256, AKAK, T.VIII, s.246.

²¹³ Ağasıyev, a.g.e., s.61.

Rus nüfusun Azerbaycan arazisine yerleştirilme süreci, Rusya'nın Kafkasya hedefleri doğrultusunda değişen zaman ve şartlarda birkaç aşamadan geçerek devam etmiştir. İlk olarak işgal ordusunda gevli subay ve askerler için askerî yaşam merkezleri oluşturulmaya başlanmış, daha sonra da radikal tarikat mensubu Ruslar Azerbaycan'a gonderilerek en sonunda kitleler halinde Ortodoks Rus nüfusu ülke topraklarına yerleştirilmiştir. Kafkasya İşgal Ordusu Komutanı General Yermolov bölgede gev yapan komutan ve işgal valileri arasında Ruslaştırma tezinin en ateşli savunucularından birisi olmuştur. Rus ordusunda gev yapan askerler için daimî yerleşim birimlerinin kurulması ve ordudan terhis olunanların burada kalarak yaşamalarının sağlanması fikrinin de sahibidir. Yermolov'un girişimleriyle 1821 senesinde çıkarılan bir yasayla Kafkasya ordusunda gev yapan askerlerin ailelerinin Kafkasya topraklarına yerleşmeleri için özel imtiyazlar tanınmıştır. Onlar Azerbaycan'ın en stratejik bölgelerine yerleştirilmişlerdir ve bu yerleşimcilere hazine parasıyla hazırlanan, üzerlerinde V. P (Voenniy Poselyanin, Askeri Yerleşimci) yazılan elbiseler verilmiştir.²¹⁴

Hristiyan Almanların ardından kitlesel olarak Azerbaycan'a Rus gleri; Rusya'nın merkezî guberniyalarından katıldıkları köylü isyanları ve Ortodoks kiliseye karşı barışmaz tutumları dolayısıyla “cezalandırılmak” ve “ıslah edilmek” umuduyla radikal Rus-Hristiyan tarikatı mensupları olan Molokanlar, Duhobolar ve Eski Gelenekçilerin 30-lı yıllarda “sürülmeleri” ile devam etmiştir. 1832 yılında Bakanlar Kurulu toplantısında radikal tarikat mensubu Rusların Kafkasya topraklarına yerleştirilmesi sorunu görüşülmüş, bu sürecin yönetilmesi ve onların yerleştirileceği bölgelerin belirlenmesi Kafkasya Askeri Valiliğine havale edilmiştir. Bu Hristiyan grupların bütün olarak değil de dağıtılarak, farklı bölgelere ve özellikle köylülere yerleştirilmeleri Kafkasya Askeri Valiliğine tavsiye edilmiştir. 1837 senesinde alınan bir kararla daha önce Güney Kafkasya bölgesine yerleştirilmiş olan bazı tarikat mensubu Rusların Azerbaycan topraklarına göç etmesine de izin verilmiştir. 1849 senesi verilerine göre artık Azerbaycan'ın şamahı bölgesinde 19,

²¹⁴ İsmailzade, **Russkoe Krestyanstvo** , s.34.

Elizavetpolskaya (Gence) guberniyasında 7, Revan guberniyasında ise 6 köy olmak üzere toplam 32 tarikatçı Hristiyan köyü oluşturulmuştur.²¹⁵

Sovyet tarihçileri ideolojik yaklaşımlarla Rusya'nın Kafkasya'yı Hristiyanlaştırma niyetlerini görmezden gelerek bu göç ve iskân faaliyetlerini sınıfsal temellere oturtmuşlar ve bu göç olayını Rus burjuvazi kapitalinin genişleme sürecinde bölgede kendisine sosyal taban oluşturma ve Rusya'nın iç guberniyaları açısından da burjuvaziye karşı başlayan köylü ayaklanmalarının sindirilmesi olarak tanımlamışlardır.

Azerbaycan'a yerleştirilen Hristiyanların önemli bölümünün tarikatçı Ruslardan oluştuğunu söyleyebiliriz. Fakat eşzamanlı olarak Ruslaştırma projesi bağlamında Ortodoks Rus grupların ve Kafkasya İşgal Ordusunda görevli askerlerin ailelerinin de ordudan terhis edildikten sonra çeşitli teşvikler, imtiyazlar sunularak Azerbaycan'da kalmaları sağlanmıştır. İlk Hristiyanlaştırma ve misyonerlik faaliyetleri de bu askerî birliklerde görevli olan papazlar tarafından başlatılmıştır. Kafkasya İşgal Ordusunun Ruhanî İdaresi olarak adlandırılan resmî bir kurum aracılığıyla neredeyse bütün birliklerde din görevlileri bulundurulmuş, kilise faaliyetleri sürdürülmüştür. 1860'lı yıllarda Kafkasya İşgal Ordusu Baş Ruhanî İdaresinin başındaki insan, bütün orduda kilise faaliyetlerini yöneten isim olan protoier Stefan Gumilyevski idi. Orduda her alayda görevli papazlar vardı. Mesela 19. alayda papaz Sanjerevski, 20. alayda Pokrovski, 21. alayda Putintsov ile Kafkasya cephe alayında Papaz Kubanev gibi.²¹⁶

Kafkasya'nın tamamen denetim altına alınabilmesi ve burada Rusya'nın kalıcı hale gelebilmesi için Rus nüfusun sayı olarak da hatırı sayılır orana ulaşması gerekiyordu. Bu Rusya'nın bölgeye yönelik sosyo-kültürel, etno-demokratik ve jeostratejik politikalarının gerçekleşmesi için çok önemliydi. Hristiyanlaştırma hedeflerine ulaşmak için Çarlık yönetimi daha sonraki yıllarda Kafkasya'da da İdil bölgesinde uyguladığı gibi Hristiyanlığı kabul eden Müslümanlara özel hak ve imtiyazlar tanıyan yasalar, kararnameler çıkarmıştır. Hristiyanlığı kabul eden Müslümanlardan ve onların çocuklarından ömürleri boyunca hane ve adam başına

²¹⁵ İsmailzade ,a.g.e., s.37-38.

²¹⁶ **Kavkazsky Kalendar**, Tiflis,1885, s.278.

alınan vergiler alınmadığı gibi onlara yeni Hristiyan olanlara dair çıkarılan kanuna uygun olarak arazilerin ayrılması, 6 yıllığına bütün vergilerden muaf olmaları gibi imtiyazlar da verilmiştir. Bu imtiyazlar Hristiyanlığı kabul eden Kafkasya sakinlerinin Kafkasya'nın dışında, diğer Rusya vilayetlerinde yaşamak istediklerinde de geçerli olmuştur.²¹⁷ Yine nadir de olsa onlardan boşalan topraklara Rusya'nın diğer guberniyalarından değil de, Osmanlı topraklarından Hristiyanların getirilmesi uygun görülmüş ve bütün bu tedbirlerin gerçekleştirilmesi için devlet hazinesinden para ayrılmıştır.²¹⁸ Çarlık Rusyası, Kafkasya'nın işgalini tamamladıktan ve buradaki siyasi-askerî durumu kontrol altına aldıktan sonra daha sistemli ve ilmî yöntemlerle, kilise-devlet ittifakının sıkı işbirliğinde Hristiyanlaştırma çabalarını hızlandırmıştır.

Rus nüfus Kafkasya'ya yerleştirilmeden önce Çarlık yönetimi araştırma komisyonları aracılığıyla bölgeyi, burada yaşayan halkları ve Hristiyan grupları nerelere yerleştirileceğini en ince ayrıntılarıyla öğrenmeye çalışmıştır. Azerbaycan'a yönelik müstemlekecilik, asimilasyon politikalarının oluşturulmasında bu araştırma gruplarının raporları önemli olmuştur. Özellikle 1845 senesinde Knez Konstantin Nikolayeviç başkanlığında Petersburg'da kurulan Rus Coğrafî Cemiyetinin raporları, araştırma ve incelemelerinden yararlandığı bilinmektedir. Bu cemiyetin başlıca amacı Rusya topraklarında yaşayan milletler, onların yaşadıkları coğrafyalar, inançları, gelenek ve görenekleri, karakter özellikleri ve eğilimleriyle ilgili detaylı bilgilerin toplanması ve bu bilgilerden faydalanarak devlet politikalarının şekillenmesini sağlamak olmuştur. Bu cemiyetin Etnografya Bölümünde Kafkasya'da yaşayan milletler hakkında detaylı bilgilere sahip uzman kadrolar çalıştırılmıştır. Zaman zaman Kafkasya'nın çeşitli bölgelerinde araştırmalar yapan bu cemiyetin üyelerinden yerel halkların kültürel, dinî değerleri, lehçeleri, aralarındaki farklar, coğrafî özelliklerin etnik kodlarının karakterlerine yansımaları gibi bütün ince ayrıntılara dayanan bilgileri rapor etmeleri istenmiş ve cemiyetin bir çeşit analitik istihbarat kuruluşu gibi çalışması sağlanmıştır. Cemiyet üyeleri herhangi bir bölgeye sefere gitmeden önce o bölgenin askerî valilerine onlara dair bilgiler

²¹⁷ AKAK, T.X, (M.S.Vorontsov 1844-1854) dok.27, s.24.

²¹⁸ GDTA, F.2,op.1, ed.hr.8989, L.1-7.

verilmiş ve bu heyetin serbest çalışabilmesi için her türlü yardımın sağlanması talep edilmiştir.²¹⁹

Çarlık işgal idaresi Hristiyanlaştırma, dönüştürme faaliyetlerini yalnız Hristiyan nüfusun Azerbaycan topraklarında iskân ettirilmesi, Hristiyanlığı seçen Müslümanlara imtiyazlar verilmesi, kilise ve misyoner cemiyetlerinin çalışmalarının genişletilmesi çerçevesi içine alarak kısıtlamamış; aynı zamanda Azerbaycan Türklerinin ve burada yaşayan diğer Müslüman milletlerin dinî inançlarının zayıflatılması, nifak ve bölünmelerin onlar arasında desteklenmesi işine de ciddi yatırımlar yapmıştır. Kafkasya'da yaşayan Hristiyan milletlere kendi dillerinde okullar açmak, gazete çıkarmak, idarî görevlere gelmek kolaylığı sağlandığı halde Müslüman aydınların, din adamlarının bütün çabalarına rağmen dinî ve dünyevî eğitim alanlarında millî eğitim faaliyetlerini genişleterek uyum ve aydınlanma sağlama arzuları Çarlık idaresi tarafından engellenmiştir. Rusya'nın bir diğer sinsi politikası da Müslümanlar arasında içkinin, zinanın yaygınlaştırılması, dinî inançların zayıflatılması olmuştur. Nitekim Kafkasya Genel Valiliğinin bölgede ekonomik verimliliği arttırmak amacıyla planladığı tedbirlerde özellikle şarap sanayinin, alkollü içki üretecek fabrikaların desteklenmesi ve onlara imtiyazlar tanınmasına dair kararnamelerinin olması bunun en bariz ispatıdır.²²⁰

Rusya'nın Hazar etrafına, tarihî Türk topraklarına Hristiyan nüfus yerleştirerek buraları Hristiyanlaştırma niyetinin eskiye dayandığını daha önce vurgulamıştık. Birkaç cümleyle de olsa burada konu hakkında bilgi sunmanın gerekli olduğunu düşünüyoruz.

Petro'nun Hazar çıkarması öncesi istihbarat amaçlı bölgeye gönderilen grupta yer alan A. P. Volinski²²¹ ve benzeri istihbaratçıların yazdıklarından onlara verilen gizli görevin bölgedeki Hristiyan unsurları tespit edip onlarla ilişkileri

²¹⁹ GDTA, F.4, op 5, d.244, L.1-17.

²²⁰ AKAK, T.X, (M.S.Vorontsov 1844-1854), dok.30, s. 26.

²²¹ Artemiy Petroviç Volinskiy(1689-1740): Rusya'da çok önemli görevlerde bulunmuş , Osmanlı ve İran devletleriyle ilişkilerin belirlenmesinde ciddi görevler üstlenmiş diplomat ve devlet adamıdır. 1719-1730 arasında Kazan ve Astarhan gubernatoru görevlerinde de bulunmuştur. Azerbaycan üzerinden İran'a giden Rus elçilik heyetine de başkanlık etmiştir.

geliştirmek ve muhtemel askerî operasyonlarda onlardan destek almak olduğu bilinmektedir.²²²

Hazar çıkarmasının ideolojik esaslarından biri sözde burada yaşayan Hristiyanları Müslümanların zulmünden kurtarmak olmuştur.²²³ Petro döneminde özellikle Hazar etrafı bölgelerde sosyal taban oluşturmak amacıyla Ermenilerin ayrı ayrı şehirlere yerleştirilmesi amaçlanmıştır. Daha çıkarma öncesi Petro'nun Ermeni ve Gürcülere Hazar etrafındaki bölgelere göç etmeleri için çağrı yaptığı da bilinmektedir. Petro Kartli Çarlığına²²⁴ göndermiş olduğu özel elçisi İ. Tolstoy'a Derbent ve Şamahı bölgesine yerleştirilmek üzere Hristiyan nüfusun hazırlanması ve onlardan özel hizmetlerde (muhtemelen askerî istihbarat amacıyla) yararlanılması imkânının araştırılması talimatını da vermiştir.²²⁵

Hazar çıkarması sırasında Bakü'nün işgal edilmesi ve orada yaşayan Müslümanlara karşı takınılacak tavırla ilgili işgal ordusu komutanı General Matyuşkin'le Petro arasındaki yazışmalar çok ilginçtir. Petro Matyuşkin'e Bakü'deki sunni mezhebinden olan Müslümanların Osmanlı'ya yakınlıkları dolayısıyla şehirden çıkarılarak Astarhan'a sürülmelerini ve boşalttıkları yerlere de Rusya'dan Ruslar getirilerek yerleştirilmesini tavsiye etmiştir. Ancak Matyuşkin şimdilik bunun imkânsız olduğunu ve ağır sonuçlar doğurabileceğini bildirince, Petro o zaman Müslümanlara yapılabilecek kötülüğün en âlâsını yapmayı onun kendi inisiyatifine bırakmıştır.²²⁶

Petro'nun başka bir mektubunda da Gilan ve Mazandaran'a Rusların yerleştirilmesinin önemi vurgulanmıştır. 24 Eylül 1724 tarihinde İstanbul'a gönderilen Rus elçisi Rumyantsev'e de Ermenilerin Derbent, Bakü, Şamahı bölgelerine göç etmeye ikna etmek talimatı verilmiştir.²²⁷ Petro'nun Azerbaycan'a

²²² “Artemi Petroviç Volinski İ Ego Konfidenti” ,Russkaya Starina,1885, T.48, s.17-22.

²²³ Nusretoğlu, **Rusya'nın Azerbaycan'da Hakimiyet Kurma Mücadelesi**, s.14

²²⁴ Kartli Çarlığı: Gürcü Karthı-Kaheti çarlığı 1762 senesinde kurulmuş ilk Kartli çarı da II İrakli olmuştur. O, 1783 senesinde Georgiyevsk Antlaşmasını imzalayarak Rusyanın himayesini kabul etmiştir. 1801 senesinde Rus çarı I.Pavel yayınladığı fermanla Kartli-Kaheti Şarlığının Rusya ile birleştirildiğini ilan etmiş daha sonra da çarlık lağv edilmiştir.

²²⁵ G. A. Ezov, **Snoşeniye Petro Velikogo s Armyanskim Nardodom: Dokumenti**, dok.275, SPB, 1898.

yönelik etno-demografik politikaları, zamanın değişen siyasî şartları içinde başarıya ulaşmışsa da bu Rus çarı Hazar kıyısındaki şehirlere oldukça fazla Ermeni ve Gürcü yerleştirebilmiştir. 1726 senesinde I. Yekaterina Bakü'den sürgün edilen Türk nüfusun Hristiyanlığı kabul edenler dışında diğerlerinin kendi yurtlarına, şehirlerine dönmesine izin veren bir kararname yayınlamıştır. Bu kararnameden sonra Bakü'den sürgün edilen Müslüman aileler evlerine dönebilmişlerdir.²²⁸

Rusya Kafkasya yayılcılığının farklı tarihî süreçlerinde burada yaşayan Hristiyan unsurlar üzerinden belli hesaplar yapsa da millî-dinî sosyal taban oluşturmak, Ruslaştırma, Hristiyanlaştırma, her zaman öncelikleri arasında olmuştur. Çarlık Rusya'nın güveneceği ve bölgeyi yönetebilecek kadronun da bu nüfus arasından seçilmesi gerekmiştir.

Kafkasya'nın işgali sonrası KGV ve Kafkas Orduları Baş Komutanı olarak bölgede görev yapan iki Rus knezinin uygulanacak Ruslaştırma politikalarıyla ilgili aşağıda vereceğimiz fikirleri, Rusya'nın politikalarını özetler mahiyettedir.

Knez Aleksandr İvanoviç Baryatinski²²⁹ Rusya'nın başlıca hedefinin bölgede Hristiyanlığın yayılması olduğunu belirterek bu hedeflere ulaşabilmek için misyoner örgütleri oluşturulmasının gerekli olduğunu şu şekilde yazmıştır: “Kutsal Haç Hareketi Kardeşliği” örgütüne imparator ailesinden birisinin başkanlık etmesi ve Kafkasya Genel Valisi ile Gürcistan Yepiskopu'nun kontrolünde çalışmalarını hızlandırması gerekmektedir. Yerel diller öğrenilerek dinî propaganda işinin yaygınlaşmasına, bazı edebiyat kitaplarının tercüme edilip yayılmasına daha çok dikkat edilmelidir. Bu kardeşlik cemiyeti şimdilik Kafkasya'nın ihtiyaçlarını karşılamak için kurulsun da daha sonra doğuya doğru ilerlemelidir.”²³⁰

Başka bir Kafkasya Genel Valisi Vorontsov-Daşkov'un²³¹ Çar II. Nikolay'a gönderdiği mektubunda geçen şu cümle, bütün işgal yönetimi boyunca uygulanan Ruslaştırma, Hristiyanlaştırma politikalarını da gözler önüne sermektedir: “Yüce

²²⁹ Aleksandr İvanoviç Baryatinskiy (1815-1879): 1862-1881 yılları arasında Kafkasya Genel Valisi olarak görev yapmıştır.

²³⁰ A. L. Zisserman, **General-Feldmarşal Knez A.İ Baryatinski**, V 2-ht, T.II, SPB, 1890, s.110.

²³¹ İllarion İvanoviç Vorontsov-Daşkov (1837-1916): Rus devlet adamıdır. 1905-1916 tarihlerinde Kafkasya Genel Valisi görevinde bulunmuştur.

imparator hazretleri! Sizin imparatorluğunuzun bütün bölgelerinde dayanıklı devlet düzeninin temini için bizim öncelikli görevimiz bölgenin Ruslaştırılmasıdır.”²³²

Vorontsov’un 1858 yılının 11 Nisan’ında Knez Çernişev’e²³³ gönderdiği mektubunda radikal Hristiyan tarikatlarının Kafkasya’ya yerleştirilmesini Ruslaştırma politikasının bir parçası olarak önemli bulmakta, ileride gerçekleştirilecek Ortodoks göçleri için ise alt yapının yerel şartlar da dikkate alınarak hazırlanmasının önemine dikkat çekmektedir.²³⁴

Vorontsov’un görevde olduğu döneme kadar (1 Ocak 1855) artık Kafkasya bölgesinde yaklaşık 50 Hristiyan köyü oluşturulmuş, bu köylerde çok sayıda kiliseler, okullar inşa edilmiştir. Bu Hristiyan nüfusun guberniyalardaki dağılımı şöyle idi: Tiflis Guberniyası 13 köy, 91 aile, Revan Guberniyası 9 köy 449 aile, Şamahı guberniyası 20 köy 1956 aile, Kutaisi Guberniyası 8 köy, 428 aile. Toplam 50 köy oluşturularak 3524 Ortodoks Rus ailesi buralara yerleştirilmiştir. Bununla beraber 32 köy olmak üzere 2290 radikal tarikat ehli Hristiyan ailesi de Azerbaycan’a yerleştirilmiştir. Bakü guberniyasında Molokanlar, Duhoborlardan oluşan 772 aile için 16 köy, 417 Subotnik ailesi için 1 köy, 45 Eski gelenekçi aile için 1 köy oluşturulmuştur. ²³⁵ XIX. asrın ikinci yarısında bu rakamlar hızla değişmiş, Azerbaycan’daki Rus nüfusun sayısında ciddi bir artış gözlemlenmiştir.

Rus Ortodoks kilisesinin Azerbaycan’daki faaliyetlerinin önemli bölümü buraya yerleştirilen bu Rus tarikat ehli nüfusla da ilgilidir. Tarikatçı Ruslar ülke topraklarına yerleştirildikten sonra onlar arasında Ortodoks kilisesinin misyonerlik çalışmaları da devam etmeye başlamıştır. Bu açıdan da tarikatçı Rusların Ortodoks kilise doktrinine karşı başlayan mücadele süreci, onların inanç temelleri, Kuzey Azerbaycan topraklarına yerleştirilme süreçleri, ayı ayrı devlet kurumlarının bu süreçteki rolleri, bölgelerdeki Rus nüfusun dağılımı, yeni inşa edilen Rus köyleri, tarikatçı Ruslar arasındaki Ortodoks faaliyetler vs. gibi konular üzerinde

²³² D. İ. İsmailzade, **Graf. İ.İvorontsov-Daşkov. Namestnik Kavkazskiy**, Zao Çentropoligraf, M, 2005, s.304.

²³³ Aleksandr İvanoviç Çernişev (1785-1857): Knez Çernişev Rus devlet adamıdır. Savunma Bakanı görevinde de bulunmuştur

²³⁴ **AKAK**, T.X, (M.S.Vorontsov 1844-1854), dok.42, s.46.

²³⁵ **AKAK**, T.X, (M.S.Vorontsov 1844-1854), s.109.

ayrıntlarıyla durmak gerekmektedir. Bu Rus tarikatçılar Rusya'nın pek çok guberniyasında hâkim güçlere, baskıcı ve çıkarıcı kilise idaresine karşı başlatılmış olan köylü isyanlarının da esas nüvesini oluşturmuşlardır. Bu dinî muhalif hareketi Çarlık topraklarında esasen XVII. asrın sonlarından itibaren genişlemeye ve yayılmaya başlamıştır. 1675 senesinde kiliseyle ters düşen muhalif düşünceli papaz Kosma, etrafına topladığı 20 kişilik grupla Moskova'dan kaçarak Novgorod-Severskiy bölgesine yerleşmiş ve burada daha sonra 17 tarikat köyü kurulmuştur. Artık 1716 yılı rakamlarına göre buradaki tarikatçı sayısı 40000 kişiye ulaşmıştır.²³⁶ Sinod ve Rusya Bakanlar Kurulunun bu muhalif dinî harekâtlara karşı baskıcı ve cezalandırıcı usûllerle mücadele etmesi de harekâtın Rusya topraklarında geniş alanlara yayılmasını engellemeye yetmemiştir.²³⁷

Rusya bu muhalif Hristiyan grupları işgal ettiği Müslüman coğrafyalarına sürmekle tabiri caizse bir taşla iki kuş vurmuştur. Onlar muhafazakâr, öncül Hristiyan kaynaklarına yakın olan yaşantılarıyla bölgedeki Müslüman nüfus arasında olumlu Rus kimliği düşüncesinin şekillenmesine neden olmuşlar, en önemlisi de Müslümanlar arasında eriyip yok olmadan bölgenin Hristiyanlaştırılmasında önemli bir rol üstlenmişlerdir. Ayrıca Rus yönetimi onları Kafkasya'ya sürmekle iç guberniyalardaki sosyal-siyasî gerginliği azaltmayı, isyan riskini de zayıflatmayı amaçlamıştır.

Bir devlet politikası olan bu göç hadisesi mahkeme kararlarıyla ve gönüllülük esasında gerçekleştirilmiştir. Kafkasya topraklarına gönüllü olarak göç eden tarikatçılar “Kafkasya'ya Gönderilen Tarikatçılara Tanınan İmtiyazlar” başlıklı özel bir fermanla 8 yıl bütün vergilerden muaf tutulmuşlardır.²³⁸ Azerbaycan işgal edildikten sonra bütün hanlıklarda hanlara, beylere, millî feodallara mahsus olan topraklar, onlardan zorla müsadere edilerek hazine topraklarına devredilmiş, Rus yerleşimçiler de esasen bu hazine topraklarında meskûnlaştırılmışlardır. Bazen Müslüman Türkler toprakları yeterli olmadığında Rus yerleşimcilerden onlara verilen toprakları kiralayarak orada ziraatla uğraşmışlardır.

²³⁶ A. P. Şapov, **Soçineniya**, T. I, SPB, 1906, s.176

²³⁷ A. İ. Klibanov, **İstoriya Religioznogo Sektanstva v Rossiii**, Moskva, 1965, s.40

²³⁸ **Polnoe Sobranie Zakonov**, T.23, ott.2, SPB, N.22806.

Bütün bu imtiyaz ve tanınan haklara rağmen dönemin Rus basınında yer alan makalelerde bazen bu Hristiyan tarikat gruplarına yönelik devletin izlemiş olduğu politikalar eleştirilmiştir. Bu eleştirilerin başında onların yurtlarından sürülmeleri, Ermeni yerleşimcilerin daha verimli ve stratejik açıdan önemli arazilere yerleştirildikleri, Ermenilere tanınan kolaylıkların Rus tarikatçılara tanınmadığı, Rus yerleşimcilerin okul, ibadethane gibi ihtiyaçlarının yeterli düzeyde karşılanmadığı gibi konular gelmiştir.²³⁹ Ünlü Rus Kafkasya Uzmanı V. L. Veliçko²⁴⁰ da Rus hakimiyet coğrafyasında gereğinden fazla, kritik sayıda Ermeni nüfusun toplandığını söyleyerek onların bağımsız devlet kurma arzularını eleştirmiştir.²⁴¹

Kanaatimizce Çarlık Rusyası'nın Azerbaycan'da uygulamış olduğu iskân politikalarının yasal dayanakları, aşamaları, ilerleyen süreçte Kafkasya komisyonunun, hükümetin, bakanlıkların almış olduğu kararlar, çıkardığı yönetmelikler, oluşturulan kolonizasyon fonu, Göç İdaresi gibi konular ayrı bir çalışma konusudur.²⁴² Ancak bu göç sürecini ana hatlarıyla şöyle özetleyebiliriz: Rusya işgal süresince ilk olarak eskiden Kafkasya'da yaşayan Ermeni ve Gürcülerin komşu ülke coğrafyalarından Müslüman Türk coğrafyasına göç ederek yerleşmelerini teşvik etmiş daha sonra Alman, Çeh, Polyak gibi az sayıda Hristiyan gruplar ile Rus asker ailelerini Azerbaycan topraklarına yerleştirmiştir. Rusya Azerbaycanı zapt u rabt altına aldıktan sonra çıkarılan yasalar, yönetmelikler, oluşturulan kurum ve kuruluşlarla göç ve iskân politikalarını daha sistemli ve tekmil hale getirmiş, önce radikal tarikatçı Rusların daha sonra da Ortodoks Rus nüfusun Azerbaycan topraklarına yerleştirilmesine öncelik vermiştir. XIX. asrın sonlarına doğru artık Ortodoks Rusların kitleler halinde Azerbaycan'a yerleştirilmeleri ile karşı karşıya kalıyoruz. İleride ayrıntılı olarak bu durumu ele almaya çalışacağız.

²³⁹ **Pereseleničeskiy Vopros v Zkavkazie**, “Novaya Vremya”, N.8842, SPB, 1900.

²⁴⁰ Vasiliy Lıvoviç Veliçko (1860-1903): Rus milliyetçisi şair, yazar, ünlü Kafkasya uzmanıdır.

²⁴¹ V. L. Veliçko, **Kavkaz. Russkoe Delo i Mejduplemennie Voprosı**, SPB, 1904, s.112.

²⁴² Daha ayrıntılı bilgi için bkz. Fikret Bagirov, **Pereselençeskaya Poltika Çarizma v Azerbaydjane, (1830-1914)**.

3.3. Rus Tarikatçıları ve Azerbaycan'daki Faaliyetleri

Öncelikle Azerbaycan topraklarına yerleştirilen bu Rus tarikatları, onların kiliseden kopuş tarihleri, oluşumları ve gelişme süreçleri üzerinde ana hatlarıyla durmak gerekmektedir. Azerbaycan'daki Rus nüfusun cemaat yapılanmasını, hedeflerini anlamak için de onların inanç ve düşünce dünyasını anlamak lazımdır. Gürcistan ve Azerbaycan arşivlerinde Kafkasya'nın çeşitli bölgelerine yerleştirilen bu insanlarla ilgili çok sayıda dosyalar bulunmaktadır. Dosyalarda onların hangi guberniyalardan sürüldükleri, hükümlülüklerinin olup olmadığı, aile durumları vb. konularda en ince ayrıntılarına dair bilgiler bulunmaktadır. Aynı zamanda Azerbaycan'daki vukuatları, yaşantıları, örf ve gelenekleri, yazmış oldukları şiirler, çağırışlar, ayinleri vs. ile ilgili de kendi el yazıları ile yazılmış pek çok belge vardır.

Ayrıca KGV vilayet, kaza ve kasaba emniyet müdürlüklerinin arşivlerinde Ortodoksluk aleyhinde yapmış oldukları faaliyetlerden dolayı veya farklı suçlara karıştıkları için bu insanlar adına ayrı suç dosyası tutulduğunu, evlerinde ele geçirilen belgelere el konulduğunu da görüyoruz. Bu dosyalarda el yazısı ile yazılmış çeşitli propaganda malzemeleri ve davetiyeler bulunmaktadır. Kısacası bu tarikatlar ve onların Azerbaycan'daki faaliyetleri, kilise ile olan ilişkileri üzerine bize bilgi veren birinci el kaynak fazlasıyla vardır. Bu tarikatlardan Azerbaycan'a en yoğun olarak yerleştirilenler Molokanlar, Duhoborlar ve Staroobryatçılardır. Rusya'daki köylü hareketlerinin de toplumsal, ideolojik temellerini oluşturan ve Rus cemiyetinin sosyolojik yapısının önemli bir gerçeği haline gelen bu Hristiyan cemaatleri hakkında kısaca bilgi vermeye çalışalım.

3.4. Hristiyan Cemaatler

3.4.1. Duhoborlar

Köylü tahkimcilik yasasından, kilise hakimiyetinden hoşnut olmayan geniş muhalif kesimleri etkilemiş olan Duhoborluk, özellikle XVIII. asrın sonu ve XIX. asrın başlangıcında Rusya'nın Voronej, Tambov, Harkov, Astrahan, Samara, Ryazan ve Penza guberniyalarında geniş yankı uyandıran dinî sosyolojik olguya çevrilmiştir.

Bu tarikat XVIII. asrın ortalarında Rusya’da kendinden söz ettirmeye başlamıştır. Duhoborların geniş kitleleri kendi öğretileri etrafında örgütleyebilen belli başlı din adamları arasında Ekatrinaslovski’de Siluan Kolesnikov, Tambov’da ise İllarion Pobirohin ve Saveley Kapustin olmuştur.²⁴³ Gün geçtikçe daha geniş halk kitlelerini etkileyerek yayılan Duhobor hareketiyle her türlü baskıcı ve cezalandırıcı metotlarla mücadele edip sonuç alamayan Rus yönetimi, çareyi onları lokalleştirerek belirli bir bölgeye hapsetmekte bulmuştur.

XIX. asrın ilk çeyreğinde İmparator I. Aleksandr’ın talimatıyla onlar Tavriya guberniyasının Maripolskiy kazasının Moloçniya Vodı yöresine, nehir etrafındaki geniş arazilere sürülmüşlerdir. Duhoborların buraya sürülmeleri 1804-1816 yılları arasında da devam etmiştir.²⁴⁴ Burada Bogdanovka, Tambovka, Spasskoe, Terpeniye, Gorloye kolonileri oluşturulmuştur. Saveliy Kapustin burada Duhoborlar arasında âdeta peygamber gibi yaşamış, Rus tarikatçıları ona büyük sempati beslemişlerdir.²⁴⁵

1841’den itibaren Moloçni Vodı bölgesindeki Duhoborların Kafkasya’ya sürülme süreçleri başladığında yaklaşık 1000 kişilik bir grup burada elde ettikleri zenginlikleri terk etmek yerine tarikatçılıktan vazgeçerek tekrar Ortodoks inancına dönüp kiliseyle barışık yaşamayı tercih etmişlerdir.²⁴⁶ Duhoborlara Azerbaycan’da da topluca ve birlikte yaşayacakları köyler, kasabalar teklif edilmiş, onlarda kabul edince topluca bu yerleşim birimlerine yerleştirilmişlerdir. Uzun ve meşakkatli süren göç ve sürgün hayatının etkisiyle onlar Azerbaycan’da daha sakin bir hayat yaşamaya başlamışlar ve eskisi gibi kendi itikatlarını yaymak için bir çaba göstermemişlerdir.

Saveliy Kapustin’in başkanlığındaki Duhoborlar âdeta bu Moloçni Vodı bölgesinde bir tarikat devleti kurmuşlardır. Bütün meselelerde son söz hep Kapustinin olmuştur. Gerçi Duhoborlar orada 30 kişilik bir şura da oluşturmuşlardır. Kapustin kendi konumunu daha da kuvvetlendirmek için İsa’nın kutsal ruhunun atadan oğula geçebildiğini ve böylece bazen ona da geçtiğini söyleyerek kendisine mistik bir konum kazandırmayı hedeflemiştir.

²⁴³ **Russkie Sektanti, İh Uçeniye, Kult i Sposobi Propakandi, “Bratskiy Trud Çlenov IV VseRossiyskogo Missionerskogo Siyezda”**, Redaktiroval M. A. Kalnev, Odessa, 1911.

²⁴⁴ Klbanov, a.g.e., s.86.

²⁴⁵ **Russkoye sektanti**,s.8.

²⁴⁶ Klbanov, a.g.e., s.89.

Kapustin'in ölümünden sonra hakimiyet, oğlu Vasiliye geçmiştir. Vasili ve onun arkasından gelen İliaryanov'un içki düşkünü ve zayıf karaktere sahip olmaları bu cemaat arasında çözülme sürecini de beraberinde getirmiş ve bu örgütlü gücün iradesi tekrar şuraya geçmiştir. 40'lı yıllarda Duhoborlar Kafkasya'nın çeşitli bölgelerine sürülünce buralarda da bir topluluk ve ayrı bir "Duhobar Devleti" olma şuru devam etmiştir. Kaynaklar Kafkasya'daki Duhobarların muhafazakâr ve tutucu bir yapıya sahip olduklarını ifade etmişlerdir.²⁴⁷

Kafkasya'ya ilk sürülen Rus Hristiyan mezhepçileri Starobryatsevler (Eski Gelenekçiler) de Duhoborların bir kolu niteliğinde olan bir cemaattir.²⁴⁸ Ancak biz bu cemaat hakkında ayrıca bir bilgi vermeyi tercih ediyoruz. Duhoborlar Azerbaycan'da en fazla Elizavetpol guberniyasına yerleştirilmişlerdir. XIX. Asrın 80'li yıllarına ait istatistikî nüfus sayımı raporlarında bu guberniyada Novogoreloe (446), Novospasskoe (202), Slavyanka (1426), Novotroitskoe (203) adındaki yaşam yerlerinde toplam 2277 Duhobor tarikatı mensubu Rus yaşamaktaydı.²⁴⁹ Tarihî Azerbaycan toprakları olan Tiflis guberniyasına bağlı Borçalı kazasına ise 7132 Duhobor yerleştirilmiştir.²⁵⁰

3.4.2. Molokanlar

Molokanlar üzerine araştırma yapanların ortak kanaati onların kilise hiyerarşisini kabul etmedikleri, haç yapıp ona ibadet etmeyi uygun görmedikleri yönündedir. Domuz eti yemez ve alkollü içecekler içmezler. Molokan kelimesini ilk defa XVIII. asrın sonlarında Rusya'da Ortodoks itikadına isyan ederek kiliseye gitmemeye başladıklarında Ortodokslar kullanmışlardır. Bu kelimenin anlamı konusunda çeşitli tezler ortaya atılsa da bunlardan en yaygın olanı onların Mariopol bölgesinin Moloçnoy Vodı nehri etrafına sürülmeleriyle bu ismin onlar için

²⁴⁷ **Russkoye Sektanti**, s.9

²⁴⁸ Rus patriarhı Nikon ve Çar Alekseyi Mihalloviçin 1650-1660 kilise reformalarından sonra kiliseden ayrılan ve kendilerini eski geleneğin devamçıları olarak gören Hristiyan tarikatçılarıdır.

²⁴⁹ H. A. Abelov, **Ekonomiçeskiy Bit Gosudarstvennih Krestyan Elizavetpolskogo Uezda Elizavetpolskiy Gubernii**, "Materialı dlya izuçeniya ekonomiçeskogo bita gosudarstvennih krestyan Zakavkazskogo kraya" T.VII, Tiflis, 1887, s.212-213.

²⁵⁰ Klibanov, **a.g.e.**, s.90.

kullanılmaya başlanmasıdır. Molokanlar'ın kendileri ise daha çok kutsal İncil metinlerine istinat ederek kendilerine İncil'de kullanılan "duhovnaya moloko" ifadesini yakıştırmaktadırlar. KGV yazışmalarında, rapor, genelge ve kararnamelerinde Molokanların zararlı görüşlerinden, Ortodoks nüfusla sürekli çatışarak köylü isyanlarını tetiklediklerinden bahsedilmektedir.

Molokanlar da kendi içlerinde birkaç kola bölünmüşlerdir. Prıgunlar ve Subotnikler de Molokanların bir koludur.²⁵¹ Kendilerini aslî kaynaklardan beslenen eski dinî geleneğin temsilcisi olarak görmüşlerdir. Onlar suyla vaftiz olmayı kabul etmeyerek, Hristiyanlaşmanın kutsal ruh vasıtasıyla olduğuna inanmışlardır. Daha çok İncil'in ilk versiyonuna inanarak, ondan başka din büyüklerinin kitaplarını, kilise öğretilerini kabul etmemişlerdir. XIX. asrın ortalarına doğru Rusya'nın Astarhan, Saratov, Samara bölgelerinde Molokanların aktif destek verdikleri köylü hareketleri çok yaygın hale gelmiştir.²⁵² Onlar kıyametin yakın bir zamanda kopacağına inanmışlardır. Nitekim Tambov Molokanlarından Lukyan Sokolov adlı biri, kendisini peygamber ilan ederek, 1836'da kıyametin kopacağını ileri sürmüştür.²⁵³ İlginçtir ki o da kıyamet öncesi Molokanları Kafkasya'ya göç etmeye çağırmış, oradan da Kudüs'e hareket edeceklerini beyan etmiştir. Molokanlar 1830 senesinden itibaren Kafkasya'da görünmeye başlamışlardır. Aynı yıl Kızılkışlak'ta Don Kossaklarından oluşan Duhobor Rus ailelerine de ilk yerleşim birimleri kurdurulmuştur.²⁵⁴

Kendisini peygamber ilan eden tarikat mensuplarından biri de Maksim Rudometkin'dir. O, Tambov Ruslarındandır. Önce Revan guberniyasının Nikitin köyünde daha sonra da Lenkeran guberniyasının Andreevka köyünde yaşamıştır.1845 yılında Tambov'da Ortodoksluktan vazgeçerek yeni bir tarikat ilan etmiş ancak yargılanarak hapse mahkûm edilmiştir. 1848 senesine kadar Sibiry'a da mahkûm hayatı yaşadıkdan sonra oradan firar ederek Azerbaycan'a gelmiştir. O da kıyametin kopacağını ve bu yüzden herkesin yeni topraklara göç etmesi gerektiğini

²⁵¹ AKAK, T.X, (M.S.Vorontsova 1844-1854), dok.98 .

²⁵² F. A. Agayev ,*Vzaimotnoşeniye Molakan-Prıgunov S Çarskoy Administratsiey v Severnom Azerbaydjane Vo Vtoroy Polovine XIX veka, "Molodoy uçenyı»*, N.6, 2012, s.335-338.

²⁵³ A.y.

²⁵⁴ *Zapiska O Russkih Pereselentsah- Sektantah v Kaspiyskoy Oblasti*, AKAK, T.10, Tiflis,1885, s.281.

ileri sürmüştür.²⁵⁵İsa'nın yeniden dünyaya inme zamanının yaklaştığını da ilan eden bu adama Revan guberniyasındaki tarikat mensuplarının çoğu iman etmiştir. Onun ünü ve etkisi Hristiyanlar arasında günden güne yayılmıştır. Maksim Rudometkin'in öğretilerinin Kafkasya'da geniş yayılma alanı bulması onun1853 yılında tekrar hapsedilmesiyle sonuçlanmıştır. Daha sonra ıslah amacıyla Rusya'daki Solovetski ve Suzdalski manastırlarına sürgün edilmiştir.

Günümüze kadar Azerbaycan'ın bazı bölgelerinde topluca, kendi kültürel kimlikleri, örf ve âdetleriyle yaşamaya devam eden Molokanlar, Rusyada bir tarikat olarak yaklaşık 200 yıldan fazla varlıklarını sürdürmektedirler. Rus Hristiyan tarikatçılığının en yaygın örneği olan bu insanların Kafkasya'daki hayatlarıyla ilgili çok az araştırma eseri yazılmıştır. Ancak Molokanların Azerbaycan'a göç süreci, göç ettikleri yerlerdeki faaliyetleri, itikatları, görüşleri, dinî liderleri, Çarlık yönetimiyle ilişkileri, onlarla ilgili yasal düzenlemeler vb.konularında arşivlerde çok sayıda belge bulunmaktadır. N. A. Abelov'un Bakü guberniyasının ekonomik hayatını tasvir eden araştırmasında Molokanlarla ilgili bilgiler yer almaktadır. Abelov, kendi döneminde (XIX. asrın ikinci yarısı) Bakü pazarlarının köy ürünlerine olan ihtiyacının önemli bir kısmını onların karşıladıklarını bildirmektedir.

3.4.3. Staroobryatsı (Eski Gelenekçiler)

Bu Hristiyan akımının Rus Ortodoks Kilisesine karşı başlatmış olduğu ilk büyük ayaklanma, 1668-1676 yılları arasında yaşanan Solovetsk Ayaklanmasıdır. Bu ayaklanmadan Eski Gelenekçilerin şarkılarında, şiirlerinde, ayinlerinde de sık sık bahsedilmektedir. Onların öğretilerinde Patrik Nikon ve Çar'dan İblis'in hizmetçileri olarak bahsedilmekte, hatta Çar Deccal'a benzetilmektedir. Onlara göre Deccal zulmünü artırdıkça kıyamet de yaklaşmaktaydı. Bu dönem Eski Gelenekçilerin ünlü liderlerinden birisi Papaz Avvakum idi. Avvakum ve arkadaşları, Ortodoks kilisesini kendilerine ait olarak görüyor ve adına "heretik" dedikleri hâkim Ortodoksları, kiliseden temizlemeye çalışıyorlardı. Fakat 1666-1667 yıllarında Rus Ortodoks kilisesinin reformu kabul etmeyenleri heretik ilan etmesiyle bu sefer Eski Gelenekçiler yeni bir akım olarak meydana çıkmaya başlamışlardır.

²⁵⁵ A.y.

Yukarıda bilgi verdiğimiz bu Rus tarikatçıları, Azerbaycan topraklarına en yoğun olarak yerleştirilmiş olan Hristiyan grupların en önemli olanlarıdır. Bu gruplar dışında az sayıda da olsa kendilerini farklı isimlerle tanımlamış olan başka Rus mezheplerinden aileler de Azerbaycan'a yerleştirilmiştir. 29 Kasım 1845 tarihli Duma Kafkasya Komisyonunun kararında şöyle denilmektedir: “Komisyon bu konunun olağanüstü önemli olduğunu düşünerek acilen görüşmüş ve Rusya'nın bölgedeki siyasi, ekonomik, askerî çıkarları doğrultusunda bu Hristiyan köylülerin Kafkasya'da yerleştirilmesini uygun görmüştür.”²⁵⁶

Rusya'nın çeşitli guberniyalarından bu Hristiyan grupların Kafkasya'ya göç etmeye hevesli olduklarını da dikkate alan komisyon, yeni oluşturulacak yerleşim birimleri için hazine topraklarının yetersiz olacağı özel mülk topraklarına Ruslar'ın yerleştirilmesi imkânının araştırılmasını Kafkasya Genel Valiliğinden istemiştir. 1880 yılı rakamlarında artık Kafkasya'da 76.000 civarında Hristiyan tarikat mensubu bulunduğu tespit edilmiştir. Revan guberniyasına ilk gelenler, yerleşmiş oldukları köyleri kendileri seçmişlerdir. Eşsiz manzaralarıyla Göyçe toprakları onları hayran bırakmıştır.²⁵⁷

Molokan ve Duhoborlar, Kafkasya'ya sürülmeden önce yaşadıkları Rusya guberniyalarının valilikleri; haklarında en ince ayrıntılarına kadar dosya oluşturmuş ve bu dosyaları kendileriyle beraber yerleşecekleri bölgelerin yetkililerine göndermişlerdir. Tambov, Orenburg, Kursk, Tavriçeski guberniyalarından gelen Molokanların dosyasında onların karakter özellikleri, kiloları, saçlarının renkleri, boyları, simaları, vs. en ince ayrıntılarıyla kaydedilmiştir.²⁵⁸

Bütün bu sürgün boyunca Rusya'nın iç guberniyalarından yaklaşık 112 kilise görevlisi dekiliseyle ters düştükleri ve bu tarikatlara yakınlıkları nedeniyle görevden alınarak Kafkasya'ya sürülmüşlerdir. İçişleri Bakanlığının KGV'e ve bu papazların daha önce yaşamış oldukları Novorossiyski ve Bessarabiya guberniya valiliklerine gönderdiği mektuplarda bu papazların sürülmüş oldukları bölgelerde yaşayan

²⁵⁶ AKAK, T.X, (M.S Vorontsov 1844-1854), dok.97, s.119.

²⁵⁷ Nikolay Dingelstedt, *Zakavkazskie Sektanti, V ih Smeynom I Religioznom Bitu*, S. Peterburg, 1885

²⁵⁸ GDTA, F.240, op.2, ed.hr.221, L.1-50.

Ortodoks Hristiyan nüfus üzerinde nasıl bir etki uyandıracakları, onların Hristiyanlaştırma faaliyetlerinde kullanılıp kullanılmayacaklarının da araştırıldığını görüyoruz.²⁵⁹ Ortodoks kilise doktrininiyle ters düşen bu papazların Azerbaycan'a yerleştirilen Ortodoks Ruslar üzerinde olumsuz etki yapabilceği ihtimali Rus idaresini endişelendirmiştir. KGV cevap mektubunda alınacak bazı tedbirlerle bu papazların Ortodokslar üzerinde hiçbir olumsuz etkilerinin olamayacağını belirtilmiştir.²⁶⁰

Gürcistan Devlet Arşivinde Kafkasya'ya sürülen olan bu papazların dosyaları vardır. Onlardan Azerbaycan vilayetlerine gönderilmiş olanların dosyaları tarafımızca incelenmiştir. İsim listesi şöyledir: Feodor Nesmolav, Vasili Alekseev, Prokofiy Anisimov, Mihail Berezutski, İvan Bogdanov, Grigori Polkovski, Feodor Vasiliyev, Aleksandr Vladimirov, İvan Viyahirev, Leontiy Gavrilov, İvan Galunovskiy, Akim Garhunovski, Pavel Glyadkov, Yakov Goluboviç, Konstantin Dobroserbov, Feodor Drozdovski, Egor Egorov, Efim Elanskiy, Alekspi Eremenko, İvan Jarlevski, Feodor İvanov, Nikolay ivanov, Fedor,İdoloviç, İvan İzbolski, İvan İspolatov, Josif, İvan Krasov, İvan Kukolovski, İvan Kurşedolski, Grigori Makoşeviç, İvan Maslovski, Stepan Miller, Fedor Mihaylov, Petr Mispenko, Vasili Naumov, Fedor Nikolayev, Aleksandr Otraşkeviç, Afanasiy Petrov, İvan Petrov, Yakob Platonov, Petr Pakrovski, Filip Ponamarev, Petr Popov, Sergey Postişkov, Luka Preobrajenskiy, Yakob Prokapoviç, Petr Pryanikov, Vasili Pogosinskiy, Kliment Rodseviç, Mihail Rışbaloviç, İvan Sadovskiy, Mina Sertevskiy, Vasiliy Sokolov, Nikolay Sokolov, Grigori Solovyev, Vasiliy Perentev, Petr Tihomirov, Aleksey Uspenskiy, Denis Folinskiy, Aleksandr Hohlovskiy, İvan Yakovlev, Vasiliy Yakubovskiy, Mihayil Yakobovskiy.²⁶¹

Gürcistan Devlet Arşivindeki diğer bir dosyada “cezalandırılarak” Kafkasya'ya sürülmüş olan başka bir papaz grubundan da bahs edilmektedir. 221 sayfalık dosyada bu 22 papaz hakkında da ayrıntılarıyla bilgiler yer almaktadır. Buradaki tutanaklardan, özellikle Sinod ve Gürcistan yegzarhiyası arasındaki yazışmalardan onların durumları incelenerek bazılarının sürülmüş

²⁵⁹ GDTA, F.240,op.2, d.220, L.1-2.

²⁶⁰ GDTA, F.240, op.2, d.220.

²⁶¹ GDTA, F.240, op.2, d.220, L.43-44.

oldukları bölgelerde ister radikal tarikat mensupları ister Müslüman ahali arasında olsun misyonerlik faaliyetlerinde kullanılacakları de bildirilmektedir. Ama ne yazık ki biz bu papazların Azerbaycan vilayetlerine yerleştirilip yerleştirilmediğini tespit edemedik.

Çarlık yönetimi çeşitli suçlara karışmış olan, kilise içi yolsuzluk olaylarında ismi geçen bazı keşişleri de bölgeye sürmüştür.²⁶² Onlara göre bu Rus nüfusun buraya yerleştirilmesinin en azından Rus kültürünün bölgeye yayılması açısından önemi büyüktür. Diğer taraftan da yola gelmeyen tarikat mensuplarının Tatarlar arasında yaşadıkça kendi geleneksel dinlerine, vatanlarına bağlılıkları artacaktı. Yani bu süreçte bunların ıslahı da gerçekleşecekti. Nitekim daha sonraki yıllarda Ortodoks misyonerlerin onların arasında faaliyetlerde bulunarak bir kısmının geleneksel dinlerine dönmelerini sağladığı da görülmüştür. Bu tarikatçı Rus kesimin, devlet politikası gereği, topluca mahkeme kararları ve hükûmet genelgeleriyle Azerbaycan topraklarına göç ettirilmesinden sonra da onların göçünün arkası kesilmemiştir. Onlardan bazılarının Rusya'da kalan akrabaları, tanıdıkları da bu insanların ardınca Rusya'nın devlet kurumlarına baş vurarak akrabalarının yaşadıkları yerlere göç etmek için izin istemişlerdir. Arşivlerde, dilekçe yazarak bölgeye yerleşme izni almak isteyen çok sayıda Rus'un dosyası vardır. Gürcistan Devlet Arşivinde yer alan bir belgeden Saratov guberniyasının Tsaritsin bölgesinde yaşayan Molokan tarikatçı Gogotovlar ailesinin Şamahı kazasında yaşayan akrabalarının yanına yerleşmek için izin istedikleri, devletin de onlara orada toprak ayırdığı anlaşılmaktadır.²⁶³ Arşiv belgelerinden aynı zamanda Saratov'dan sürülmüş olan F. İ. Kanıgine ailesi örneğinde olduğu gibi pek çok Rus'un farklı köylerde göçebe bir hayat yaşadıkları, hiçbir yerde kayıtlarının bulunmadığı ve devlet kurumlarına oturum belgesi almak için başvurdukları da anlaşılmaktadır.²⁶⁴

Gürcistan Devlet Tarih Arşivindeki KGV Devlet Emlak Komitesi Defterhanesine ait belgelerde bazı Hristiyan köylülerin Dağıstan ve Güney Kafkasya'nın farklı bölgelerinde daha önce yerleştirilenlerinin Azerbaycan topraklarına yerleşmek için izin istediklerini görüyoruz. Onlar aynı zamanda toprak

²⁶² GDTA, F.240, op.2, d.176, L.119.

²⁶³ GDTA, F.240, op.2, d. 189, L.1-9.

²⁶⁴ GDTA, F.240, op. 2, d.194, L.1-7, 1859.

talebiyle devlet emlak komitesine de baş vurmuşlardır. 1861 senesinde köylüler üzerindeki tahkimcilik yasası lağv edildikten sonra özellikle bu tür yer değiştirme başvuruları da artmaya başlamıştır. 1861 tarihli Emlak Komitesi yetkililerinin Bakü Valiliğiyle yazışmalarında Gavrilov, Neverev, Romanov, İlinoy soyadlı Rusların Derbent'ten Şamahı'ya gelip yerleşmesine izin verildiği ve onlar için hazine topraklarından toprak ayrılması imkânlarının araştırıldığı da anlaşılmaktadır.²⁶⁵

Bazen de yerleştikleri bölgelerin iklim şartlarına uyum sağlayamayan Rus ailelerinin çaresizlikten Ortodoks itikadına döndüklerine şahitlik ediyoruz. Bu tarikatçı Rusların bağışlanmak veya başka önemli nedenlerden vatanlarına dönmek arzusuyla buldukları yerlerin âli makamlarına dilekçe yazdıklarını görüyoruz.²⁶⁶ Azerbaycan'ın bir bölgesinden başka bir bölgesine göç etmek isteyen Rusların izin taleplerine de arşiv dosyalarında sık sık rastlamak mümkündür.²⁶⁷

Kafkasya Devlet Emlak Komitesine Şamahı vilayetinin emniyet müdürü tarafından sunulmuş olan 1859 tarihli bir raporda Şamahı'nın Kızıl Ağaç köyüne yerleştirilmiş olan 110 Rus ailesinden 62 kişinin yerel makamlarla mutabakat sağlanmadan Salyan bölgesine göç ederek oraya yerleştiklerini öğreniyoruz. Bu yazışmalarda onların yerleşmiş oldukları yeni yerlerde iskân ve yasal barınma sorunlarının halledilmeye çalışıldığı anlaşılmaktadır.²⁶⁸

1861'de köylüler üzerindeki tahkimcilik yasası kaldırıldıktan sonra Rus nüfusun Rusya'ya, kendi yurtlarına, dönmek için izin istediklerini daha sık görüyoruz. Şamahı'dan Kofoev ailesi Riga'ya, Şuşa'dan Krivunovlar Tavriya'ya, Şamahı'dan Evseevler Kutayisi'ye dönmek için izin talebinde bulunmuşlardır.²⁶⁹ Bu tarikatçı köylüler Ortodoksluk mezhebine tekrar geri döndükleri gibi bazen de farklı Hristiyan öğretilere rağbet göstermişler, mezhep değiştirmek için de devletten izin istemişlerdir. Lenkeran'daki Andreevka köyünün sakini T. K. Arhangelski'nin başvurusu üzerine Devlet Emlak Komitesi Bakü guberniya valiliğinden onun

²⁶⁵ GDTA, F.240, op.1, d.459, L.1-8.

²⁶⁶ GDTA, F.240, op.1, d.461, L.1-4.

²⁶⁷ GDTA, F.240, op.1, d.458, L.1-3.

²⁶⁸ GDTA, F.240, op.2, d.203, L.1-37.

²⁶⁹ GDTA, F.240, op.1, d. 460, L.1-5, d.461, L.1-3.

Evangel tarikatına mensup herhangi bir Alman kolonisine yerleşmesine izin verilmesini istemiştir.²⁷⁰

Çarlık Rusya merkezî yönetimi, bu tarikatçı Hristiyan köylülerin çalışabilecekleri iş yerlerinin oluşturulmasını da yerel makamlardan ivedilikle istemiş, özellikle sanayi kuruluşlarında onların işe alınması ve buldukları bölgelerde her türlü sosyal sorunlarının halledilmesini KGV'den talep etmiştir.²⁷¹

Tarikatçı Hristiyan grupların her türlü sosyo-kültürel ihtiyaçları karşılanmış, onların bu yöndeki çoğu taleplerine devlet tarafından olumlu yanıt verilmiştir. Mesela Bakü Valiliğinin aktif desteğiyle Azerbaycan'ın çeşitli bölgelerine yerleştirilen Molokanların faaliyetlerinin kordine edilmesi, aralarındaki irtibatın geliştirilmesi, ilişkilerin yürütülmesi için merkezi Bakü'de yerleşen Bakü Molokan Cemiyeti kurulmuş, bu cemiyetin Molokanların yerleştirildiği çoğu bölgelerde şubeleri de açılmıştır. Nitekim Molokanların en yoğun olarak meskûnlaştıkları Şamahı, Altı Ağaç, Hil-Milli, Mereze gibi köy ve kasabalarda bu cemiyetin şubeleri faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. Cemiyetin arşivinde Molokanların listesi, doğum ve ölüm tarihleri gibi ayrıntılı bilgiler yer almaktadır.²⁷²

Burada birazda Azerbaycan guberniyalarının değişik kazalarına yerleştirilen bu Hristiyan grupların sayısı üzerinde durmayı istiyoruz. Rusya Devlet Emlak Bakanlığı Kafkasya Komitesinin 1 Ocak 1859 tarihli verilerine göre Bakü guberniyasındaki tarikatçı Molokanların sayısı 4574 erkek 4543 kadın olmak üzere toplam 9117 kişi olarak gösterilmiştir. Doğum ve ölüm rakamları da ayrıca istatistikî tabloda yer almıştır. Bu tabloya göre 1 yılda 248 erkek, 164 kadın olmak üzere toplam 412 kişi doğmuş, 114 erkek ve 91 kadın ise ölmüştür. Tabloda Ortodoksluğa dönenlerin sayısı da ayrıca belirtilmiştir. 22 erkek, 15 kadın tekrar eski mezheplerine dönmüşlerdir. 1 Ocak 1860 tarihi itibarıyla Bakü guberniyasında ise Molokanların sayısı 4686 erkek, 4601 kadın olmak üzere 9287 kişi gösterilmiştir. Duhoborlar ise 1859 yılındaki rakamlarda 56 erkek, 42 kadın olarak kayıt altına alınmışlardır. Bunlardan da bir sene zarfında 2 erkek ölmüş, 8 erkek 1 kadın doğmuştur. 1860

²⁷⁰ GDTA, F.240, op.1 ,d.467, L.1-9.

²⁷¹ A.y, s.119.

²⁷² ADTA, F.578, op.1, iş.4.

nüfus dağılımını yansıtan tabloda ise Duhoborların sayısı 50 erkek, 41 kadın, başka bir tarikat mensubu olan Skoptslar ise 1860 rakamlarında 31 erkek 16 kadın olarak gösterilmiştir. Bakü guberniyasında nüfus yoğunluğuna sahip olan bir başka tarikatçı Rus grubu Starobryatsevler ise 1859 senesinde 1196 erkek, 1142 kadın olmak üzere 2338 kişidir. Onların da doğum ve ölüm rakamları şöyledir: 36 erkek ve 42 kadınlamak üzere toplam 78 kişi doğmuş, 25 erkek ve 16 kadın toplam 41 kişi de ölmüştür. 1860 senesinde ise bu tarikat mensuplarının sayısı 1207 erkek, 1168 kadın olmak üzere toplam 2375 kişi olmuştur. Özetle 1859 senesinde Bakü guberniyasında 5907 erkek, 5792 kadın, 1860 senesinde ise 6056 erkek 5896 kadın tarikat mensubu Rus yaşamaktaydı.²⁷³

Bakü valisinin onayladığı başka bir istatistikî belgede de Bakü guberniyasındaki bu tarikatçı Rusların dağılımı gösterilmiştir. Şamahı şehir merkezinde Molokanlar 188 erkek, 192 kadın olmak üzere toplam 380 kişi gösterilmiştir. Şamahı'nın köy ve kasabalarında ise Molakanlar 2663 erkek 2555 kadın olmak üzere toplam 5218 kişi idi. Diğer tarikat mensuplarının Şamahı şehir merkezindeki dağılımı ise şöyle idi: Subotnikler 19 erkek, 16 kadın, Skoptsovlar 29 erkek, 14 kadın.²⁷⁴

Bakü guberniyasının İran'la sınırdaş başka önemli bir şehri olan Lenkeran şehir merkezinde Molokanlar 61 erkek, 63 kadın olmak üzere 124 kişi, Subotnikler 119 erkek,114 kadın olmak üzere 233 kişi, Skoptsovlar 2 kişiydi. Lenkeran şehir merkezinde toplam 405 tarikatçı Rus yaşamaktaydı. Lenkeran'ın köy ve kasabalarına yerleştirilen Rus gruplar ise şöyleydi: Molokanlar 1179 erkek, 1200 kadın, Subotnik 1069 erkek, 1038 kadın, Skoptsov 72 erkek, 55 kadın olmak üzere toplam 4676 kişiydi.

Şuşa bölgesinin köy ve kasabalarında ise Molokanlar 591 erkek, 582 kadın toplam 1113 kişi, Nuhada Molokanlar 6 erkek, 9 kadın, Skoptsovlar 3 erkek, 2 kadın toplam 20 kişi idi. Bu rakamlara göre o tarihte Bakü guberniyasında 6061 erkek,

²⁷³ GDTA, F.240, op 1, d. 233, L.11.

²⁷⁴ GDTA, F.240, op.1, d.213.

5897 kadın olmak üzere toplam 11958 Hristiyan tarikat mensubu Rus yaşamaktaydı.²⁷⁵

Rus tarikatçıların yoğun olarak yerleştiği ikinci Azerbaycan guberniyası Yelizavetpol (Gence) guberniyasıydı. Karabağ bölgesine Gülistan, Bolukas, Barise, Kızıl Kışlak, Karabulak ve Giryek köylerine 874 erkek ve 873 kadın olmak üzere toplam 1747 kişi yerleştirilmiştir. Yelizavetpol guberniyasıyla ilgili sunmuş olduğumuz bu rakamlar, göç dalgasının henüz yeni başladığı 1844 Nisan ayı rakamlarıdır.²⁷⁶

Revan guberniyası Rusya'nın Azerbaycan ve Türkiye'ye yönelik stratejik askerî-siyasi hesapları doğrultusunda Ermenileştirilmekte ve Hristiyanlaştırılmaktaydı. Revan Hanlığının işgaline kadar bu coğrafya Türk-Müslüman coğrafyasıydı. XIX. yüzyılda yaşamış Rus tarihçi F. T. Markov, guberniyanın etno-demografik durumunun incelediği makalesinde şöyle yazmaktadır: "1828 Revan Hanlığının Rusya ile birleştiği tarihe kadar ve ondan sonra da Türk nüfus bölgede çoğunlukta olmuş ve egemenliği elinde bulundurmıştır. 1830'lu yılların sonu ve 1840'lı yılların başında Türkler buradan İran'a ve Türkiye'ye göç ettirilmeye çalışılarak onlardan boşalan yerlere aynı devletlerden getirilen Ermeniler yerleştirilmiştir. Buranın yerel halkı olan Türkler, hâlâ daha guberniya topraklarından göç ettirilmektedirler."²⁷⁷

Revan guberniyası Aleksandropol vilayetinde 771 Duhobar ve 83 Molokan toplam 1873 tarikatçı yaşamaktaydı.²⁷⁸ Revan guberniyasının Nahçıvan vilayetinde tarikatçı Ruslar, Revan valisi N. N. Karmalina'nın şerefine kurulmuş olan Karmalinovka köyünde yaşamaktaydılar. 1871 yılı rakamlarına göre burada 31 Rus ailesi bulunuyordu.²⁷⁹ Revan guberniyasının geneliyle ilgili başka bir istatistikî tabloda buraya yerleştirilen tarikatçı Ruslara dair detaylı rakamlar yer almaktadır.

²⁷⁵ GDTA, F.240, op.1, d.213, L.40.

²⁷⁶ Kolonialnogo Politika, T.II, s.272.

²⁷⁷ F. T. Markov, "Ekonomiçeskiy Bit Gosudarstvennih Krestyan Erivanskogo Uezda", **Materiali Dlya İzuçeniya**, T. 1, s.5.

²⁷⁸ **Materiali Dlya İzuçeniya Ekonomiçeskogo Bita Gosudarstvennih Krestyan Zakavkazskogo Kraya**, T.3, Tiflis, 1886, s.461.

²⁷⁹ N. K. Nikiforov, **Ekonomiçeskiy Bit Gosudarstvennih Krestyan Zapadnoy Çasti Nahçıvanskogo Uezda Erivanskogo Gubernii**, "Materiali Dlya İzuçeniya", T.1, Tiflis, s.562.

Ocak 1861 tarihinde guberniyada Rus tarikatçılardan 2177 erkek, 2207 kadın olmak üzere toplam 4384 kişi yaşamaktadır. 1862 senesi verilerine göre ise bu rakam 2221 erkek ve 2281 kadın olmak üzere 4502 kişiye yükselmiştir. Bu bir senelik zaman diliminde Revan guberniyasında 200 kişilik nüfus artışı olmuş, 42 erkek ve 40 kadın olmak üzere toplam 82 kişi de ölmüştür.²⁸⁰ Aynı tarihte, yani Ocak 1862 itibariyle de Bakü guberniyasında 6369 erkek, 6175 kadın olmak üzere toplam 12544 Rus tarikatçısı yaşamaktaydı.²⁸¹

Rus nüfus Azerbaycan'a yerleştirilmeden önce bunların hangi bölgelere yerleştirilmelerinin siyasi, sosyal ve ekonomik açıdan daha uygun olacağı Çarlık idaresince araştırılmış ve bu yönde ayrıntılı raporlar hazırlanmıştır. Merkezî hükûmet kurumlarına Kafkasya Genel Valiliği tarafından sunulan raporlarda özellikle Azerbaycan'ın en verimli ve stratejik bölgeleri olan Karabağ, Şeki, Şirvan ve Talış hanlıklarının topraklarında bu Hristiyan grupların yerleştirilmesinin daha uygun olacağı görüşü belirtilmiştir.²⁸²

KGV'in 1844 yılı kayıtlarına göre Azerbaycan'ın dört bölgesindeki 14 köyde Rus nüfus yerleştirilmiştir. Müslüman nüfusun yoğun olduğu bölgelere yerleştirilen ve geriye vatanlarına dönmeleri sadece Ortodoksluğa dönüş şartına bağlanan bu insanların bazıları, yeni arazi ve iklim şartları ile millî kültürel şartlara ile uyum sağlamada zorluk çekmişlerdir. Hükûmet ne kadar onların sosyal-ekonomik sorunlarını halletmeye çalışsada ortada halen çözüm bekleyen bir yığın sorun vardı. Ruslar arasından bazıları Müslüman Türkler arasında fazla tutunamayınca, dönüş için yollar aramışlardır. Bu yüzden de yasalardan faydalanarak eski Ortodoks dinlerine geri döndüklerini ilan etmişler ancak yetkililer onların vatanlarına geri dönmelerini engellemeye çalışmışlardır.²⁸³ Onların bu yöndeki dilekçeleri olumsuz karşılanmıştır. Mesela Şamahı'dan Molokan Klimuşkina ailesi Rusya'nın Tambov vilayetine dönmek için izin istemiş ancak olumlu yanıt

²⁸⁰ GDTA, F.240, op.1, d.804, L.4-5.

²⁸¹ A.y.

²⁸² F. Bagirov, *Pereselenceşkaya Politika*, s. 47 .

²⁸³ GDTA, F.24, op.2, d.190, L.1-33.

alamamıştır.²⁸⁴ Bazen de Lenkeran bölgesinden Salyan'a göç eden 62 aile örneğinde olduğu gibi Ruslar hiçbir yetkili merciden onay almadan kendi inisiyatifleriyle ya Azerbaycan'ın bir bölgesinden kendileri için daha iyi yaşam koşullarının var olduğuna inandıkları başka bir bölgesine ya da Rusya'ya göç ederek oraya yerleşmeye çalışmışlardır. Ancak bu durum onların oralarda daha ciddi zorluklarla karşılaşmalarına neden olmuştur.²⁸⁵

Yukarıda farklı nedenlerden dolayı cezalandırılarak görevlerinden azledilen bazı Hristiyan din görevlilerinin de Kafkasya bölgesine sürgün edildiğinden bahsetmiştik. Bu din görevlileri belli bir dönem kilise yetkililerinin denetiminde güven tazeleme dönemi yaşadktan sonra Kafkasya'da Ortodoks Hristiyanlığı Berpa Cemiyeti aracılığıyla özellikle de Azerbaycan'ın Batı bölgelerindeki misyonerlik çalışmalarına da katılmışlardır. Cemiyetin misyonerlerine dair bilgilerin yer aldığı dosyalarda bu durumda olan din görevlilerinin bölgede çalışmış olduklarını öğreniyoruz. Mesela Rusya'nın Vologodski ve Voronej bölgelerinden sürgün edilen A. Pravdina ve Y. Starinskogo bu misyonerler arasındadırlar.²⁸⁶

Radikal tarikatçılar için oluşturulan bazı yerleşim birimlerine ülkeye kaçak gelen, oturma izni olmayan Rusların da yerleştirildiğini görüyoruz. Bakü valiliği defterhanesine ait olan bir belgede F. İ. Lukyaniv ve G. Soblev isimli Rusya'nın Vitepsk bölgesinden olan tarikatçıların Lenkeran bölgesinde kaçak yaşadıkları anlaşılmaktadır.²⁸⁷ Devlet hazinesine ait topraklardan her Rus yerleşimci aileye toprak ayrılmasına, onlara Müslüman ahaliye tanınmayan haklar ve muafiyetler verilmesine rağmen bazen bu yerleşimcilerin Müslümanlara ait topraklara da devletin yardımıyla el koyarak özelleştirmeye çalıştıklarını görüyoruz. Mesela Şamahı'ya bağlı Merezi köyünün sakinleri konar-göçer Türk aşireti Arap Şahverdilere mahsus Alatava yurt yeri, Ruslarca zapt edilmiş, bu aşiret mensuplarının Rus makamlarına yazdıkları şikâyet dilekçeleri adil bir şekilde araştırılmamıştır. Rus yetkililer onların göçebe hayatı yaşadığını gerekçe göstererek evlerini terk edip gittiklerini söyleyerek orada yaşamadıkları için Rus yerleşimcilerden yana tavır

²⁸⁴ GDTA, F.240, op.2, d.301, L1-4.

²⁸⁵ GDTA, F.240, op.2, d.203, L.1-38.

²⁸⁶ GDTA, F.240, op.2, d.220.

²⁸⁷ GDTA, F.240, op. 1, d.456.

takınmışlardır.²⁸⁸ Bazı Azerbaycan vilayetlerinden verimli hazine arazileri Rus yerleşimcilere verildiğinden buralarda yaşayan Türklere ait meraların Ruslara verilmesine karşı ciddi tepkiler ortaya konmuştur. Kafkasya Göç İdaresi memurları da raporlarında bu durumu tespit ederek Müslüman nüfusun haklı olduğu yönünde kanaat bildirmişlerdir.²⁸⁹

Molokanlar ve Duhoborlar sayıca ağırlıkta olsalar da Azerbaycan topraklarına yerleştirilen başka az sayıda tarikatçı Rus grubu da Skoptsovlardır.²⁹⁰ 1859 yılı Bakü guberniyasının defterhanesine ait olan bir belgede guberniyanın çeşitli bölgelerine yerleştirilen bu tarikatçıların toplam sayısı 53 kişi olarak gösterilmiştir.²⁹¹ Bu şahısların Rusya'nın hangi bölgesinden ve hangi idarî mahkeme kararıyla Azerbaycan'a sürüldüğüne dair arşivde ayrıntılı bilgiler yer almaktadır. Azerbaycan'daki Skoptso tarikatçılarının yerleşim listesi aşağıdaki gibidir:

1. Petr Petin : Petersburg'dan 1844 senesinde ceza almadan Şamahı'ya sürülmüştür.
2. Ulyana Horeva:Orlov guberniyasından devlet köylüsü. 1844 senesi Orlov ceza mahkemesinin kararıyla ceza almadan Şamahı'ya sürülmüştür .
3. Yakov Leonovdud: Smolenski'den devlet köylüsü.Smolensk Ceza mahkemesinin kararıyla ceza almadan sürülmüştür.
4. Anton Navalnev: Kurski devlet köylüsü. Petersburg ceza mahkemesinin kararıyla 1845 senesinde sürülmüştür.
5. Matrena Darofeeva: Tula guberniyasından devlet köylüsü. Tula ceza mahkemesinin kararıyla 1846'da sürülmüştür.
6. Kupriyan Maksimov: Lifliyandskoy guberniyasından devlet köylüsü. Liif Ceza mahkemesinin kararıyla 1846'da sürülmüştür.
7. İvan Samakin: 8 Parfan Alekseyev. Tula devlet köylüleri. Rijskoy ceza mahkemesi kararıyla 1846'da ceza almadan sürülmüştür.

²⁸⁸ **GDTA**, F.240, op.1, d.1228, L.1-9.

²⁸⁹ **ADTA**, F.36, op.1, İş. 52, L.51.

²⁹⁰ XVIII asrda ortaya çıkmış bir tarikattır. Bu tarikatın inancına göre insan maneviyatının, ruhunun kurtuluşu çocuk ana rahmine düştüğü an başlatılmalıdır. Bu tarikat da kiliseden ayrılarak köylülüler arasında yayılmaya başlayınca Çarlık idaresi onları Rusya'nın iç guberniyalarından Sibirya'ya sürmeye başladı.

²⁹¹ **GDTA**, F.240, op.1, d.213, L.41-44.

9. Andrey Gorlin: Bessarabiya'dan devlet köylüsü. Bessarabiya ceza mahkemesi kararıyla sürülmüştür
10. Damna Jilna.
11. Sestri Afrosinya
12. Praskovya.
13. Ana Minadora: Saratov'dan devlet köylüleri. Saratov ceza mahkemesi kararıyla 1845'te sürülmüştür.
14. İvan Jarkov.
15. Oğlu Timofey: Ufa'dan tüccar. Orenburg ceza mahkemesi kararıyla 1847 senesi sürülmüştür.
16. Praskovya Durdina: Petersburg meşşan ailesi. Petersburg ceza mahkemesi kararıyla sürülmüştür.
17. Praskovya Matveyeva: Orlov devlet köylüsü. Orlov ceza mahkemesi kararıyla, 1844'de sürülmüştür.
18. Matvey Romanov: Petersburg'dan tüccar. Petersburg ceza mahkemesi kararıyla, 1849'da sürülmüştür.
19. Praskovya Tihonova.
20. Agafya Barisova : Petersburg'dan. Meşşan ailesine mensup. Petersburg ceza mahkemesi kararıyla 1849'da sürülmüştür.
21. İvan Yakovlev: Petersburg'dan Meşşan ailesine mensup. Petersburg ceza mahkemesi kararıyla sürülmüştür
22. Aleksey Klopov: Petersburg'dan Meşşan ailesine mensup. Petersburg ceza mahkemesinin kararıyla 1842'de sürülmüştür.
23. Aleksey Vasiliyev: Petersburg'dan Meşşan ailesine mensup. Petersburg ceza mahkemesinin kararıyla sürülmüştür.
24. Sergey Popov: Petersburg'dan Meşşan ailesine mensup. Petersburg ceza mahkemesinin kararıyla 1849'da sürülmüştür.
25. Feodor İvanov: Bessarabiya devlet köylüsü. Bessarabiya ceza mahkemesinin kararıyla 1848'de sürülmüştür.
26. Feodor Lautin: Petersburg'dan Meşşan ailesine mensup. Petersburg ceza mahkemesi kararıyla 1849'da sürülmüştür.

27. Markel Çarnih: Saratov'dan devlet köylüsü. Saratov ceza mahkemesinin kararıyla 1848'de sürülmüştür.

28. Petr Russkiy: Odessa'dan tüccar. Bessarabiya ceza mahkemesinin kararıyla 1849'da sürülmüştür.

29. Fedor Fedorov: Tula devlet köylüsü. Tula ceza mahkemesi kararıyla 1839'da sürülmüştür.

30. Dmitriy Andreev: Kostromskiy guberniyası. Kostromskiy ceza mahkemesinin kararıyla. 1845'de sürülmüştür.

31. Parfen Migaçev: Kişinev şehri. Bessarabiya ceza mahkemesinin kararıyla 1846'da sürülmüştür.

32. Avdotya Vinogradova: Oostromskiy guberniyasından köylü. Kostromskiy ceza mahkemesinin kararıyla 1845'te sürülmüştür.

33. Varfolomey Dmitriyev: Kaluga guberniyası. Kaluga ceza mahkemesinin kararıyla 1845'te sürülmüştür.

34. Pavel Patrov : Kurskiy devlet köylüsü. Kurskiy ceza mahkemesinin kararıyla sürülmüştür.

35. Vasiliy Petrov: Petersburg'dan. Petersburg ceza mahkemesinin kararıyla 1842'de sürülmüştür.

36. Petr Feodorov: Tver devlet köylüsü. Moskova ceza mahkemesinin kararıyla 1850'de sürülmüştür.

37. Ivan Mazanov: Saratov hazine köylüsü. Saratov ceza mahkemesinin kararıyla 1845'te sürülmüştür.

38. Tihen Holadsenko: Odessa'dan Meşşan ailesine mensup. Herson ceza mahkemesinin kararıyla 1849'da sürülmüştür.

40. Minadora Saveleva: Kostrom devlet köylüsü. Kostrom ceza mahkemesinin kararıyla sürülmüştür.

41. Varvara Çikina: Orlov'dan.Şamahı ceza mahkemesi kararıyla 1853'te sürülmüştür.

42. Matvey Vihrov: Smolenski'den köylü. Petersburg ceza mahkemesinin kararıyla 1850'de sürülmüştür.

43. Nastisya Mihaylova: Orlov devlet köylüsü. Peterburg ceza mahkemesinin kararıyla 1847'de sürülmüştür.

44. Grigoriy Vasiliyev: Kostromskiy köylüsü. Kosromskiy ceza mahkemesi kararıyla sürülmüştür.

45. İvan Burnusov: Orlov'dan. Orlov ceza mahkemesi kararıyla 1843'te sürülmüştür.

46. Savistiyan Gladkov: Kurski devlet köylüsü. Fyatejskoy kaza mahkemesi kararıyla 1850'de sürülmüştür.

47. Nastasya i Aksina Kusakini:Saratov'dan. Saratov ceza mahkemesi kararıyla sürülmüştür (Lenkeran).

48. Platon Belkin : Orlov devlet köylüsü.

49. Abram Zaytsov: Orlov devlet köylüsü. 1847'de sürülmüştür.

50. Nastasya İlina ve kızı: Şamahı guberniya valiliğinin kararıyla yerleştirilmiştir.

52. Mariya Mihaylova: Orlov köylüsü. 1850'de sürülmüştür.²⁹²

Rusya politikasını belirleyen çevreler, şartlar müsait oldukça daha fazla Rus nüfusun Azerbaycan topraklarına yerleştirilmesi imkânlarını araştırmış, bu yönde raporlar, değerlendirmeler hazırlamış, komisyonlar kurarak yeni göç dalgası için altyapı hazırlığını sürdürmüştür. 8 Mayıs 1847 tarihli Kafkasya Komisyonu Başkanı A. İ. Çernişev'in Çar I. Nikolay'a sunmuş olduğu raporda daha fazla Rus nüfusunun bölgede yerleştirilmesi imkânlarının araştırılması ve burada meskûnlaşan Rusların ekonomik-sosyal sorunlarının çözülmesi amacıyla Kafkasya Yönetim Şurası üyesi S. S. Fadayev başkanlığında Hristiyan nüfusun Kafkasya'ya yerleştirilmesi yönünde çalışma yapan bir komisyonun kurulmasına karar verildiği belirtilmektedir.²⁹³

I. Nikolay tarafından bu belgenin üzerine yazılan kayıta Devlet Emlak Bakanlığıyla birlikte bölgede yeni yerleşim yerlerinin açılması için daha fazla hazine topraklarının ayrılması imkânlarının araştırılması istenmiştir. Çernişev'in I. Nikolay'a sunmuş olduğu Aralık ayı raporunda ise Rus göçmenlerin durumu konusunda bilgi verilmekte, Hristiyan nüfusun yerleştirilmesi işinden sorumlu olan

²⁹² GDTA, F.240, op.1, d.213, L.41-44.

²⁹³ Koloniolnogo Politika, T.II, s.274.

komisyonun çalışmaları sonucu Şamahı, Şuşa ve Lenkeran bölgesinde yaklaşık 1073 Rus ailesinin daha yerleştirilebileceğine dair Çar'a bilgi sunulmaktadır.²⁹⁴

Başka bir komisyon raporundan ise her sene 200-300 kadar Ortodoks Rus ailenin Azerbaycan'daki hazine topraklarına yerleştirilmesinin planlandığı anlaşılmaktadır. Ortodoks nüfusun yerleştirilmesine paralel olarak tarikat mensubu Rusların da bu topraklara yerleştirilmesinin devam edip etmemesi yerel yöneticilerin, komisyonun onlar hakkında vereceği raporların sonucuna bağlanmıştır. Onların Ortodoks nüfus ve devletle ilişkilerinin seyri, ıslah durumları, yerel şartlara uyum sağlama seviyesi ve Rusya'nın Kafkasya politikaları açısından faydalılık durumları iskânın geleceği açısından etkili olmuştur.²⁹⁵

Göç dalgasının ilk yıllarında Azerbaycan Türkleri bu yerleşimcilere her türlü yardım etmiş, devlet de yerleşimcilerin yeni yerlerde tutunabilmesi için bütün gerekli yardımları sağlamış ve onlara birtakım imtiyazlar vermiştir.

XIX. asrın sonlarına doğru Rus yönetimi artık çıkardıkları yeni yasalarla politikalarını pekiştirmeye çalışmışlardır. 15 Nisan 1898 tarihli Bakanlar Kurulu kararına göre artık boş hazine arazileri yalnız Rus kökenliler için ayrılabilirdi. Yelizavetpol bölge valisi Lutsau, 1900 senesinde İçişleri Bakanlığına yazmış olduğu raporda, Rus nüfusun Müslümanlar üzerindeki kültürel baskısı ve onların dinî-millî duygularının zayıflatılması açısından Tatar (Türk) köylerinin arasına yerleştirilmelerini teklif etmiştir ki bu Hristiyanlık propagandaları açısından son derece önemli görülmekteydi.²⁹⁶

Çarlık yönetiminin göç ve iskân siyasetinde Sinod'a önemli görevler düşmekteydi. Yeni kurulan Rus köylerinde kiliseler, kilise okulları açılmış, bütün bu faaliyetler Sinod'un kontrolünde devam etmiştir. Misyonerlik ve Hristiyanlaştırma faaliyetleri, devletin bütün kurumlarınca farklı alanlarda bir devlet politikası olarak sürdürülse de özellikle Gürcistan yegzarhiyası, kiliseler ve 1860 sonrası Sinod'un bünyesinde kurulan Kafkasya'da Hristiyanlığı Berpa Cemiyetinin faaliyetleri öne

²⁹⁴ **Kolonialnığı Politika**, s.275.

²⁹⁵ **AKAK**, T.X, (M.S.Vorontsova 1844 -1854), dok.95, s.112.

²⁹⁶ İ. Baberovski, **Vrag Est Vezde, Stalinizm na Kafkaze**, M, 2010, s.24.

çıkılmaktadır. Bu misyoner cemiyet, bölgede neredeyse bir ordu kadar kadro bulundurmıştır. Ayrıca kiliselerini, okullarını hatta kendilerini Müslümanların muhtemel saldırılarından korumak için silahlı birimler bile kurmuşlardır. Rusya'nın değişik guberniyalarındaki manastırlarda bölgenin Hristiyanlaştırılması çalışmalarına destek vermiştir. Bunlardan Pisunskiy, Novafonskiy Drandskiy manastırlarının Azerbaycan'daki kiliselere yaptıkları yardımlarla ilgili arşivde fazlasıyla belge bulunmaktadır.

Radikal tarikatçı Ruslar, Azerbaycan topraklarına yerleştirildikten hemen sonra onlar arasında Ortodoks misyonerlik faaliyetlerine de hemen başlanmıştır. Sinod bunların tekrar Ortodoks inancına kazandırılmasını amaçlamıştır. Guberniya valilik arşivlerinde bu Hristiyan cemaatlerin yerleştirildiği yerlerdeki cemiyet faaliyetleriyle ilgili çok sayıda belge bulunmaktadır.

Bakü guberniya valiliğinin yazışmalarından oluşan arşiv dosyalarında Rusların yerleştirildiği kasaba ve köylerde sosyal, kültürel sorunlardan da söz edilmekte ve devlet kurumlarının kendi aralarında koordinasyon sağlayarak bu sorunları çözmeye çalıştığı görülmektedir. Sinod'a hitaben yazılan mektuplarda da özellikle kilise ve dinî okul ihtiyacı vurgulanmaktadır. Bakü guberniya defterhanesine ait bir belgede acilen Nikolayevka, Petropavlovka, Borispol gibi köylerde kilise inşa edilmesinin öneminden bahsedilmekte ve Maliye Bakanlığından bu iş için para ayırması istenmektedir.²⁹⁷

Başka bir belgeden 1859 senesi Bakü guberniyasının nüfus sayımına göre artık 12604 bin Ortodoks Rus nüfusun Azerbaycan'a yerleştirildiği anlaşılmaktadır. Radikal tarikat mensubu Ruslardan sonra 1834 senesinde Ortodoks Ruslar'ın da ülkeye yerleştirilmesi konusunda karar alınmış ve takip eden yıllarda Hristiyan nüfusun Müslüman nüfusla mukayesede az olmasına rağmen ekonomik ve sosyal alanda çok etkin oldukları görülmüştür.²⁹⁸

Bakü guberniyasına yerleştirilen Ruslar, Rusya'nın güney vilayetleri ve İdil boyu bölgeleri olan Saratov, Voronej, Tavriçeski, Tambov, Orenburg,

²⁹⁷ Bağirov, *Pereselençeskaya Politika Çarizma v Azerbaydjane*, s.77.

²⁹⁸ *A.g.e*, s.85.

Bessarabiya'dan getirilmişlerdir. Lenkeran kazasının köy ve kasabalarına ise Ruslar 1838'den itibaren yerleştirilmeye başlanmışlardır. Prişip ve Nikoloyevkaya 1840'de, Novogolka ve Astarahankaya 1845'de, Andreevkayaise 1847'de kurulmuştur.

XIX. asrın sonlarına doğru artık Rus nüfus ister Bakü'de olsun isterse diğer guberniyalarda olsun hızlı şekilde artmıştır. 1886 senesinin nüfus verilerine göre Kuzey Azerbaycan'ın şehir nüfusunun 10.44%'ü Ruslar'dan oluşsa da bu rakam 1897 verilerinde epey artış göstermiştir. Mesela iki önemli şehirde bu nüfus oranı şöyleydi: Bakü' 34.82%, Lenkeran 15.68%.²⁹⁹ Aynı yıllarda Molokanların Şamahı ve Gökçay bölgelerine yerleştirilmelerine de devam edilmiştir.³⁰⁰

3.5. Muğan Projesi

Çarlık Rusya'nın Azerbaycan'da gerçekleştirmeye çalıştığı en büyük Ortodoks Rus projesi, Muğan Projesidir. Doğrudan imparatorun himayesinde bölgeye gönderilen çeşitli inceleme heyetleri Araz ve Kür nehirleri arasındaki büyük arazilerin bütün yerel özelliklerini, iklim şartlarını, relyefini, toprağın verimliliğini vs. öğrenerek burada büyük bir Rus yerleşiminin gerçekleştirilmesi imkanlarını araştırmışlardır.³⁰¹ Muğan bölgesinde ilk Rus kasabası 1860'lı yıllarda kurulmuştur.³⁰²

Muğan Ovası, Kür (Kura) ve Aras ırmağı boyunca uzanırken, aynı zamanda Talış dağlarına da yakın bir coğrafi mekânda yer almaktadır. İran sınırı boyunca uzayan bu geniş topraklarda Şahseven Türk boyuna ait nüfus yaşamaktaydı. Bu bölge Bakü guberniyasının Cevat ve Lenkeran kazalarına bağlıydı. Buranın yerel Müslüman halkı Muğan'ın Aras ve Kür nehirleri kıyısı boyunca Talış dağları etrafında, Salyan ovasında meskûnlaşarak geçimini hayvancılık, tarım ve balıkçılıkla sağlamaktaydı. İran sınırı boyunca kuzey sınırları Dağıstan'a, Kahetya'nın içlerine doğru genişleyen bu bölgede büyük Rus vilayeti oluşturma fikri daha Knez Dundukov-Korsakov'un (1820-1893) zamanında oluşmuş ve ilk Rus köyü olan

²⁹⁹ E. Muradaliyeva, *Goroda Severnogo Azerbaydjana Vo Vtoroy Polovine XIX veka*, İzdatelstva Bakinskogo Universiteta, 1991, s.84.

³⁰⁰ Muradaliyeva, *a.g.e.*, s.85.

³⁰¹ S. A. Melik-Sarkisyan, *Muganskaya Step. Estestvenno – İstoriçeskiy i Selsko-Hozyaystvenniy Oçerk*, SPB, 1897, s.2.

³⁰² M. N. Avdeev, *Mugan i Muganskaya Step*, Baku, 1927, s.16.

Petropavlovka'nın inşasına başlanmıştır. Bu köy 1868 yılında Güney Kafkasya'dan göç eden 70 Rus ailesinden müteşekkildi. Petropavlovka'da başarılı bir Rus yerleşim biriminin oluşturulması, Kafkasya Genel Valisi G. S. Golitsin'in bölgenin Ruslaştırılması ile ilgili projelerini güncel hâle getirerek hızlandırmıştır. Onun talimatıyla Kafkasya'nın her bir guberniyasında farklı alanlardan uzman katılımıyla komisyon kurulmuş, yeni Rus yerleşim birimlerinin inşası için uygun araziler tespit edilmiş, burada alt yapı çalışmalarına başlanmıştır.³⁰³

Rusya İçişleri Bakanlığına ait arşiv belgelerinden Rozalion-Soşalskiy soyadlı bir müfettişin Bakü guberniyası devlet hazine idaresinin memurlarıyla birlikte guberniyadaki yerleşime açılacak hazine topraklarının tespit edilmesi amacıyla görevlendirildiğini öğreniyoruz.³⁰⁴ Bakü guberniyasına bağlı Muğan bölgesine yaklaşık bir milyon Rus'un yerleştirilmesi planlanmıştır. Bu kolonilerin oluşması ile Doğu Kafkasya'nın merkezi tamamen Ruslaştırılmış olacaktı. Artık Muğan'da inşaat ve altyapı çalışmaları hızlanmış, boş arazilerin üretime verimli hale getirilmesi amacıyla Büyük Sarıcalı, Golitsin, Vorontsov sulama kanallarının inşasına başlanmıştır. Toprak komisyonu başkanı Krivoşin, Mugan projesiyle ilgili olarak "Burada Rus projesi başladı ve bu proje bizimle daha çok güç ve kuvvet bularak gelişecektir"³⁰⁵ demiştir.

Bu, jeostratejik açıdan da Rusya için çok önemli bir projeydi. Bu projenin uygulanmasında Azerbaycan'ın Hristiyanlaştırılması niyeti yanında Osmanlı korkusu da yatmaktaydı. Ruslar olası bir Kafkasya isyanı sırasında Osmanlı ordularının Urmiye'ye girerek Küçük Asya'da konuşlanan Rus askerî birliklerini kuşatacağından ve daha sonra Kars ve Batum'u ele geçirebileceklerinden endişe etmiştir. Rusya kendi açısından uluslararası konjunktörün en zor zamanında böyle bir saldırının olabileceğini düşünerek Osmanlı'yı, Gürcü ve Ermenileri de özerklik vaadiyle yanına çekerek Dağıstan'a kadar uzayan bölgeyi ele geçirebileceğini düşünmüştür.³⁰⁶ Bu yüzden Kafkasya'nın doğusunda Rus askerî birliklerine aktif lojistik destek sağlayacak yaklaşık bir milyonluk Rus nüfusun varlığı da Rusya için çok önemli

³⁰³ ADTA, F.391, siy.1, iş.33, L.392.

³⁰⁴ GDTA, F.12, op.3, d.4, L.4-42.

³⁰⁵ Zapiska Glavno Upravlyayşego, s.30.

³⁰⁶ Novaya Ugroza Ruskomu Delu, s.61

olmuştur. Ruslar bu büyük Mugan Rus vilayetinin ileride çevredeki bütün bölgelerde Rus nüfusun çoğalmasında lojistik rolü üstleneceğini düşünmüşlerdir. Mugan projesi bu açıdan Azerbaycan'ın ve bölgenin tamamının kaderini değiştirecek nitelikte önemli bir projesi idi.

Petropavlovka'dan sonra burada oluşturulan ikinci köy, Nova-Nikolayevka'ydı. Buraya da Ruslar Ekatrinaslavyanski, Herson, Bessarabiya'dan getirilmiştir. Bu yeni kurulan köylerin sulama işlerinin yapılabilmesi için Rus idaresi Maevski başkanlığında bir mühendis grubunu da kanallar inşa etmek üzere bölgeye göndermiştir. Üçüncü Rus yerleşim birimi ise Novo-Aleksandrovka'ydı. Bu köyün su ihtiyacını karşılamak için Golitsin kanalı diye adlandırılan yeni bir kanal inşa edilmişti. Aleksandrovka'da diğer iki köyde olduğu gibi kilise ve okul binaları yapılmıştır. Yalnız Ruslar burada Aras ve Kür nehirlerinin daima taşma tehlikesi olduğunu dikkate almamış ve gerçekleşen bir taşkınla Aleksandrovka köyü sular altında kaldığı için başka bir araziye taşınmak zorunda kalmışlardır. 89 evden oluşan bu köye 504 Rus yerleştirilmiştir.³⁰⁷ Golitsin sulama kanalı boyunca uzanan hazine arazisinde Kür ırmağının sol sahili boyunca daha üç Rus yerleşim alanı oluşturulmuştur: Pokrovskiy, Alekseyevskiy, Novo-Mihaylovka. Bu üç köye toplam 826 kişilik nüfus yerleştirilmiştir.³⁰⁸

Golitsin sulama kanalı inşaatının başarılı bir şekilde sonuçlanmasıyla aşağıda adlarını vereceğimiz daha yedi Rus kasabasının teşkili planlanmıştır: Otradniy, Nikonovskiy, Novo-Donetskiy, Şatilovskiy, Vladimirovka, Novaya Herson ve Mugan projesinin uygulanmasında ciddi rol üstlenen Rus milliyetçisi Bakü gubernatörü Şapoşnikov adına kurulan kasaba. XIX. asrın sonu ve XX. asrın başlarında Aras Nehrinin sağ sahilleri boyunca Mugan topraklarında yeni Rus kasabalarının oluşturulması işine devam edilmiştir. Mugan projesi bir devlet projesi olduğu için Rusya'nın bütün devlet kurumları bu işe destek vermişlerdir. Özellikle Krestyan Bankası (Köylü Bankası) Rus yerleşimciler için ister toprak satın

³⁰⁷ A.g.e, s.40.

³⁰⁸ A.g.e, s.41.

alınmasında ister onların ekonomik özgürlüklerinin sağlanmasında her türlü mâlî desteği sağlamıştır.³⁰⁹

Mugan projesinin ardından Rusya, Şirvan ve Mil ovasını da Rus yerleşimcilere açmayı planlamış, yukarıda da zikrettiğimiz gibi kalabalık bir Rus yığınağı oluşturmayı hedeflemiştir. Müfettiş Thorjevski Mugan bölgesindeki çalışmaları, sulama kanallarını, Aras Nehrinin daima su ihtiyacını karşılamasını ve verimli iklimi inceleyerek bu projenin hem siyasî hem de ekonomik olarak altın bir proje olduğunu söylemiştir.³¹⁰ Onun vermiş olduğu rakamlardan Mugan'ın kuzey kısmında eski Aras Nehri ile yeni nehir arasındaki yerde 125.000 ruble para harcanarak 36 bin desyatin toprak, yerleşime açık hale getirilmiş ve burada 12 Rus göçmen kasabası oluşturulmuştur.³¹¹ Bu kasabalara yerleştirilen Ruslar için hazine arazilerinden toprak ayrılmakta, Rusya'dan hazır ahşap evler getirilerek kurulmakta, her ay belli miktarda para yardımı yapılmakta, ayrıca Müslüman Türklerin saldırılarından korunmak için de onlara bedava silah dağıtılmaktaydı.³¹²

Çar'ın talimatıyla Mugan bölgesine yerleştirilen Rusların üretmiş olduğu pamuğu satın alan firma, onlara özel yüksek fiyat politikası belirlemiştir. Bu da onların ürettiği pamuğun Tatarların (Türklerin) ürettiği pamuktan daha kaliteli olmasıyla izah edilmekteydi. Çarlık idaresi her yönden ayrımcılık, müstemlekecilik ve asimilasyon politikaları yürütmekteydi. Buralara gelen Rus memurları da bu durum ile Tatarlar arasında Ruslar'a karşı artan hoşnutsuzlukları itiraf etmişlerdir. Ruslara ayrılan hazine arazilerinin bir kısmı çoğu zaman işletilmemekte ve onlar bu toprakları buranın yerli halkı olan Müslüman Türklere kiraya vermekteydi. Türkler bir zamanlar kendilerinin olan bu toprakları, şimdi buraya yeni yerleştirilen ve arkalarında her türlü devlet desteği olan Hristiyan Ruslardan kiralamak zorunda bırakılıyorlardı. Bu durumu bölgede incelemelerde bulunan müfettiş Thorjevskiy şöyle anlatmaktadır: "Mugan'da Ruslara ait toprakların Tatarlar tarafından kiralanması, pamuk tarlalarındaki kurttan daha tehlikelidir. Bu durum onları Rusların bu bölgeye neden getirildiğinin siyasi ve ekonomik manasını anlamaya sevk

³⁰⁹ İ. İ. Thorjevskiy, *Otçet O Slujebnoy Poezdka Na Kavkaz*, SPB, 1909, s.6.

³¹⁰ Thorjevskiy, *a.g.e.*, s.8.

³¹¹ *A.y.*

³¹² Thorjevskiy, *a.g.e.*, s.10.

etmektedir. Rusların bu bölgede barınmasının onların gözünde hiçbir manevi, insanî gerekçesi yoktur. Şimdi Ruslar önceleri Tatarların olan bu toprakları devletten bedava alıyorlar ve onlara para karşılığı kiraya veriyorlar.”³¹³

Bu satırlar, çok adaletsiz olan bir durumun, Rusya'nın bölgede uygulamış olduğu insanî hassasiyetleri fazlasıyla aşan asimilasyon politikalarının itirafı niteliğindedir. Yeni oluşturulan Rus kasabalarına özellikle Kafkasya'nın işgal edilmesinde önemli görevler üstlenmiş Rus devlet adamlarının, generallerin isimleri verilmekteydi. Grafskiy, Bolşoya Vorontsovka, Daşkovo, Kotlyarevski, Karyaginski, Baryatinski, Muravevski, Klubinskiy, Puşkinskiy, Griboyedovski bu kasabalardan bazılarıydı. Muğan'da toplam 26 kasaba oluşturulmuş, buraya yaklaşık 18.000 Rus nüfus yerleştirilmiştir.³¹⁴ 1915 senesi verilerinden artık Muğan'da 53 Rus köy ve kasabasının oluşturulduğu belli olmaktadır.³¹⁵

Buralara özellikle hayvancılık, balıkçılık ve tarımla uğraşmak isteyen Rus aileleri seçilerek yerleştirilmiştir. Onların başarılı bir şekilde bölgede tutunabilmesi için Çarlık yönetimi her türlü yardımı yapmıştır. Rus göçleri başlar başlamaz kilise inşa edilmesi kararı alınmıştır ki Bakü valisi Kolyubakin, Arhipiskop Evseviya'nın da onayını alarak Muğan bölgesine yakın ilk Rus yerleşim birimi olan Cevat'ta bir kilise inşasını guberniya inşaat bölümüne havale etmiştir. Sinod'un kilise inşaatı için ayırmış olduğu paralar yeterli olmadığından bazen bu köy ve kasabalarda yeni kiliselerin inşası için Rusya'daki misyoner cemiyetlerinden yardımlar geldiği gibi bazen de bu bölgelerde iskân edilen Ruslar adına Moskova gazetelerinde yardım talebi duyuruları yapılmıştır.

Muğan bölgesine yerleştirilen 85 Rus'un imzasıyla *Vedomosti* gazetesinde yayınlanan böyle bir yardım talebi duyurusundan sonra Moskova sâkini M. İ. Kolesnikov burada yerli ahali tarafından kurulan Göç Cemiyetine kilise-okulun inşası için 5000 ruble bağışta bulunmuştur.³¹⁶ 1888'de Bakü Hristiyanlarının dinî lideri başpiskopos Aleksandr Yunitski'nin katılımıyla Cevat kilisesinde ayin

³¹³ Thorjevskiy, a.g.e., s.20.

³¹⁴ Şavrova, a.g.e., s.43.

³¹⁵ Avdeev, a.g.e., s.18.

³¹⁶ Bağirov, *Pereselençeskaya Politika Çarizma v Azerbaydjane*, s.704.

düzenlenmiştir. Çarlık idaresi, Müslümanların yaşadığı büyük kasaba ve köylerde camilerin, okulların açılmasına bin bir bahane ile engeller çıkarırken 20 haneden müteşekkil bir yerleşim birimine bile kilise inşa etmiştir. Bu kilisede görev yapan papazlar arasında özellikle Aleksandrovskiy Misyoner Ruhban okulunun müdavimleri dikkat çekmektedir.³¹⁷ Muğan'da yaşayan Müslüman Türklerle Ruslar arasında sürekli devam eden husumetin nedenini kilise kaynakları Rus göçmenlerin gelişiyle Müslümanlara ait toprakların onların elinden alınarak yeni Rus göçmenlere verilmesi olarak gösterse de bu nefretin temelinde yapılan misyonerlik çalışmaları ile Hristiyanlığı Müslümanlar arasında yayma çabaları yatmaktadır.

1867 senesinde Lenkeran bölgesinde yeni bir Rus köyünün kurulmasına başlanmıştır. Pravoslovnaya köyü Astarhan'ın Enotayevskaya bölgesinden buraya göç ettirilen Ortodoks nüfustan oluşuyordu. 1868 yılında ise daha iki yerleşim birimi kurulmuştur: Mihaylovka ve İvanovka. Kuzar ve Kuba bölgelerinde de birkaç Rus köylü inşa edilmiştir. Bunların en büyüğü Zurabovka köyüdür. Ayrı ayrı Rus işadamları da devletle beraber Rusların yerleştiği kasaba ve köylerde kilise-meklep inşaatı için para yardımında bulunmuşlar ve bizzat bu kiliselerin açılışına da katılmışlardır. Bunlardan biri yine yukarıda bahsettiğimiz Moskovalı tüccar Kolesnikov'dur. O Lenkeran'daki bir Rus köyünde kilise inşaatı için 5 bin ruble para yardımında bulunmuştur.³¹⁸

XIX. asrın sonlarına doğru artık Azerbaycan'ın çeşitli bölgelerinde yüzden fazla Rus köyü kurulmuştur. D. İ. İsmailzade, kapsamlı araştırmalar yaparak Kafkasya'daki Rus yerleşim birimlerinin listesini yayımlamıştır. Guberniyalar üzerinden Kuzey Azerbaycan'da kurulan Rus yerleşim birimlerinin listesi aşağıda verilmiştir:³¹⁹

Bakü Guberniyası

Gökçay Kazası: İvanovka, Karamaryam Russkoe, Kyululi.

Cevat Kazası: Aleksandrovka, Alekseevka, Arhangelskiy, Baryatinskoe, Bezobrazova, Borodinskiy, Bruslilovka, Burnaşevskiy, Velikoknyajeskiy,

³¹⁷ Bağirov, a.g.e., s.157.

³¹⁸ Bağirov, a.g.e., s.451.

³¹⁹ İsmailzade, a.g.e., s.289-303.

Vladimirovka, Vorontsovka, Vrevskiy, Golovino, Grafskoe, Gribodeovskiy, Groznoe, Gurkino, Daşkovskiy, Evdokimovskoe, Ekaterinaslavkoe, İzmailovskoe, İllarionovka, Karyaginskoe, Kozlovskoe, Kolyubakino, Kotlyarevskoe, Krivoşenskoe, Kryukovskiy, Kubinskoe, Kulubinskiy, Kutuzovskiy, Labinsevskiy, Lermontovskiy, Mloyaroslavskiy, Matveevskiy, Menşikovskiy, Milyutinskiy, Mingrelskoe, Mihaylovka, Mihaylovskiy, Moskovskoe, Muravesvskiy, Nijegorodskoe, Nikolaevka, Novaya Herson, Nova Vasiliyevka, Novo Donetskoe, Nova İvanovka, Orlov,Osipovskoe, Otradnenskoe, Petropavlovka, Petrovo-Polskoe, Pokrovka, Poltovskoe, Potemkinskiy, Preobrajenskoe, Puşkinskiy, Romanovka, Rumyantsevskoe, Saşelovskoe, Severskoe, Semenovskiy, Sleptssevskoe, Smolenskiy, Stanislovskoe, Stolipino, Suvorovskoe, Suslova, Tatyantovskiy, Tverskoe, Tenginskoe, Fadeevskoe, Fedorovka, Fokinskoe, Haritonovskiy, Şapoşnikova, Şatilova.

Kuba Kazası: Aleksandrovka, Alekseevka, Aleskevskoe Tovarışestvo, Borispol, Vasilievskoe Tovarışestvo, Vladimirovka, Ekaterinovka, Elenovkar, Ermolovka, Kozlyakovka, Kusarı, Mihaylovka, Nikolaevka Nova-Mihaylovka, Pavlovka, Petropavlovka, Rodnikovka, Şirvanskoe, Erivanskiy Hutor.

Lenkeran Kazası: Agdaş, Alekseevka, Ali-abad Nijniy, Ali-Balan, Andreevka, Astara, Astrahanka, Vel, Vyatskoe, Golitsino, Grigorevka, Dmitrievka, Kamyşevka, Krepostnoe, Mihaylovskoe, Nikolaevka, Novogolsk, Olhovka, Petrovka, Podgornoe, Pokrovka, Pravoslavnoe, Privolnoe, Prişib, Severniy Forşmart, Burdjali, Kızıl-agaç.

Şamahı Kazası: Alekseevka, Altı Ağac, Astrahanka, Govrilovka, Djebanı Russkoe, Dmitrievka,Marazı Russkoe, Marevka, Nova-Poltavka, Hilmilli, Çuhur-yurt.

Yelizavetpolskaya Guberniyası.

Areş Kazası: Aleksandrovka,Vladimirovka, Pavlovka, Romanovka.

Cevanşir Kazası: Levan-Arh, Orlova-Denisovka

Yelizavetoploskiy Kazası: Alekseevka, Borisı Russkie, Georgievskaya, Golitsino, Goreloe, Kovalevka, İvovka, Mihaylovka, Novovianovka, Petrovka, Rozaliniovka, Saratovka, Slavyanka, Spasskoe, Troitskoe, Zelenaya Polyana.

Kazah Kazası: Alekseevka, Golovino, Delijan Noviy, Elizavetino, Zelenaya Polyana, Mihaylovka.

Karyagin Kazası: Grafskoe, Karyagino.

Nuha Kazası: Alekseevka, Mihaylovka, Nekrasovka, Petropavlovka.

Şuşa Kazası: Alekseevka, Kotlyarevka, Kuropatkin, Lisogorskiy, Nikolaevka, Skobolevka, Sunjenka, Hocalı, Hankendi, Hanaşenskaya.

Revan Guberniyası

Yenibayazid Kazası: Aleksandrovka, AhtıNijnie(Russkie), Elenovka, Nadejdino, Novo-Mihaylovka, Semenovka, Suhoy Fontan

Aleksandrapolskiy Kazası: Voskresenka, Nikitino

Nahçıvan Kazası: Karmalinovka

Revan Kazası: Novo Nikolayevka

Novaya Herson, Astrahanka gibi köy adlarından buraya yerleştirilen Rusların gelmiş oldukları köyleri, kasabaları da tespit etmek mümkündür. Bunlar, Rus toponimleridir. Diğer köy isimleri ise Çar ailesi ve Kafkasya'da görev yapmış genel valiler, bölgenin işgal edilmesinde ciddi rol üstlenmiş generaller ve askerler şerefine verilen isimlerdir.

3.6. İngiloy Meselesi ve Ruslaştırmaya Karşı Başlatılan 1863 İsyanı

Çarlık yönetimi uzun süren savaşlar sonrası hâlâ zabt u rabt altına alamadığı Kuzeybatı Azerbaycan'da daha sert ve gizli metotlarla Hristiyanlaştırma işine başlamıştır. Bu bölge dinî hassasiyetleri en yüksek olan ve Dağıstan ile Çeçenistan'ın Ruslar'a karşı direnişini sürdüren dindar dağlı halklarıyla akrabalık ilişkileri olan Müslümanların yaşadığı bir bölgeydi. Yine bu bölge, Gürcistan'la sınır olması nedeniyle de Rusya için ciddi önem arz etmekteydi. Buradaki Car-Balaken cemaati Avar, Türk ve İngiloy köylerinden oluşmuştu.³²⁰ Türk köylerine aynı zamanda Moğol köylerinin adı da verilmiştir. Buranın esas etnik yapısını oluşturan Türkler, nüfusun yaklaşık üçte ikisini meydana getirmekteydiler.³²¹

Aşağı yukarı 50 bin nüfusa sahip olan Avarlar³²², Türk-Moğol köyleriyle çok yakın ilişki içinde idiler. Onlar, İslâm dinine bağlı, inançlı bir halktır.³²³ Bölgenin en eski kavimlerinden biri de İngiloylardır. Tarihçiler sayıca az olan İngiloyları eski Alban kavimlerinden biri olarak kabul etmektedirler. İngiloylar eski dönemlerde Hristiyan dinine girmişlerse de Orta çağdan itibaren Türkler ve Avarların etkisiyle İslam dinini kabul etmişlerdir.

Kuzeybatı Azerbaycan'da Rus işgaline karşı en fazla direnen, dağlara ve ormanlık alanlara çekilerek özel askeri birlikler kuran ve Ruslara karşı savaşan Car-Balaken ile bu bölgeyi hakimiyet altına almak, Rusya için çok mühimdi. Burdaki Müslümanların Dağıstan'ın dağlı halklarıyla birlikte daima Ruslar'a karşı direnmesinin altında yatan faktör elbette ki din kardeşliğidir. Bu bölgedeki

³²⁰ İ. P. Petruşevski, **Djaro-Balakanskie Volnie Obşestvo V Perviy Treti XIX Stoletiyе. Vnutrenniy Sroy i Borba s Rossiyskim Kolonialnim Nastupleniem**, Tiflis, 1934, s.21.

³²¹ Cavadova Zerine Eliekber gızı, **Şimali-Gerbi Azerbaycan: Tarihi-Demografik Tedgigat**, Bakı, 2004, s.116.

³²² Avarlar: Müslüman Kafkasya Avarları Çeçenistan, Dağıstan ve Azerbaycanın Zakatala-Balaken bölgesinde yaşamaktadırlar. 2009 senesi nüfus sayımına göre Azerbaycanda 49,8 bin Avar yaşamaktadır. Bir görüşe göre Avar Kağanlığının da varisi olan Kafkasya Avarları Türkçeden farklı bir dil kullanmaktadırlar. Bu dağlı millet başka bir görüşe göre ise Kaspi tayfalarından gelmektedirler. Avarlar kendi aralarında Avarca konuşsalar da diğer dağlı milletlerle aralarında Türkçe konuşmaktadırlar. Onlar Azerbaycan topraklarına XVI. asırdan itibaren yerleşmeye başlamışlardır. İlk dönemler Kahetya Çarlığı onları savaşçı bir halk olarak sınırlarını dış saldırılardan korumak için bölgeye davet etmiştir. (Daha geniş bilgi için bkz. Mehemedhesen Velili (Baharlı), **Azerbaycan coğrafi-Tebii etnografik ve İgtisadi Mülahizat**, Azereşir, Bakı, 1993)

³²³ Baharlı, a.g.e, s.25-29.

Müslümanlar işgalcilerle savaşmayı kutsal cihad olarak görmüşlerdir. Bu yüzden Rusya, Car-Balaken halkının dinî duygularının zayıflatılması ve dönüştürülüp Ruslaştırılması işine özel önem vermiştir. İngilizleri Çar yönetimi kendisine daha yakın görmüş, buradaki projelerinin uygulanabilmesi için onları kullanmayı planlamıştır. İngilizlerin “zorla kabul ettikleri İslam’dan eski dinlerine” dönüşlerini sağlamak, Rusya’nın buradaki siyasî, kültürel, dinî hesaplarına hizmet edecek en iyi ideolojik argüman olarak ortaya çıkmaktadır. Bu işe özel önem verildiğine dair, dönemin Rus kaynaklarında fazlasıyla bilgi ve belge bulunmaktadır.

Rus yönetimi, Kafkasya’nın işgalinde onlara ciddi destek sağlayan Ermenilere Azerbaycan coğrafyasında olduğu gibi bu bölgede özel ilgi göstermiştir. Onları ve İngilizleri burada kendi amacı doğrultusunda yönlendirmiştir. İşgal süreci ve sonrasında İngilizlerin Hristiyanlaştırılmasına, onlar aracılığıyla da Türkler ve Avarlar arasında Hristiyanlık propagandalarının yürütülmesine başlanmıştır. Ancak Rusların onca çabalarına ve İngilizlere özel imtiyazlar, statüler vermelerine rağmen 1822 yılına kadar onlardan yalnızca 16 kişi Hristiyanlığı kabul etmiştir.³²⁴

XIX. asrın ortalarına doğru artık Car-Balaken’deki isyanların bastırılması ve askerî yönetimin bölgeyi kontrol altına almasından sonra İngilizler arasında Hristiyanlığa dönenlerin sayısında artış görülmeye başlanmıştır. Buralarda Hristiyan misyonerlerin sayısı ile inşa edilen yeni kiliselerin sayısı her yıl artmıştır. Özellikle İngilizlerin bazı vergilerden muaf tutulması ve onlara çeşitli imtiyazların verilmesi, bu artışın önemli nedenlerindedir.³²⁵ Sadece 1851 senesinde Car-Balaken’de 3 kilise inşa edilmiştir.³²⁶ Daha sonraki yıllarda ise Gah, Elibeyli, Goragan, Yenikend ve İlisu’da yeni kiliseler inşa edilmiştir.³²⁷ Bu kiliselerin faaliyetlerine ve misyonerlik çalışmalarına Kafkasya’da Ortodoks Hristiyanlığı Berpa Cemiyetinin faaliyetlerinin anlatıldığı bölümde ayrıntılı olarak değinilecektir.

³²⁴ AKAK, T.VII, dok.200, Tiflis, 1874.

³²⁵ AKAK, T.X, dok.203, *Otçet Knyaza M. S.Vorontsova za 1849-1851 godı.*

³²⁶ A.y

³²⁷ AKAK, T.XII, s.1349, *Otçet Knyaza Baryatinskogo za 1857-1859 godı.*

Kaynaklar XIX. asrın sonlarına doğru Zakatala'da yaşayan İngiloyların çoğunluğunun artık Hristiyanlaştığını belirtmektedirler.³²⁸ AKAK'ta yer alan bir belgede Yenikend ve İlisu'da yaşayan 5442 İngiloy'dan 3697'sinin Hristiyanlığı seçtiği bildirilmiştir.³²⁹ Bu duruma 1830 kararnamesinin de önemli etkisi olmuştur. Bu kararnamede Hristiyanlığı kabul eden İngiloyların tâbi oldukları toprak sahiplerine ödemiş oldukları özel vergiler kaldırılmış ve onlara kısmî özgürlükler verilmiştir.

Teşvik ve imtiyaz kullanılma yoluyla Hristiyanlaştırma çabaları sürerken aynı zamanda bu politikalara itirazlar da devam etmiştir. Farklı dönemlerde lokal isyan ve toplumsal hareketlenmeler görülse de bölgeyi sarsan şiddetli bir isyan 1863 yılında yaşanmıştır. Bu, Zakatala-Balaken askerî valisi Şalikov'un doğrudan himayesiyle Kafkasya'da Hristiyanlığı Berpa Cemiyeti misyonerlerinin günden güne genişleyen Hristiyanlaştırma faaliyetlerine karşı bölge halkının Hacı Murtuz liderliğinde gerçekleştirdiği isyandır. Çarlık Rusyası'nın, uzun süren yorucu savaşlardan sonra ancak bastırabildiği, dinî duyarlılığın en yoğun olduğu Zakatala-Balaken bölgesinde esasen Mugal veya Tatar olarak adlandırılan Türkler, Lezgiler, Avarlar ve İngiloyların yaşadığını yukarıda belirtmiştik. Bu bölgenin az sayılı yerli halklarından biri olan İngiloylara dair de bilgi sunmuştuk. Bu halk asırlardır komşu olduğu Müslüman Türkler, Avarlar ve Lezgilerden de etkilenerek İslamiyet'i kabul etmiş ve onlarla birlikte barış ve huzur içinde yaşamıştır. Azerbaycan'ın farklı bölgelerinde kendisine sosyal destek sağlayacak etno-demografik, dinî değişimi hedefleyen ve Kafkasya'nın Müslüman halklarına bir türlü itibar edemeyen Rusya, Zakatala-Balaken bölgesinde İngiloyların eskiden Hristiyan olmaları tezinden yola çıkarak onlar arasında yürüttüğü Hristiyanlık propagandalarına meşruiyet kazandırmaya çalışsa da burada asıl amaç, İngiloylar üzerinden bölgenin tamamının Hristiyanlaştırılması olmuştur.

Bölgedeki İngiloyların durumunu anlatan Rus kaynakları sözde İngiloyların daima Tatar veya Lezgi Müslümanlarınca baskı altında tutulduklarını ve bu baskı sonucunda geleneksel dinlerini terk ederek Müslüman olduklarını vurgulamışlar ve

³²⁸ E. M. Letifova, *Severo-Zapadny Azerbaydjan: İlisuyskoe Sultanstva*, Baku, 1999, s.77.

³²⁹ AKAK, T.XII, *Otçet Knyaza A. İ. Baryatinskogo za 1857-1859 godı.*

bu duruma karşı çıkamamalarının sebebini de iktisadî açıdan Müslümanlara bağımlı olmaları ile açıklamışlardır. İngilizler onların topraklarında çalışmakta ve yaşamlarını da buradan temin etmekteydiler. Bu yüzden İngilizlere tekrar Hristiyanlığa döndükleri taktirde vergilerden muaf tutulacakları, kullandıkları toprakların onlara verileceği, hazine topraklarından ekstra pay alacakları gibi vaatler verilip Hristiyanlaştırma politikaları yürütülmüştür. Bu vaatler yalnız İngilizler için değil Hristiyanlığı kabul edecek bütün halklar için de geçerli olmuştur.³³⁰

Bölgede görev yapan Rus memurlarının raporlarında İngilizlerin artık korku hissinden kurtularak Hristiyanlığı kabul etmeye başladığı ileri sürülmüştür. 1850-1851 senelerinde İlisu bölgesinden birkaç kişilik İngiliz heyetinin Tiflis'e giderek orada Hristiyanlığı kabul ettiği ve Kafkasya İşgal Valisi Vorontsov'un onları kabul edip görüştüğü bildirilse de bu şahısların kimliğine dair hiçbir bilgi verilmemektedir.³³¹ Yine Rus kaynaklarında 1850-1858'e kadar olan dönemde Hristiyanlığın İlisu bölgesinde başarılı bir şekilde yayıldığı iddia edilmekte, Müslümanların bu sürece itiraz etmedikleri, İngilizleri dinsiz bir kavim olarak gördükleri için sessiz kaldıkları belirtilmektedir. Rus memurlarına göre Hristiyanlaştırma faaliyetleri yayılarak Balaken-Zakatala bölgesinin tamamını kapsamaya başlayınca Müslümanlar arasında hoşnutsuzluklar artmaya başlamıştır.³³² Bu durumun oluşmasında bölgenin yeni askerî valisi, 1863 isyanı sırasında öldürülen Knez Şalikov'un göreve gelmesiyle yoğunlaşan misyonerlik çalışmalarının da ciddi katkısı vardır. Rus yazarlar, İngilizlerin gönüllü olarak Hristiyanlığa döndüklerini ve bunun yalnız Türk, Lezgi ve Avarlardan oluşan Müslüman nüfusun hoşnutsuzluğuna neden olduğunu iddia etseler de kendi kaynakları bunun tam tersini söylemektedir.

Arşivlerde yer alan belgelerde, zaman zaman İngilizlerin yerel yöneticilerin onları çeşitli dayatmalarla Hristiyanlığı kabul etmeye zorladıkları yönünde üst makamlara yazdıkları şikâyet dilekçeleri vardır. Bu duruma aslında onların İslâm dinine bağlı olduklarını ve Hristiyanlaştırma faaliyetlerinin baskıcı boyutunu da göstermektedir.³³³ Rus kronolojistleri bu şikâyet dilekçelerinin bölgenin zengin ve

³³⁰ **Kavkazskiy Sbornik**, T.X, Tiflis, 1886, s.587.

³³¹ **Kavkazskiy Sbornik**, s.587.

³³² **Kavkazskiy Sbornik**, T.X, Tiflis, 1886, s.589.

³³³ **Kavkazskiy Sbornik**, T.X , s.588.

etkin Müslüman ahalsinin açık gizli tehditleri sonucu İngiloylarca yazıldığını iddia etmektedirler. Ancak nedense Rus işgaline kadar bu bölgede aynı köyde huzur içinde, kardeşçe yaşayan farklı etnik kökenli insanların işgal sonrası yürütülen maksatlı politikalarla aralarına fitne, ayrılık tohumlarının ekildiği görmezlikten gelinmektedir. Bu halkları bir arada tutan değerlerin İslâmiyet olduğu ve işgal sonrasında bu tür zorakî dayatmalar ve dönüştürme politikaları ortaya çıkınca da huzursuzlukların arttığı, kardeşliğin bozulmaya başladığı aşıkârdır.

Aynı kaynaklar Müslümanlar arasında baş gösteren memnuniyetsizlik ve itirazların aslında millî ve dinî baskı sonucu değil, ekonomik nedenlerden ortaya çıktığını ileri sürmüştür. Sözde Lezgi toprak sahipleri Hristiyan misyonerlerden Hristiyanlığı kabul eden İngiloyların çalıştıkları Lezgi toprak ağalarının mülkiyetinde olan toprakların onlardan alınarak İngiloylara verileceği ve İngiloyların Lezgi topraklarında çalışma zorunluluğunun ortadan kalkacağı yönünde propagandaları duyurarak ekonomik çıkarlarını koruma amaçlı isyan ve itiraz hareketlerini organize etmişlerdir.

Giderek artan memnuniyetsizliklerde, misyonerler tarafından yürütülen bu tür propagandaların etkili olduğu kuşkusuzdur. Ancak bu yaklaşım, kasıtlı olarak 1863 isyanını ve sonraki itirazları dinî temelden kopararak sadece ekonomik nedenlere indirgemek, Hristiyanlaştırma dayatmalarına karşı oluşan halk itirazlarını görmezden gelmek ve saptırmak anlamına gelmektedir. 1858 senesinde bütün bölge halkı arasında hoşnutsuzluklar hat safhaya ulaşınca işgal yönetimi Şalikov'dan bu çalışmaları geçici olarak durdurmasını ve misyonerlerden de daha tedbirli davranmalarını istemesi üzerine Müslümanların itirazları az da olsa dinmiştir.

Dönemin kaynaklarını incelediğimizde Müslüman kamuoyunda Şalikov Rus yönetiminin bütün bölgeyi Hristiyanlaştırmaya devam edeceği kanaatinin bu kararlara rağmen devam ettiği de anlaşılmaktadır. Bu kanaatin oluşmasının başlıca nedeni, Şalikov'un himayesiyle misyonerlerin sayısında günden güne artış olması ve artık Lezgi, Türk ve Avar köylerinden tek tek de olsa bazı kişilerin Hristiyanlığı kabul ettiğine dair haberlerin dolaşmasıdır. Ancak Hristiyanlığı yeni kabul eden Türk, Avar ve Lezgilere tanınan imtiyazlarla içinde bulunduğu zor durumdan

kurtulmak isteyen az sayıdaki insan veya almış olduğu cezaların hafifletilmesi yahut bağışlanmasını umut eden cezalı bazı şahıslar dışında kimsenin bu Hristiyanlaştırma propagandalarına itibar etmediği de aşikârdır. 1845 senesinde misyoner Vasili Porozov'un Sinod Gürcistan Bölümü Başkanı, Gürcistan Yegzarhı Neydor'a hitaben yazdığı mektubunda cezaevindeki bir Tatar'ın Hristiyan dinini kabul etmek istediği bildirmiştir. Vasili Porozov ismini yazmadığı bu Tatar'ın kendi rızasıyla Hristiyan dinini seçmek istediğini bildirirse de daha sonra onun Rusça anlamadığını ve suç dolayısıyla da pişmanlık duyduğunu belirtmiştir.³³⁴ Bu tür münferit müracaatlar dışında bölge Müslümanlarının kendi dinlerine bağlı kaldıkları, Rus kaynaklarınca da teyit edilmektedir.

Özellikle Kafkasya'da Ortodoks Hristiyanlığı Berpa Cemiyetinin bölgede yürütmüş olduğu faaliyetler, bu çalışmalara dair Rus basınında yer alan haberler, bölge insanının hoşnutsuzluğunu her geçen gün artırmıştır. Nihayet 1862 senesinde Balaken'de tamamı Müslümanlardan oluşan bir kasabada Çar yönetiminin kilise inşa etme kararı alması bardağı taşıran son damla olmuştur. Bu olay, Müslümanlar arasında Hristiyanlaştırma dayatmalarının durdurulması için toplumsal direnişin gerekli olduğu yönündeki kanaati pekiştirmiştir. Bu kilise inşaatı ise Müslümanlıktan imtina ederek Hristiyanlığı seçtiğini bildiren Gürcü kökenli Murtuzeli Halacev ve yandaşlarının talebi üzerine yapılmaya başlanmıştır. Hristiyanlığı kabul ederek Aleksandr adını alan bu adamın Gürcistan knez ailesine akraba olduğuna dair kaynaklarda bilgiler vardır.

Murtuzeli Halacev, Balaken bölgesine yerleştikten sonra yerel halkın istifadesinde olan toprakların onun mülkü olduğu yönünde defalarca Rus yönetimi nezdinde iddialar ortaya atsa da bu iddialarını kanıtlayacak yasal bir delil gösterememiş ve bu iddiaları reddedilmiştir. Şimdi bölgedeki msyonerlerin vaatlerini fırsat olarak gören Halacev, kendi akrabalarından 5 kişiyi de ikna ederek Hristiyan olmuş ve ardından Hristiyan olmanın imtiyazlarından faydalanmayı düşünmüştür. 1861 senesinde Şalikov, yeni dindaşı Aleksandr Halacev'in talebini haklı bularak Balaken Müslümanlarının mülkiyetinde olan bu toprakların onun mülkü olduğunu

³³⁴ GDTA, F.488, op.1, d. 11104, L.1-6.

kabul etmiştir.³³⁵ Bu karar ve hemen ardından burada kilise inşaatına başlanması Balaken halkının Rus yönetiminin sinsi politikalarına karşı nefretini daha da körüklemiştir. Yine bu karar Rus askerî idaresinde subay olan, Balaken Müslümanlarının değer verdiği bir ismin, Hacı Murtuz'un da işgal yönetimine baş kaldırmasına, dinî taasubunun uyanmasına neden olmuştur. Halacev de zaten Hacı Murtuz'un bir Balaken Müslümanı olarak Rus yönetimi nezdinde itibarından dolayı ondan nefret etmekte ve onu kendi çıkarlarının gerçekleşmesinin önünde engel olarak görmekteydi. 1863 isyanının lideri Hacı Murtuz'un aslında Knez Şalikov'la iyi ilişkileri vardı. Ancak Şalikov'un Hristiyanlık taassubu ve devlet politikası bu ilişkilerin önüne geçmiştir.

Balaken'de kilisenin inşaatına başladıktan bir ay sonra Hristiyanlığı kabul eden birkaç kişi öldürülmüş ve misyonerler can güvenliklerinin olmadıkları yönünde yönetime şikâyetle bulunmaya başlamışlardır. Rus kaynakları bölgede Rus ve Hristiyan karşıtlığının doruk noktasına ulaştığını ve yeni Hristiyan olanların korku içinde olduklarını yazmaktadır. Hatta Koragan köyünün 6-7 sene önce Hristiyanlığı kabul eden İngiloy sâkinleri 1863 senesinde Tiflis'e, Kafkasya Genel Valisinin huzuruna giderek ondan İslamiyet'e dönmelerine izin vermesini rica etmişlerdir.³³⁶ Bu izin talebinin KGV'e yönlendirilmesi Azerbaycan'da yürütülen her türlü Hristiyanlaştırma faaliyetlerinin doğrudan KGV'in kontrolünde yürütüldüğünü ortaya koymaktadır.

Rus yönetimi Balaken'deki bu korku ortamının baş müsebbibi olarak Hacı Murtuz ve arkadaşlarını görmekteydi. Dağıstan bölgesi askerî komutanı Tarhan Muravov, Şalikov'a yazdığı mektupta Hristiyanlaştırma faaliyetinin sekteye uğratılmaması ve yeni Hristiyan olanların can güvenliğinin sağlanması için Hacı Murtuz ve arkadaşları Ali Ebubekir oğlu, Ali İsmail oğlunun Rusya'ya sürülmesinin elzem olduğunu bildirmiş, Şalikov Hacı Murtuz'un Rusya karşısında hizmetlerini öne çıkararak onun böyle bir şey yaptığını inanmadığını beyan etmiştir.³³⁷ İsyân çıkacağı yönündeki söylentilerin artması üzerine Şalikov, kilise inşaatını geçici olarak

³³⁵ *Kavkazskiy Sbornik*, T.X, s.592.

³³⁶ *Kavkazskiy Sbornik*, T.X, s.595.

³³⁷ A.y.

durdurarak Hacı-Murtuz'u Aliabad'a kaymakam olarak atamış ancak bu, bölge halkının kafasında oluşan olumsuz kanaatlerin silinmesine yetmemiştir.

Hacı Murtuz daha sonra İslâm şeriatına bağlı kalacağına bütün halkın önünde yemin etmiştir. Giderek daha çok insan onun etrafında birleşmiştir. Geriye dönüşü mümkün olmayan bir sürecin başladığını, Çarlık yönetiminin hiçbir zaman Müslümanları Hristiyanlaştırmak ve müstemleke altında tutmak niyetinden vazgeçmeyeceğine emin olan Hacı Murtuz, görevinden istifa ederek halkın yanında yer almıştır. Bu olay onun bütün bölge üzerindeki etkisini daha da artırmıştır. Nitekim komşu köylerden de onun yanına gelenler bu işgal rejimine karşı savaşmak gerekliliği yönünde çağrılar yapmışlardır. 1863 Haziran ayının başlarında Rus ordusu Hacı Murtuz liderliğindeki Müslüman grupların önce saldırıya geçerek Zakatala kalesini ele geçirecekleri, isyanın daha sonra Dağıstan'a kadar bütün bölgeye yayılacağı, Osmanlı'dan kutsal cihad başlatmak yönünde çağrılar olacağı yönünde duyurular olarak teyakkuza geçmiştir. Knez Tarhan Muravov, bütün bunları Tiflis'e, Kafkasya Genel Valiliğine raporla bildirerek daha fazla askerî destek talebinde bulunmuştur. Zakatala kalesinin savunmasına İlisu İngilizlerinden oluşan ve yeni Hristiyan olanların kurduğu atlı birlik de katılmıştır. Hacı Murtuz bir gün devam eden Zakatala kuşatmasında kaleyi ele geçiremediyse de Balaken'e geri çekilerek burada konuşlanan Rus birliğine saldırmış ve Şalikov'u esir olarak öldürmüştür. İsyan amacına ulaşmasa da bu başkaldırıdan sonra Ruslar bölgedeki Müslümanlara daha dikkatli davranmak zorunda kalmışlardır.

IV. BÖLÜM

GUBERNİYALAR ÜZERİNDEKİ ORTODOKS KİLİSE FAALİYETLERİ

XIX. asır Azerbaycan hanlıklarının Rusya tarafından peş peşe işgal edilmesinden sonra Rusya'nın göç politikaları gereğince bölgeye yerleştirilen Rus nüfusun sayısında artış sürdükçe Ortodoks kiliselerinin de sayısı artmaya başlamıştır. Askerî birliklerde kurulan Rus kiliselerini hesaba katmazsak Bakü'de ilk sivil Rus Ortodoks kilisesi 1815 senesinde faaliyete geçmiştir. Ardından Şamahı, Gence, Kuba, Revan ve diğer Azerbaycan şehir ve kasabalarında da Rus kiliseleri açılmıştır. İşgal sonrası açılan bu Rus kiliseleri, Azerbaycan'ın farklı bölgelerinde inzibatî idarî birim olan guberniyalarda faaliyetlerini devam ettirmişler, yönetim olarak guberniya yepiskoplarına³³⁸, onlar da Gürcistan yegzarhiyasına, tâbi olmuşlardır. Gürcistanın Rusya İmparatorluğuna katılmasının ardından 30 Temmuz 1811 tarihinde Tiflis'de kurulmuş olan bu yegzarhiya tarihi Türk hanlıklarının toprakları olan şimdiki Ermenistan ve Azerbaycan topraklarındaki ortodoksluk faaliyetlerini de yönettiği için çalışmamız açısından önem arz etmektedir.

Bu manada Gürcistan yegzarhiyasının kuruluşu, faaliyetleri ve Sinodla olan ilişkileri hakkında daha ayrıntılı bir biçimde durmak gerekmiştir. 1783 tarihinde imzalanan Gürcistanın Rus himayesi altına geçişini düzenleyen Georgiyevsk Antlaşmasında Gürcistan Ortodoks Kilisesinin yasal konumunu da belirleyen ayrıca bir madde bulunmaktadır. Bu maddeye göre Gürcistan başpsikoposu Rusya Sinodunun üyesi olmuştur.³³⁹ 1801 senesinde Çar I. Aleksandri'n emirleri doğrultusunda Gürcistan bir guberniya yönetim şekliyle Rusyanın egemenliği altına alındıktan sonra 1811 yılında Gürcistan yegzarhiyasının kuruluş tarihine kadar olan dönemde Gürcistan Katalikos Patriki hem Sinoda hem de Kafkasya Ordusu komutanlarına tabi olmuş ve bu dönemde Gürcistan topraklarında Rus Sinoduna bağlı psikoposlukların oluşturulmasına da devam edilmiştir. AKAK belgelerini

³³⁸ Psikoposluk

³³⁹ Georgiyevskiy Traktat, Tiflis, 1983, s.74.

incelediğimiz zaman Gürcistan Katalikos Patriki II. Antoni ile gerek general K. F. Knorring³⁴⁰ gerekse selefi Sisyanov arasında yetki karmaşası ve sorun yaşandığını görmekteyiz.³⁴¹ Gürcistanın Rusya ile birleştirilmesinin ardından devam eden Kuzey Kafkasya işgali sırasında Rusyanın devlet politikası bölgedeki bütün Hristiyan kiliselerinin Sinodun Gürcistan bölümünün, Gürcistan yegzarhiyasının çatısı altında toplanmasına ve bütün kilise faaliyetlerinin bu çatı üzerinden yürütülmesine yönelik olmuştur. 1811 yılında Gürcistan Yegzarhiyası oluşturulduktan sonra ilk Yegzarh başpiskopos unvanıyla Varlaam Eristavi olmuştur. 30 Ağustos 1814 tarihinden itibaren de Tiflis merkezli Gürcistan-İmeretiya Sinod İdaresi oluşturulmuş ve Kuzey Kafkasya'daki bütün Ortodoks faaliyetler bu idarenin kontrolünde yürütülmeye başlanmıştır. Bakü, Revan ve Yelizavetpol (Gence) guberniyalarındaki Ortodoks Kiliselerde görev yapan din adamları Gürcistan Yegzarhiyası ve Sinodun Gürcistan Yönetimi tarafından atanmıştır. 1864 senesinden itibaren Gürcistan yegzarhiyasının “*Duhovny Vestnik Gruzii*” adlı süreli yayını da yayınlanmıştır. Azerbaycan coğrafyasında çok sayıda yeni kiliselerin açılması ve Ortodoks faaliyetlerin genişlemesiyle birlikte 1905 senesinde ilk defa Ortodoks yeparhiyası³⁴² kurulmuştur ki bu, Bakü yeparhiyasıdır. Aşağıda Kuzey Azerbaycan coğrafyasındaki bu Ortodoks kilise faaliyetlerini guberniyalar üzerinden ayrıntılı bir biçimde incelemeye çalışacağız.

4.1. Bakü Guberniyası

Bakü guberniyası Kuzey Azerbaycan'da Hristiyanlaştırma faaliyetinin en fazla yapıldığı idarî birimdir. XIX. asrın ilk yarısı itibariyle guberniya topraklarına 12604 Ortodoks Rus yerleştirilmiştir. Buda toplam nüfusun % 2.7'sine tekabül etmekteydi. 1868 rakamlarında bu Rus nüfus 14521 kişiye yükselmiştir. Bu da guberniya nüfusunun % 4.66'sına denk geliyordu.³⁴³ 1873 nüfus sayımında ise Bakü guberniyası genelinde Ortodoks Rusların sayısı 18229 kişi olarak kayıt altına

³⁴⁰ K. F. Knorring: 1802 senesinde oluşturulan guberniya statülü Gürcistan Yüksek Yönetiminin Başkanıdır

³⁴¹ AKAK, T.2, s.264.

³⁴² Başpiskoposluk

³⁴³ N. Zeydlits, “Etnografiçeskiy Oçerk Bakinskoy Guberniy”, **Kavkazskiy Kalendar**, Tiflis, 1870, s.47.

alınmıştır.³⁴⁴ XIX. asrın sonlarına gelindiğinde özellikle Ortodoks Rus nüfusun kitlesel olarak guberniya topraklarına yerleştirildiğini görüyoruz .Bu Rus yerleşim birimlerinde açılan kiliseler, kilise mektepleri, onarılan kiliseler, okullar, oralarda görev yapan Hristiyan din adamları ve faaliyetleri yönünde elimizde geniş bilgi ve belgeler bulunmaktadır. Ayrıca Bakü’de 1906 senesinde başpsikopos A. Yunitskin’in tertip ettiği Rusça yayınlanan *Bakü Guberniyasındaki Kilise ve İbadethanelerin Tarihi (1815-1905)* adlı çalışma da buradaki Hristiyanlaştırma faaliyetlerinin anlaşılması açısından önemli bir kaynak niteliğindedir.

1905-1906 senelerinde Bakü guberniyasının haftalık yayın kuruluşu olan *Bakinskiye Gubernskie Vedomosti*’de yayınlanan bu çalışma, 1906 yılında bir misyoner cemiyet olan Bakü Yasa Öğreticileri Kardeşliği Cemiyeti tarafından toplu olarak basılmıştır. Gürcistan yegzarhı Palladiya’nın *Pastır* dergisinde (1890, no. 2) yayınlanan Kafkasya’daki bütün kiliselerin tarihinin yazılması gerekliliği konusundaki talimat niteliğindeki makalesinden sonra pek çok kilisede bu konuda bir çalışma başlatılmış ve daha sonra bütün bu çalışmalar toplanarak başpsikopos Yunitski tarafından yayınlanmıştır.

Bakü guberniyasında açılmış olan ekser kiliselerden gelen değerlendirme ve notlar esasında bu çalışma ortaya çıkmıştır. Patrik Aleksandr Yunitski aynı zamanda bir dönem Çarlık Rusya’nın Bakü guberniyasında gerçekleştirdiği misyonerlik faaliyetlerini yönlendiren, organize eden, kilise hiyerarşisinde önemli görevde bulunan bir din adamıdır. Zira Bakü gubernatörlüğünün başkanıdır. Ortodoks kiliseleri inşaat komisyonunun da başkan yardımcısı olan Yunitski, aslında bütün kilise inşaatı ve faaliyetlerini doğrudan yönetmiş ve neredeyse bütün önemli Hristiyanlaştırma faaliyetlerinde imzası yer almıştır. A. Yunitski aynı zamanda Bakü guberniyası genelinde oluşturulan Göç komisyonunun da başkanıydı. Bakü guberniyasında inşa edilecek Ortodoks Rus kiliselerinin inşaatıyla ilgili yapılan anlaşmalarda genellikle onun imzası bulunmaktadır.³⁴⁵

Yunitski’nin Bakü’deki en büyük Rus kilisesi olan A. Nevski kilisesinin inşaatıyla ilgili komisyon adına ayrı ayrı tüccarlar, işadamları ve firmalarla

³⁴⁴ *Sbornik Svedeniy O Kavkaze*, Tiflis, 1880, T.7.

³⁴⁵ *ADTA*, F.305, op.1, iş.2.

imzalamış olduğu mal ve hizmet alım anlaşmalarının hepsi incelendiğinde aslında dönemin Bakü iktisadî elitine dair bir görüş ortaya çıkmaktadır. Aynı zamanda bu anlaşmalar Rus yönetiminin müstemleke politikalarını bir kez daha teyit eder niteliktedir. Kilise inşaatında hazineden para alan, kendisiyle iş yapılan veya kendisinden mal alınan tüccarların hemen hemen tamamı Rus ya Ermeni ya da Gürcü Hristiyanlardır. Şimdi Yunitski'nin imzasıyla yapılan bu anlaşmalarla hazineden yüklü miktarda para alan tüccarların listesine ve aldıkları paralara bir göz atalım: Stepan Mihayleviç Pavlov 6530 ruble, Kazar Vartanoviç Arutunov 18000 ruble. Yine Pavlov başka bir mal alım antlaşması 19680 ruble, yine aynı Pavlov 18850 ruble, başka bir Ermeni tüccar Ovanes Avakoviç Alab 9000 ruble, David Grigoryeviç Elbakidze 1100 ruble. Ressam Mihail Mihayloviç Yaroviç'a da kilisenin aziz resimleriyle süslenmesi işinin ihale edildiği anlaşılmaktadır.³⁴⁶

Araştırmamızın kronolojik sınırlarını oluşturan dönemde bütün Azerbaycan guberniyalarında faaliyetini sürdüren Ortodoks kiliseler, Gürcistan yegzarhiyası tarafından yönetilmekteydi. Guberniyalara piskoposlar atanmakta ve onlar aracılığıyla kilise faaliyetleri yönetilmekteydi. Bu dönemde Bakü guberniyasında 4 psikopos görev yapmıştır: D. Zotikov, O. Aleksapolskiy, Liyapidevskiy ve A. Yunitskiy. Ekim 1904'ten itibaren yapılan bir idarî reformla Bakü guberniyası genelindeki kiliselerin yönetimi iki kısma bölünerek diğeri Gürcistan yegzarhiyasına bağlanmıştır. Birinciye Bakü, Şamahı, Kuba ve Gökçay kiliseleri, ikinciye ise Lenkeran ve Cevat kazalarının kiliseleri bağlanmıştır.³⁴⁷

Bakü Guberniyasındaki Kilise ve İbadethanelerin Tarihi adlı çalışma, Azerbaycan topraklarında Hristiyan varlığının tarihiyle ilgili yanlı, Hristiyan taassubuyla dolu, Rus emperyal hedeflerine hizmet eden iddialarla başlamaktadır. Alban Tarihi ise onların komşuları olan Keltlerin, Sümerlerin tarihleri ve kimlikleri çarpıtılarak verilmektedir. Bu milletlerin etnik kimlikleri ile ilgili konularda esasen Ermeni tezleri esas alınmış veya Albanların Kafkasya'nın dağlı milletlerinin ecdatları oldukları tezi ortaya atılarak onların eski dönemlerde Hristiyan oldukları, daha sonra ise İslâm orduları tarafından zorla Müslümanlaştırıldıkları iddia edilmiştir. Tarihi

³⁴⁶ ADTA, F.305, op.1, iş 2.

³⁴⁷ *Istorii Tserkvey i Prihodov Bakinskiy Gubernii.1815-1905*, Baku, 1906, s.190.

hakikatlerden uzak olan bu yaklaşım tarzı aynı zamanda Azerbaycan topraklarında Selçuklu'ya kadar Türk nüfusunun varlığı fikrini inkâr etmekte, buraları önceleri Hristiyan olan az sayıdaki dağlı halkların veya Ermenilerin aslî yurdu olarak görmektedir. Bakü Kutsal Apostalu Varfolomey'in ilk öğretilerinin yapıldığı, çarınha çekildiği kadim Hristiyan şehri Albonopol yine yoğun Rus göçünün yaşandığı, Mil-Mugan projesinin uygulandığı bölge olan Kür-Aras bölgesi de yine kutsal Hristiyan metinlerine dayanılarak Hristiyanlığın yaşandığı Edem bölgesi olarak anlatılmaktadır. Bu yaklaşım ve değerlendirmelere baktığımızda ne Bakü guberniyasının ne de Mil-Muğan bölgesinin bir tesadüf sonucu yoğun Hristiyanlaştırma faaliyetlerinin odağı olmadığını görüyoruz. İleride Kafkasya'da Ortodoks Hristiyanlığı Berpa Cemiyetinin Azerbaycan'da yapmış olduğu misyonerlik çalışmalarını incelerken de Ruslar'ın sürekli bu ideolojik tarih tezine atıfta bulunarak sözde eskiden de Hristiyan olan dağlı milletleri Müslümanların "esaretinden" kurtarmak niyetini taşıdıklarını göreceğiz.

Çarlık yönetimi Hristiyanlaştırma ve Ruslaştırma faaliyetlerinde başarılı olmak için her guberniya ile bunlara bağlı kazalarda kilise ve onlar nezdinde ruhban okulları, misyoner okulları açılmasına aşırı ihtiyaç hissetmiştir. Bunun için Azerbaycan'ın farklı bölgelerinde yeni Hristiyan köy ve kasabalarının oluşturulması hızlandıkça buralarda kiliselerin de inşasına başlanmıştır. Ayrıca Rus askerî birliklerinin, Rus işçi gruplarının çalıştıkları, yaşadıkları yerlerde bunların dinî ihtiyaçlarını karşılamak bahanesi ile yeni kiliseler inşa edilmiştir. Bu kiliselerin bünyelerinde kurulan okullarla ilgili arşivlerde detaylı bilgiler mevcuttur.³⁴⁸

İşgal sonrası Bakü'de ilk kilise inşaatına 1 Ocak 1815 tarihinde Gürcistan'daki Kafkas ordularının komutanı N. F. Rtişev'in talimatıyla başlanmış, David İvanov adlı bir Gürcü de ilk keşiş olarak inşa edilecek kilise için görevlendirilmiştir. Bu ilk "kutsal" Nikolay Kilisesi bir Türk câmiinin kiliseye dönüştürülmesiyle açılmıştır.³⁴⁹ Nikolayev Kilisesinde daha sonra keşiş olmuş N. Bogolomov'un arşivinde bulunan bir rapordan bu kilisenin

³⁴⁸ GDTA, F.488, op.1, d.7364.

³⁴⁹ İstorii Tserkvey i Prihodov, s.10.

bütün faaliyetleri, gelir giderleriyle ilgili Sinod'un Gürcistan bölümüne yazılı bilgi sunduğu anlaşılmaktadır.³⁵⁰

Bakü guberniyasındaki kiliselerin tarihlerinin yazılmasındaki esas amaç elbette ki Azerbaycan'daki Hristiyan varlığının yaşadığı tarihî süreç ve merhaleleri ortaya koyarak tarih şuurunu canlı tutmak, Çarlık Rusya'nın Hristiyanlığa hizmet tarihini yazarak gelecek kuşaklarda Ortodoksluk ve Rusluk bilincine hizmet etmek olmuştur. Bizim açımızdan bu tür kilise kayıtları aynı zamanda Azerbaycan topraklarında uygulanan müstemleke, Hristiyanlaştırma, dayatma ve zulümlerin inkâr edilemez ispatı niteliğindeki belgelerdir. "Ruslar Azerbaycan'da Hristiyanlaştırma faaliyetinde bulunmadı" diyenlere de çok açık bir cevaptır.

Bakü Guberniyasındaki Ortodoks Kiliseler ve İbadethaneler Tarihi adlı çalışma, cemiyet arşivleri, diğer dosyaları ile birinci el kaynakları incelediğimizde Ortodoks misyonerlik faaliyetlerinin yoğun olarak yaşandığı diğer önemli bölgenin Rusya ve Gürcistan sınırındaki Azerbaycan'ın kuzeybatı bölgesi olduğu kanaatine varırız. Genellikle dindar Sünnî Müslümanların yaşadığı bu bölge, Gürcistan ve Dağıstan'la sınırdış olması sebebi ile Rusya'nın yoğun dikkatini çeken bir bölge olmuştur. İşgal sürecinde Car-Balaken bölgesini kontrol altına almak, Rusya için hiç de kolay olmamıştır. Buradaki direniş ve isyanlar, uzun süre devam etmiştir. Yukarıda da vurguladığımız gibi İngilizlerin varlığından dolayı Rusya, buranın Hristiyanlaşmasına özel önem vermiştir.³⁵¹

Bu bölgede yapılan misyonerlik faaliyetlerini Kafkasya'da Ortodoks Hristiyanlığı Berpa Cemiyetinin çalışmalarının anlatıldığı bölümde ayrıntılarıyla ele alacağız. Bölgede baş gösteren 1863 isyanına da yukarıda değinmiştik. Gürcistan Devlet Tarih Arşivi'nde bu dönem Zakatala bölgesinde yapılan Hristiyanlaştırma faaliyetlerine karşı artan itirazlar ve köylerde yaşanan heyecan ve dalgalanmalarla ilgili oldukça fazla rapor ve belgelere de rastladık.³⁵² Bu bölgede de yeni kiliseler, kilise okulları açılmış, açılan okullarda eğitim-öğretim Rus dilinde yapılarak Ruslaştırma, Hristiyanlaştırma olanca hızıyla sürdürülmüştür.

³⁵⁰ GDTA, F.488, op.1, d.7949.

³⁵¹ AKAK, T.XII, Otçet Vorontsova, s.1390.

³⁵² GDTA, F.493, Op.1, d. 1609.

Petrol ve sanayi şehri olan Bakü, bir guberniya merkezi olarak yoğun Hristiyanlaştırma faaliyetlerinin odağı haline gelmiştir. Rus Çarı III.Aleksandr'ın bizzat temelini attığı Knez Aleksandr Nevski adına inşa edilen kilise kompleksi, burada inşa edilen kiliselerin en büyüğü olmuştur. Çar hazinesinden karşılanarak inşa edilen Bakü'deki bu en büyük kilise külliyesinin temeli, 1888'de Çar ve ailesinin Kafkasya ziyareti sırasında törenle atılmıştır.³⁵³ Nevski kilisesi 1898'de Kafkasya İşgal Valiliği ve Bakü guberniyasının yüksek idarî ve dinî yönetici kadrolarının katılımıyla ibadete açılmıştır. Kilisenin açılış törenine Gürcistan Yepiskopu ve Tiflis'teki ruhanî okulun rektörüyle beraber farklı bölgelerde faaliyet gösteren kiliselerden papazlar ve Rus şirketlerinin yöneticileri de katılmıştır.³⁵⁴

Gürcistan başpiskoposu, resmî tören sonrası bu kilisenin bahçesinde inşa edilen ruhban okulunda çalışacak din adamlarının, öğretmenlerin, Kafkasya'nın çeşitli bölgelerinden gelen papazların ve kilise görevlilerinin katılımıyla halkla görüşmüştür. Guberniyadaki Hristiyanların dinî lideri Yunitski konuşmasında; buraya kadar katettikleri zorlu yoldan, Kafkasya'da Rus varlığının geçmişinden, zorlu işgal sürecinden bahsetmiş ve burada hazır bulunanları geçmişe layık olmaya, Hristiyan dininin yayılması uğrunda çalışmaya, fedakârlık yapmaya davet etmiştir. Hatta o, Çar Aleksandr tarafından kilisenin temellerinin burada atılmasını Tanrının bir lütfu olarak anladığını söylemiş ve bu hadiseye kutsal bir değer atfetmiştir.³⁵⁵

Yunitski İncil ve diğer kutsal metinlerle desteklediği konuşmasında, yerel dilleri öğrenip İsa öğretilerinin insanlara ulaştırılmasını kutsal dinî görev olarak orada bulunanlara empoze etmiştir. O konuşmasında biraz daha ileri giderek Bakü'den eski bir Hristiyan merkezi olarak bahsetmiş, eski Albanya'ya atıfta bulunarak bu şehri Albonopol olarak takdim edip burada sözde var olan Hristiyan ruhunun tekrar canlandırılmasının öneminden söz etmiştir.³⁵⁶ Bu konuşma aslında Azerbaycan'ın dört bir tarafından gelen Hristiyan misyonerler, papazlar için ideolojik rehber niteliği taşımakta, Müslümanlar arasında misyonerlik çalışmalarının

³⁵³ **Çarskaya Semya Na Kavkaze 18 Sentyabrya-14 Oktyabrya 1888 goda**, (Sostavlena po Poruçeniyu Glavno-Naçalstuvuyuşşogo General- Adyutanta Knyaza Dondukova- Korsukova), Tiflis.

³⁵⁴ **Istorii Tserkvey i Prixodov**, s.23.

³⁵⁵ **A.g.e.**, s.27.

³⁵⁶ **A.g.e.**, s.28.

verimli yürütülmesi için gerekli doktrinleri de içermektedir. Konuşma yapan diğer din görevlilerinin konuşmalarında sözde İslâm'ın gelişiyle Hristiyanlığın bu topraklarda asırlardır devam eden varlığına son verildiği yönündeki iddialar da dikkat çekicidir. Burada Rusların kurtarıcı misyonundan, Rus bayraklarının bu şehirde dalgalanması ile birlikte kilise çanlarının tekrar duyulduğundan, Tanrının Rusları özellikle bu dini korumak için seçtiği türünden konuşmalar yapılarak kilisenin açılışı yapılmış ve oradaki misyonerlere gerekli talimatlar verilmiştir.

Gürcistan başpiskoposu, kilise ilahi grubunun söylediği ilahiler eşliğinde âyini tamamladıktan sonra Bakü Gubernatörü Yunitski evinde, guberniya meclis başkanı Ahund Molla Cavadzade başkanlığındaki Müslüman din adamları heyetiyle görüşmüştür. Onlar da bu üst düzey görevli misafiri selamlamış, Çar hazretlerinin himayesi altında yaşamaktan mutlu olduklarını beyan ederek kilise açılışından dolayı onu tebrik etmişlerdir. Müslüman din adamları, misafirlere aynı zamanda Kuran'a göre İsa peygamberin kutsal misyonundan da bahsetmişlerdir.³⁵⁷

Aynı gün törene katılan Gürcüstan başpiskoposu şerefine, üst düzey memurların ve din görevlilerinin katılımıyla öğle yemeği verilmiş ve burada bazı konuşmalar yapılmıştır. Törene katılan *Kaspi* gazetesi başyazarı Ali Merdan Bey Topçubaşov konuşmasında ünlü hayırsever iş adamı Hacı Zeynelabidin Tagiyev'i orada bulunanlara takdim etmiştir. Topçubaşov'un konuşmasından Bakü'de kilise ve ruhban okulunun inşasına Tagiyev'in 3 bin ruble yardımında bulunduğu da anlaşılmaktadır.³⁵⁸

Bakü kiliseler külliyesi bünyesinde Aleksandr Nevski kilisesiyle beraber 4 ayrı kilise ve ruhban okulu da faaliyetini sürdürmüştür. Bunlardan ilki Kazan İlahi Analar Cemiyeti (Tatarlar arasında misyonerlik çalışmalarıyla ün kazanmış bir cemiyet) şerefine yapılan Ober Sinod'unun Bakü kilisesine hediye ettiği İsa ikonunun da yer aldığı Pobedonosni adındaki kilise idi. İkinci kilise 1899'da, Ortodoks mezarlığının girişinde mimar Buynova'nın projesiyle inşa edilmiştir. Bu kilisenin Rus Ortodoks iş adamlarının maddî katkılarıyla inşa edildiğine dair bilgi

³⁵⁷ A.g.e, s.30.

³⁵⁸ A.g.e, s.31.

verilmiştir.³⁵⁹ Kilise Hristiyan inancına göre Bakü’de ilk Hristiyan davetçi ve çilekeşlerinden olan Apostol Varolomey’in ismini taşımıştır. Bünyesinde bir okul da barındıran üçüncü kilise ise, Bakü tren istasyonu yakınlarında o zaman ki adı Stanislavskiy olan sokakta inşa edilmiştir. Bu kilisenin de Hristiyan hayırseverlerden toplanan paralarla yapıldığına dair kilise defterine not düşülmüştür. Dördüncü kilisenin ise şehrin pazar meydanında din adamı Arhangel Mihail’in adına inşa edildiği bilinmektedir. Bu kiliseler bünyesinde kurulmuş olan misyoner okullarında her sene 300’den fazla kız ve erkek çocuğun eğitim aldığı ve kilise yönetimlerinin yeni Hristiyan olmuş aile çocuklarının bu okullara alınmasına önem verdiği anlaşılmaktadır.

Yine hem ibadethane hem de kilise okulu olarak görev yapan Hristiyan merkezleri, aynı zamanda fabrikaların içinde de açılmaya başlanmıştır. Bu merkezler özellikle çeşitli fabrikalarda çalışan Hristiyan işçiler için yapılmıştır. Spaso-Preobrajenskaya merkezi de bunlardan birisidir. Bu ibadethane ve okul, Şibayev soyadlı bir Rus işadamının fabrikasında kurulmuştur.

Bakü demiryolları kilisesi adındaki ahşap bir kilise de Rusya’daki Gönüllü Hristiyanlık Cemiyetinin mâlî desteğiyle kurulmuştur.

1893 senesinde Bakü şehir mahkemeleri baş hâkimi N. T. Jilov’un cezaevlerini ziyareti sırasında mahkûmlardan ibadethane talebi gelmesi üzerine guberniya cezaevleri genel müdürlüğü bünyesinde yeni bir kilisenin açılması için karar alınmıştır. 16 numaralı cezaevi binasında böyle bir ibadethane kurulmuş, ancak daha sonra buranın kilise için uygun olmadığı belirtilerek valiliğin mimarlık şubesine yeni tespit edilecek bir yerde mahkûmlar için kilise inşa edilmesi yönünde talimat verilmiştir. Bu kilisenin inşaatı için devlet bütçesinden 12477 ruble para ayrılmıştır.³⁶⁰

Balahanı-Sabunçu petrol sanayinde çalışanlar için inşa edilen Balahanı-Sabunçu kilisesi ise 1899’da inşa edilmiştir.³⁶¹ Makariya Egipetskogo ismini taşıyan

³⁵⁹ A.g.e, s. 32.

³⁶⁰ ADTA, F.875, op 1, iş.2.

³⁶¹ Yunitski, a.g.e., s.67.

bu kiliseyi Hristiyan petrol milyarderlerinin kendi paralarıyla inşa ettikleri kayıtlarda belirtilmiştir. Azerbaycan Devlet Tarih Arşivinde, Bakü’de inşa edilen diğer kiliseler gibi bu kilisenin de inşaat aşamasını, malzeme alımını, inşaat sürecinin bütün safhalarını ayrıntılarıyla yansıtan Ortodoks kilise inşaatı komisyonuna ait dosya bulunmaktadır. Dosyada kilise ile ilgili bilgiler bütün ayrıntılarıyla yer almaktadır.³⁶² 26 Mayıs 1898 tarihinde tertip edilen komisyon inşaat raporlarından ve toplantı tutanaklarından petrol çıkarma bölgesi olan Sabunçu-Balahanı bölgesinde çalışan Hristiyan petrol sanayisindeki işçiler için bu kilisenin inşa edilmesi kararının 1892’de alındığı anlaşılmaktadır. Kilise inşaatına ise 1898’de başlanmıştır. II. Kafkasya garnizon bölgesinin inşaat mühendisi F. E. Gavrilov başkanlığında yapılan kilise inşaat komisyonu toplantısında baş papaz Yunitski, P.O. Gukasov, Narkovskiy, İ. K. Rılskiy, Y. D. Halintskiy, İ. P. Medvedov ve inşaat komisyonu sekreteri V. K. İstomin de hazır bulunmuştur.³⁶³

Kafkasya Valiliği ve Gürcistan Yegzarhiyasının talimatı ile oluşturulan komisyonun ilk toplantısında Rus petrol sanayicisi S. M. Şibayev’inyaptığı 12.000 ruble bağış ve Yunitski tarafından daha 1892 senesinde bu kilise inşaatı için toplanan 3186 ruble bağış ile Gürcistan yegzarhiyası tarafından ona takdim edilen bağış defteri de komisyon toplantısına sunulmuştur.³⁶⁴ Komisyon aynı zamanda kilise inşaatı için bağış toplamak amacıyla devlet idarelerinde bağış kutularının konulmasını, Azerbaycan’da iş yapan ticarî firmalara mektuplar yazarak bağış istenmesini, ayrıca *Kaspi* gazetesinde inşaat komisyonunun, yani bağışları kabul edecek insanların isimlerinin yayınlanmasını da uygun görmüştür.³⁶⁵ İnşaat komisyonunun rapor ve değerlendirmelerinde Sabunçu-Balahanı petrol sanayi işçilerinin %20’nin Ortodoks Hristiyanlardan oluştuğu belirtilse de bu rakamın abartılı olduğu bir gerçektir. Komisyon bu kilise inşaatının önemine vurgu yaparken buradaki Ortodoks Hristiyan işçi sayısının giderek artacağı fikrini ileri sürmüştür.

Komisyon üyesi D. D. Buynov’ın teklifiyle bu kilisenin Bizans mimarisi tarzında inşa edilmesi kararı alınmıştır. Kilise arazisinin genişletilmesi gerekliliğinin

³⁶² ADTA, F.875, op.1, iş 3, ADTA, F.875, op.1, iş.1, ADTA, F.875, op.1, iş.2.

³⁶³ ADTA, F.875, op.1, İş.3, L. 1.

³⁶⁴ ADTA, F. 875, op.1, İş.3, L.2.

³⁶⁵ ADTA, F.875, op.1, İş.3, L.3.

tartışıldığı toplantıda komisyon üyesi K. V. Hagel'in ünlü Bakü petrol milyarderi Nobel'in ofisinden gelen mektuba dair bilgi sunduğu ve bu mektupta Nobel yönetiminin onlara ait olan bu arazinin kilise mülkiyetine eklenmesine itiraz etmediği anlaşılmaktadır.³⁶⁶ Komisyonun sonraki toplantılarından birinde ise Nobel yönetiminin kilise inşaatı için 5000 ruble de bağış yaptığını öğreniyoruz. Nobel'in yalnızca bu kilise için değil, Bakü'deki diğer kiliselere de muntazam olarak yaptığı yardımların makbuzları arşiv dosyalarında mevcuttur.³⁶⁷

Yine Petrol Sanayicileri Şurasının XI. Kurultayının kararıyla bu kilisenin inşaatı için şuranın kendi bütçesinden de 10000 ruble para ayırma kararı aldığı anlaşılmaktadır. Bakü psikoposu Yunitski'nin komisyona sunmuş olduğu bilgidен Kafkasya Genel Valisi ve Gürcistan Yegzarhiyasının bu kilisenin inşaatıyla ilgili sürekli bilgi istedikleri, başpisikoposun Bakü'ye yapacağı ziyarette buraya da uğramak arzusunda olduğu görülmektedir. Kilise inşaatının devam ettiği dönemde ise Bakü petrol sanayisinde çalışan Ortodoks Hristiyanların dinî vecibelerini yerine getirebilmeleri için komisyonun kararıyla petrol çıkarma bölgesine 300 kişinin ibadet edebileceği ahşap kilise yapıldığı da anlaşılmaktadır. Komisyon bu kiliseye Yunitski'den din görevlisinin atanmasını da istemiştir. Bu ahşap kilisenin maliyeti ise 3396 ruble olmuştur.³⁶⁸ Komisyon tutanaklarında kilise inşaat bütçesine yapılan bağışlar ve harcanan paralar en ince ayrıntıyla yer almaktadır. Mesela 1 Ocak 1899 tarihli kilise bütçesinin analiziyle ilgili tutulan bir tutanakta o sene kilise inşaat bütçesine 18246 ruble girdiği ve bu meblağdan 3685'nin harcandığı, kilise inşaat bütçesinde 14560 rublenin olduğu anlaşılmaktadır.³⁶⁹

Bakü guberniya defterhanesindeki 11 Mart 1899 tarihli, 4102 numaralı belgeden Gürcü Yegzarhının Simon Liadze'yi 500 ruble, yardımcısı Dmitriy Kazanski'yi de 175 ruble maaşla bu yeni inşa edilen kiliseye din görevlisi olarak atadığını öğreniyoruz.³⁷⁰

³⁶⁶ ADTA, F.875, op.1, İş.3, L. 5

³⁶⁷ ADTA, F. 875, op.1, İş.3, L. 23.

³⁶⁸ ADTA, F.875, op.1, İş.3, L. 19.

³⁶⁹ ADTA, F.875, op.1, İş.3, L. 21.

³⁷⁰ ADTA, F.875, op.1, İş.2, L.25.

Başkent Bakü'de inşa edilen başka bir kilise-ibadethane olan Bakü Askerî Kilisesi de Bayıl bölgesindeki askerî limanda 1868 senesinde inşa edilmiştir. Bu kilisenin temel atma töreninde generallerin hazır bulunduğu ve 1871 senesinde ibadete açıldığı bilinmektedir. Bu kiliseyle beraber 1873 senesinde daha bir Rus askerî üssünde, Salyanski alayında da bir kilisenin inşa edildiği iddia edilse de arşivlerde bu kiliseyle ilgili ayrıntılı bilgi bulamadık.

Askerî birlikler, fabrikalar, iş yerleri bünyesinde olduğu gibi halk eğitim bakanlığına bağlı eğitim kurumlarında, özellikle kilise-ibadethane inşasına önem verilmiştir. Bu ufak kiliseler, öğrencilerin manevi ihtiyaçlarını karşılamak adı altında kurulmuştur. Bakü klasik gimnazyumuna ait arşiv belgelerinden burada 1897 senesinde gimnazyumun rektörü ve Aleksandr Nevski kilisesinden papaz Petr Potaşev'in yakın desteğiyle kilise-ibadethane açıldığını ve eğitim şurasında gençlerin dinî-manevî eğitiminde bu kilisenin rolününün epey önemli olduğunun vurgulandığını anlıyoruz. Bakü'de ticaret yapan N. A. Terentev, A. N. Lihuşin gibi pek çok Rus işadammının okul bünyesindeki kiliseye sürekli maddi yardımda buldukları anlaşılmaktadır.³⁷¹ Bakü Teknik Lisesi bünyesinde kurulan küçük Nevski kilisesi de eğitim kurumlarındaki Hristiyan ibadethanelerinden birisiydi. Azerbaycan'da misyonerlik faaliyetleriyle ün kazanmış Nina adındaki Kızlar Lisesinde de ayrıcabir kilise faaliyet göstermiştir. Bu kızlar lisesi ilk olarak 1848 senesinde Şamahı şehrinde açılmış, 1861'de de Bakü'de aynı isim altında kurulmuştur. Bu kurum Şamahı'de özel eğitim kurumu olarak tesis edilse de daha sonra Milli Eğitim Bakanlığına bağlanarak bütçesi maliyeden karşılanmıştır. Nina kızlar lisesi ve yukarıda ismi geçen diğer eğitim kurumlarının birer misyoner merkezleri olduğu yönünde Müslüman halk arasında kanaat oluştuğunu Rus kaynakları da teyit etmektedir. Bu liselerin Bakü'deki bölümü Bakü askerî valisi knez Tarhana Maurava'nın girişimiyle açılmış, ilk olarak Hazar deniz kuvvetlerinin denizciler evinde eğitime başlamıştır.³⁷² Bu ve bünyesindeki diğer kiliseler, genç kuşakların manevi eğitiminde başarılı çalışmalarından dolayı Bakü valiliği tarafından ödüllendirilmiştir.

³⁷¹ Yunitski , a.g.e., s.73.

³⁷² A.g.e., s.79

Artık 1913 yılı rakamlarına göre sadece Bakü şehrinde 18 ortodoks kilise inşa edilmiştir. Bunlar şunlardır: Aleksandro-Nevskiy, Nikolayevskiy, Portovaya, Rojdestvenskaya, Pograniçniy, Nikolayevski pazarı kiliseleri, Şibayev fabrikası kilisesi, Çornogorodskaya, İmperator III Aleksandr Gimnazi kiliseleri, Flotskaya, Askeri kilise, Teknik lisedeki kilise, Spasobryajenskaya kilisesi, Balahanı Makari kilisesi, Nina kilisesi, Ramanı kilisesi, Zavokzalnaya kilisesi, Bileceri kilisesi.³⁷³

Bakü'den sonra guberniyanın tarihî,coğrafi ve ekonomik önemiyle ikinci büyük şehri olan Şamahıda Hristiyanlaştırma çalışmalarının odağı haline gelen şehirlerden birisidir. İşgal sonrasında burada ardarda kiliseler inşa edilmeye başlanmıştır. Bunlardan en büyüğü Şamahı Nikolayev Kilisesi Külliyesi idi. Bu kilisede görev yapan ilk misyoner papaz Vasili Stepanoviç Porozov, bölgedeki misyonerlik faaliyetiyle de ün salmıştır. 31 Ocak 1902 yılında yaşanan Şamahı depreminde tamamen kullanılamaz hale gelen bu kilise, XIX. asrın ilk yarısında inşa edilmiştir.Yunitski'nin kayıtlarında Şamahı Şehrinde 1845 senesinde binlerce tarikatçı Rus ve 300 den fazla Ortodoks Rus ailesinin yaşadığı belirtilmiştir.³⁷⁴

1820 yılından itibaren Şamahı işgal yönetimi, almış olduğu bir kararla Ruslaştırma-Hristiyanlaştırma politikalarına destek amacıyla Ruslar'ın şehir ve etraftaki köy ve kasabalara yerleştirilmeleri için gerekli alt yapı çalışmalarına başladığını, çeşitli tedbirlerin alındığını açıklamıştır. İlk dönemler burada konuşlanan Rus askerlerinin dinî ihtiyaçlarını karşılamak üzere kurulmuş olan bu kiliseler zamanla Rus nüfusun çoğalmasından dolayı daha da genişletilmiş ve yeni kilise inşa edilmiştir. Çarlık yönetiminin Hristiyanlaştırma politikaları gereği tarikatçı Rusları yoğun olarak Şamahı'ya yerleştirdiğini zikretmiştik. Bu aileler kitleler halinde 40'lı yıllardan itibaren buraya göç ettirilmişlerdir. Şamahı şehir emniyet müdürlüğünün verilerine göre şehir; Molokanlar 295'i erkek ve 198'i kadın olmak üzere toplam 493 kişiden, Subotnikler 33'ü erkek ve 39'u kadın olmak üzere toplam 72 kişiden ibaretti. Ancak köy ve kasabalarda dâhil bütün Şamahı kazasında ise Molokanların sayısı 6479'u erkek ve 6127'si kadın olmak üzere 12606 kişiye

³⁷³ ADTA, F.46, İş.458, L.32.

³⁷⁴ A.e, s.81.

ulaşmış, Subotnik tarikatı üyeleri ise 570'i erkek ve 509'ukadın olmak üzere 1079 kişicivarında olmuştur.³⁷⁵

Yunitski'nin yayımladığı bu rakamların hangi seneye ait olduğu anlaşılmasa da Gürcistan ve Azerbaycan devlet arşivlerindeki 60'lı yılların istatistikî verileriyle örtüşmektedir. Bu radikal tarikat mensuplarının yaşadıkları köy ve kasabalarda kendi ibadet yerleri de vardı. Ortodoks kilisesinin onlar arasında sürdürmüş olduğu bütün yoğun misyonerlik çalışmalarına rağmen bu tarikat mensuplarının çoğunluğu kendi tarikatlarına sıkı sıkıya bağlı ve Ortodoks akideye dönmemeye kararlıydılar. 1858 senesi rakamlarında Şamahı şehir merkezinde yaşayan Ortodoks Rus aile sayısının 446'ya ulaştığını görüyoruz. Yunitski kayıtlarında Şamahı etrafında oluşturulan Ortodoks Rus kasabalarından en büyüğünün Novo Dmitrovka olduğunu bildirmiştir. Bu kasaba 1872'de Rusya'nın çeşitli vilayetlerinden getirilen dindar Hristiyan ailelerinden oluşmuştur.

Şamahı kazasına bağlı kasabalardan Rus nüfusun yoğun olarak yerleştirildiği bir başka yerleşim birimi ise Altiğaç'tı. Burası Şamahı'nın en güzel manzaraya sahip yerlerindendi. Buraya ilk gelenler, Rusya'nın Tula bölgesinden göç ettirilen radikal tarikatçı 80 Rus ailesiydi. İşgal yönetimi Ortodoks nüfusun buraya yerleştirildiği döneme kadar Rus tarikat mensuplarının her türlü aşırılık ve suça varan hareketlerine göz yummak zorunda kalsa da daha sonra kiliseyle birlikte onların ıslahıyla meşgul olmaya başlamıştır.³⁷⁶

Yunitski'nin yayımladığı çalışmada Bakü, Şamahı ve diğer önemli şehirlerdeki kiliselerin emlakı, bu külliyelerin içindeki papazların yaşadığı evler, okullar, buraya hediye edilen eşyalar ve bunların kimler tarafından hediye edildiğine dair ayrıntılı bilgiler vardır. Sinod'un Gürcistan yetkilisinin onayladığı 1872 ve 1891 senelerine ait olan bir listede de bu kiliselerin emlakı gösterilmektedir.³⁷⁷

Şamahı'daki kiliseye değerli eşyalar hediye eden insanlar arasında T. A. Drujinina, A. K. Doynikovoy, M. N. Alekseyevoy, Ö. P.Kodorojnov gibi Rus

³⁷⁵ A.e, s.90.

³⁷⁶ A.g.e, s.95.

³⁷⁷ A.g.e, s.35.

işadamları ve bürokratların isimleri vardır. Ayrıca kilise ziyaret defterlerinden de mesela Kişinyov, Ryazan, Türkistan psikoposlarının da Nevski kilise kompleksini ziyaret ettiği anlaşılmaktadır. Bu kiliselerde görev yapan, önde gelen Hristiyan misyonerlerin, keşişlerin unutulmadığı ve isimlerinin tarihe not edildiği de bilinmektedir. *Bakü Guberniyası Üzere Ortodoks Kilise ve İbadethanelerin Tarihi*'nde övgüyle bahsedilen bazı önemli misyonerler hakkında bizde aşağıda kısaca bilgi vermeye çalışacağız.

Dmitri Zotikov: Rusya'nın Duşet şehrinde doğmuş ve Tiflis ruhanî mektebinde din eğitimi almıştır. Uzun zaman Gürcistan'ın Telavi ve Gori bölgelerindeki Hristiyan ruhban okullarında öğretmenlik yapmış, daha sonra Şamahı'daki kiliseye atanmıştır. En son görev yeri olarak da Bakü Hristiyan okulu gösterilmektedir. Dmitri Zotikov'un Hristiyanlığa hizmet ve faaliyetlerine Yunitski övgüler dizmektedir. Zotikov'un ünlü bir misyoner olduğu ve faaliyetinin esasen iki noktada yoğunlaştığı belirtilmiştir. Müslümanların Hristiyanlığa kazandırılması ve Çarlık Rusya'nın Azerbaycan'a sürgün ettiği radikal tarikatçıların tekrar Ortodoks inancına döndürülmesi yönündeki faaliyetleri başarılı bulunmuştur.

Papaz Sergey Lyapidevskiy: Moskova'da doğmuş, Moskova ruhanî akademisinde eğitim almıştır. Çok akıllı ve hatip biri olarak tanıtılmaktadır. Bir kaç yıl Tiflis gimnazyumunda ders vermiş, daha sonra Bakü kilise külliyesi bünyesinde Hristiyan din okulunun açılmasında görev almıştır. Lyipidevskiy aynı zamanda Moskova metropoliti Sergey'in yakın akrabasıdır.

O. Ovorskoy: Tambov ruhanî okulundan mezun olmuştur. 1868 senesinde Bakü'ye Hristiyanlığın yayılması işinde çalışmak için gelmiştir. Bakü'de açılan Rus mektebinde görev yapmış, hem Rus dili hem de din eğitimi vermiştir. Onun bazen kendi parasını din çalışmalarında harcadığı kaydı düşülmüştür. Ovorskoy aynı zamanda kilise bünyesinde kız ve erkeklerden müteşekkil ilahî grubunu da kurmuş, onların eğitiminde önemli rol üstlenmiştir. Bu misyoner din adamının faaliyetlerine Şamahı'da da rastlamaktayız.

P. Potaşev: Novgorod'da doğmuştur. Petersburg'ta yüksek dinî tahsilini tamamladıktan sonra Bakü'ye gelmiştir.³⁷⁸

Azerbaycan'da Hristiyanlığın yayılmasında cemiyetler, kiliseler, kilise okulları ve kiliselerin desteğiyle kurulan Rusya'nın çeşitli şehirlerindeki misyonerler cemiyetler ile sıkı ilişkiler içerisinde bulunan oluşumlarda aktif rol üstlenmişlerdir. Aleksandr Nevski kilisesinin bünyesinde oluşturulan Bakü Kril-Meodiyevskiy Kilise İlahileri Sevenler Kardeşlik Cemiyeti bunlardan birisidir. Bu cemiyetin 28 kilise mektebine yardım ettiği, dinî kitaplar satan mağazasının olduğu, kilise bünyelerinde kreşler açarak onları himaye ettiği; halk kütüphanesi ve emeksever dernekler adı altında örgütlenerek buralarda Hristiyanlığın yayılmasına hizmet ettiği de bilinmektedir.³⁷⁹

KMKİSKC'nin faaliyetleri incelendiğinde 10 yıllık süre içerisinde cemiyetin çeşitli etkinlik ve yapılanmalar için 200 bin rubleden fazla para harcadığı görülmektedir. Bu meblağın zamanın şartlarında çok büyük para olduğu göz önünde bulundurulduğunda yapılan çalışmaların boyutu anlaşılmaktadır. Bir diğer cemiyet, Bakü Ortodoks Mezarlığı Cemiyeti de esas faaliyet ve ilgi alanının burada bulunan Hristiyan mezarlığının bakımı olarak belirtmiştir. Bu cemiyetin gelirleri arasında mezarlık malzemeleri üretim atölyesi ve başka ticarî faaliyetlerden elde edilen gelirler gösterilmektedir. Bakü'de kurulan diğer bir Hristiyan örgütü de Yasa Öğreticileri Kardeşliği Cemiyetidir. Ekim 1898'de kurulan bu cemiyetin daha çok entelektüel Hristiyan davetçilerini bir araya getirdiği anlaşılmaktadır. Toplantılarında dinî kitapların okunduğu, ayrı ayrı dergilerde yayımlanan ve yankı uyandıran dinî makalelerin öğrenilip öğretildiği bir merkezdir. Bu cemiyetin zengin bir kütüphaneye sahip olduğu, sohbet ve derslerinde güncel dinî sorulara cevap arandığı, yeni Hristiyan olan kişilerin itikadının kuvvetlendirilmesi noktasında faaliyetler yaptığı bilinmektedir.³⁸⁰

Bakü Ortodoks Hristiyanlarının gündelik hayatının tasvir edildiği bilgilerden onların pazar âyini için kiliseye gitmeye özen gösterdikleri, her sabah sofrada

³⁷⁸ A.e. s.47.

³⁷⁹ A.g.e, s.49.

³⁸⁰ A.y.

dua ettikleri, bayramları ise farklı kesimlerinin farklı şekilde kutladığı anlaşılmaktadır. Ayrıca 1860'lı yıllara kadar Bakü'de Hristiyan gençlerin evlenecek kadın bulmakta zorlandıkları ve evlenmek için Rusya'nın çeşitli şehirlerine gittikleri anlaşılmaktadır. Onların yeni Hristiyanlaşan Tatarlar ve Molokanlarla evlenmeye özendirildikleri belli olmaktadır. Hatta Rusya'dan kızların evlenmek için Bakü'ye geldikleri gibi ilginç bilgiler de Yunitski'nin çalışmasında yer almaktadır.

Bakü'de petrol sanayisinin gelişmesiyle birlikte Rus hayat kadınlarının buraya ayak bastığı, hatta onlardan ibaret genelevlerin bile açıldığı anlaşılmaktadır. Bu durum özellikle Müslümanlar arasında yozlaşma ve dejenerasyonun artmasına neden olmuştur.

Müslüman nüfus, Hristiyanlığı seçen az sayıdaki soydaşlarına karşı dışlayıcı ve aşağılayıcı tavır takınmakla, onları toplum hayatına katmamakla ısrar ederek Hristiyanlaştırma faaliyetlerine karşı durmaya çalışmıştır. Bakü'de bazen yeni Hristiyan olanların öldürüldüğü gibi abartılı iddialar da kilise kayıtlarında yer almaktadır. 1850'li yıllarda Ortodoks Hristiyanlığı seçen bir Tatar ailesinin katledildiğini yazan bir belgede, insanları Hristiyanlığa çağıran bir baba ve anneye ait cesetlerin din değiştirdikten bir hafta sonra deniz kıyısında dilleri kesilerek bulunduğu iddia edilmiştir. Ancak bu aile fertlerinin isimlerine dair kaynakta hiçbir bilgi yer almamaktadır.³⁸¹

Bakü ve Şamahı gibi büyük şehirlerde sanayinin gelişmesi, yeni fabrikaların açılması, petrol üretiminin artması Rusya'nın çeşitli bölgelerinden fakir Rusların iş bulmak umuduyla Bakü'ye akın etmelerine neden olmuştur. Bu süreçte Rus idaresinin oluşturmaya çalıştığı dindar Ortodoks Rus algısının giderek zayıfladığı görülmektedir. Fakir, içki düşkünü Ruslar'ın şehirde yaygın hale gelmesiyle Hristiyanlık açısından olumlu devam eden seyrin değiştiğini Rus misyonerleri iddia etmişlerdir. Fabrika sahiplerinin kendi fabrikalarında açtıkları mağazalarda içki satarak hem yerli hem de Rus işçilerin maaşlarını buralarda harcamalarını teşvik ettikleride bir gerçektir. Büyük şehirlerde hem Müslümanlar hem de Ruslar arasında bozulma hızlanmış, Ruslar içki ve eğlenceye dalarak artık kiliseye gitmez

³⁸¹ A.g.e, s.52.

olmuşlardır. Rus papazları bu dönemden itibaren bozulmanın başladığını belirtmişlerdir.³⁸²

XIX. asrın sonlarına doğru uluslararası sermayenin Bakü petrol sanayisinde boy göstermesiyle birlikte farklı Hristiyan mezheplerin faaliyetlerini yoğunlaştırdıklarını görüyoruz. Bu aynı zamanda Ortodoks din görevlilerinin hoşnutsuzluğuna neden olmuştur. Çünkü onların mezhep temelli misyonerlik çalışmaları, Rus nüfusu üzerinde de olumsuz etki uyandırmıştır. Bu arada bir taraftan radikal Rus tarikatçıları diğer taraftan da Baptistler, Katolikler, Ortodoks Ruslar faaliyetlerini devam ettirmişlerdir. Bu Hristiyan akımları kullanarak bazı Hristiyan devletlerin istihbarat kurumları da Bakü'deki faaliyetlerini yoğunlaştırarak bu işe ciddi miktarda para harcamışlardır.

Ortodoksluğa sızma girişimlerinin ayrı ayrı devletlerin çıkarları doğrultusunda planlandığı düşünülebilir. XIX. asrın sonları XX. asrın ilk yıllarında artık Bakü'de farklı Hristiyan akımları evlerde de ayinler, sohbetli toplantılar düzenleyerek yeni katılımcılarla kendi yandaşlarını genişletmişler ve aynı zamanda Ortodoks propagandaları önünde en büyük engeli oluşturmuşlardır.

Dönemin Baptist ve Molokanları şarap içmeyerek günahattan uzak durmaya çalışmışlardır. Onlar kendilerini günahlardan arındırılmış insanlar olarak görerek, ibadethanelerinde ayinlerini muntazam olarak sürdürmüşlerdir. Yine kendilerine ait marşlar ile ilahi grupları oluşturmuşlardır.³⁸³

Rus kilisesi de ister radikal Rus tarikatçıları olsun isterse diğer Hristiyan akımlar olsun bunların arasında misyonerlik çalışmalarına devam etmiş ve onları Ortodoks Rus çizgisine çekmeye çalışmıştır. Tarikatçı Ruslar Müslümanlar arasında dindar Rus imajının oluşmasına katkı sağlamışlar ve Müslümanlar içinde kendi propagandalarını yapmamaya özen göstermişlerdir. Kilise bu tarikat mensuplarının ana vatan Rusya'dan çok uzaklarda, Müslüman Türkler arasında kendi yurtlarını özleyerek ıslah olacaklarını, devletlerine sıkı sıkıya sarılacaklarını düşünmüştür. Ortodoksluğa dönüş toplu olarak gerçekleşme de önemli sayıda tarikatçı, tekrar

³⁸² A.g.e, s.55.

³⁸³ A.g.e, s.61.

Rus kilisesine kazandırılmıştır. Burada Cemiyetin misyonerlik çalışmalarının rolü kuşkusuz büyüktür. Yerel iklim şartlarına uyum sağlayamayan, buradaki yaşam standartlarını beğenmeyen Molokanlar, Ortodoks çizgisine dönmeyi, kendi yurtlarına dönmek için bir araç olarak da görmüşlerdir.

1852’de 17 Molokan ailesi Naum Mironov başkanlığında toplanmış, Şamahı askerî komutanlığına dilekçe yazarak bağışlanmalarını ve Ortodoks kilise inancına dönmelerinin temin edilmesini rica etmiştir. Siyezen askerî birliğinin komutanı Molokanların yaşadığı Altı Ağaç askerî komutanına gönderdiği mektupta şu bilgi ve emirleri vermiştir: “Bu günlerde Şamahı şehrinin papazı Zotov, senin kontrolün altındaki köye yeni Hristiyanlaştırma törenine katılmak üzere gelecektir. Onun bütün talep ve isteklerini yerine getirmeni ve gerekli emniyet tedbirleri almanı istiyorum. Tören ve sonrasında herhangi bir şikâyet tarafımıza ulaşırsa sorumluluk sana ait olacaktır.” 2 Ocak 1853’de Zotov, Altı Ağaç’a geldiğinde büyük bir tören düzenlemiş ve 89 Molokan bu törenle Ortodoksluğa geçmiştir.³⁸⁴

Yalnız Ortodoksluğa geçiş, bu Molokanlar için hiç de kolay olmamış, Çarlık idaresi bu insanları eski mezheptaşlarının saldırılarından korumak ve yeni Ortodoksluğu seçeceklerin can güvenliklerini sağlamak için Kossaklardan oluşan askerî bir bölük görevlendirmiştir. Bu törenin ardından Şamahı valiliğinin fermanıya Altı Ağaç Orta Kervansaray’da yeni Ortodoks kilisesinin inşa edilmesi yönünde karar alınmıştır. Molokanların inşaatı engelleme çabaları sonuç vermemiş, 1855’de kilisenin inşaatı tamamlanarak ibadete açılmıştır.³⁸⁵ Zotikov ve Zlotarev soyadlı papazlar bu kilisede görev yapmışlardır.

XIX. asrın sonlarına doğru Altı Ağaç, Hil Mili, Astrahanka ve Morozu köylerinde tarikat mensubu Ruslarla Ortodoks Rusların sayısı aşağıdaki gibidir: Altı Ağaç’ta 503 Ortodoks, 2158 Molokan; Hil Mili’de 3054 Molokan, Astrahanka’da ise sadece 11 Ortodoks vardı. Bu köyde Molokanlar 2052, Baptistler 59 kişiydi. Morozu köyünde ise 1804 Molokan yaşamaktaydı.³⁸⁶ Bu istatistikler aslında bütün çabalara ve Ortodoks

³⁸⁴ A.g.e, s.95.

³⁸⁵ A.g.e, s.96.

³⁸⁶ A.g.e, s.98.

misyonerlerin propagandalarına rağmen tarikatçıların başarısız olduklarını ve kendi tarikat mensuplarının sayısını fazla arttıramadıklarını göstermektedir.

Rusya ile sınırdış bir diğer Azerbaycan hanlık merkezlerinden biri olan Guba'da da Hristiyanlaştırma faaliyetleri olanca hızıyla devam etmiştir. Bu şehirdeki ilk Hristiyan kilisesi 1834 senesinde Rus askerî ve sivil personelin dinî ihtiyaçlarını karşılamak için inşa edilmiştir. Ancak Guba'ya da Rusya'nın çeşitli bölgelerinden Rus nüfusun göçü hızlanınca bu kilisenin ihtiyaçları tam karşılamadığı ve yeni bir kilise inşaatının gerekli olduğu kilise idaresi tarafından Çarlık idaresine bildirilmiştir.

Kilise ile Bakü guberniya valiliği arasındaki yazışmalardan yeni kilisenin Müslümanların yaşadığı şehrin merkezindeki pazar yerine yakın inşa edilmesinin planlandığı, bunun için arazinin tahsis edildiği anlaşılmaktadır. Ancak daha sonra ciddi tepkilerin ortaya çıkabileceği ihtimali üzerine bu karardan vazgeçilmiş, şehrin batı kısmında esasaen Rus ve Ermenilerin yaşadığı yerde Mehmet Ali Mahmutoğluna ait özel mülk toprağı elinden alınarak burada kilise inşaatına karar verilmiştir.³⁸⁷ Bakü valiliğinin imzaladığı kararnameyle bu kilisenin inşasına hazineден 15228 ruble para ayrılmıştır. 4 Aralık 1865 tarihinde Kafkasya Genel Valisi Mihail Nikolayeviç şahsen bu kilisenin projesini onaylamıştır. 1851-1903 arasında yeni inşa edilen bu Uspenski Kilisesinde aşağıda ismi geçen papazlar görev yapmıştır.

1. Andrey Nikolayev: 1859-1861 arasında görev yapmıştır. Rusya Şatski ruhban okulu mezunudur.
2. Sergey Vasiliyev Remizov: 1862-1874 arasında görev yapmıştır. Tula lisesinden mezun olmuştur.
3. Vasili Dimitriyev Aleksapolski: 1875-1882 arasında görev yapmıştır. Tiflis ruhban okulu mezunudur.
4. Petr Ermolayev Gromov: 1882-1884 arasında görev yapmıştır. Stavropol ruhban okulu mezunudur.
5. Aleksey Ponamarev: 1884-1894 arasında görev yapmıştır. Tambov ruhban okulu mezunudur.

³⁸⁷ A.g.e, s.102.

6. Venedikt Gorodetskiy:1894-1903 arasında görev yapmıştır. Kamenets Podolskoy özel okulundan mezun olmuştur.

7. Yevgeni Pokravskiy:1903'den itibaren görev yapmıştır. Kursk ruhban okulu mezunudur.³⁸⁸

Guba köy ve kasabalarına da Hristiyan nüfus yerleştirilmiştir. Rusların yerleştirildiği bu köylerde de kiliseler, ibadethaneler inşa edilmiştir. Bu köylerden ilki Mihaylovka'dır. Dağıstan sınırında bulunan bu köyde inşa edilen Hristiyan kilisesi, 1877-1878 Rusya-Osmanlı savaşı sırasında Dağıstan Müslümanları tarafından imha edilmiştir.³⁸⁹

Guba'da kilise inşa edilen bir başka köy Hacı Hüseyin köyüdür. Bir Türk köyü olduğu halde daha sonra Ruslaştırılmış, buraya Rusya'nın farklı bölgelerinden gelen Ruslar yerleştirilmiştir. 1891'de sözde çeteler oluşturarak saldırılar gerçekleştirdikleri, gasp yaptıkları için bu ve komşu köyler tamamen Türklerden arındırılmış, boşalan evlere Hristiyanlar yerleştirilmiştir. Bakü valisi Roggen'in talimatıyla köyün ismi de Elenovka olarak değiştirilmiştir. Elenovka'yla beraber 40 evden müteşekkil (94 erkek ve 99 kadın) komşu Aleksandrovka, 42 evden müteşekkil (123 erkek ve 84 kadın) Petropavlovka, 32 evden müteşekkil (78 erkek ve 75 kadın) Borispol köyleri de Ruslaştırma politikası doğrultusunda oluşturulmuş, buradaki kilise külliyesi de bu köylerin hepsine hizmet vermiştir. Takip eden yıllarda ise İçişleri Bakanlığı kendi bütçesinden para ayırarak buraya yerleştirilen Hristiyanların dinî ihtiyaçlarını karşılamak için yeni kilise inşaatını başlatmıştır.³⁹⁰ Kilisenin inşaat projesini mühendis Markarov hazırlamış, Bakü guberniya valiliği de bu projeyi onaylamıştır. Bu 4 köye yerleşen Rusların buralara hangi guberniyalardan göç ettirildikleri, örf ve gelenekleri, karakteristik özellikleri, dinlerine bağlılıkları vs. konularında ayrıntılı olarak arşiv dosyalarında bilgiler bulunmaktadır. Yunitski'nin kayıtlarında Hristiyan din görevlilerinin özellikle Elenovka köyünde yerleşen Rusların kiliseye gelmemeleri ve içkiye fazla düşkün olmalarından şikâyetçi olduklarını öğrenmekteyiz. Ukrayna'nın çeşitli şehirlerinden getirilen Aleksandrovka

³⁸⁸ A.g.e, s.107.

³⁸⁹ A.g.e, s.108.

³⁹⁰ A.g.e, s.115.

ve Petropavloka köylerinin sakinleri ise dinlerine daha bağlı olarak tasvir edilmektedirler.³⁹¹

Gusar da Guba'ya komşu ve Dağıstan'a bitişik bir bölge olarak Rusya'nın askerî, stratejik çıkarları ile Dağıstan'ın güvenliği açısından önemliydi. Burada yine büyük bir Rus askerî üssü bulunmaktaydı. Bu askerî kışladaki kiliseyle Gusar merkezindeki Kazan kilisesi, inşa edilen ilk kiliselerdendi. Bu kilisenin işgalin ilk dönemlerinde buradaki asker ve sivil görevlilerin kullanmaları için inşa edildiği bildirilse de daha ilk günlerden itibaren buralarda misyonerlik çalışmalarının başladığı anlaşılmaktadır. Gusar'a da Rusya ve Ukrayna'nın çeşitli bölgelerinden Hristiyanlar göç ettirilmiş, Şirvan, Ermolovski, Nikolayevski gibi tamamen Rus göçmenlerden oluşan köyler oluşturulmuştur. 277 kişiden oluşan Şirvan'da bu köyün ihtiyacını karşılayacak ufak bir kilise inşa edilmiştir. Ermolovski köyü de 300 kadar Rus göçmenden oluşmaktaydı. Bu köy Şahdağ zirvesine yakın bir yerdedir. Nikolayevka köyü de Kuru ırmağının kıyısında kurulmuştur. Buraya göç etmek isteyen Ruslar, her türlü vergi ve mükellefiyetlerden muaf tutulmuşlardır. Bu köylerin hepsinde kiliseler inşa edilmiş ve buraya devlet bütçesinden maaş alan din görevlileri atanmıştır. Ancak iklim şartları ve çeşitli hastalıkların boy göstermesi sebebi ile Rus nüfus burada barınmamış, Çarlık yönetiminin bu bölgede nüfus oranını kendi lehine değiştirme çabaları sonuç vermemiştir.

Azerbaycan'ın güneyinde, yani İran'la sınırdaş olan bölgelerde de Rus işgal yönetimi din ve kültür emperyalizmini öne çıkaran politikalarını sürdürmüştür. Burada özellikle Lenkeran şehri İran'la sınırdaş ve önemli bir liman şehri olması hasebiyle Rus yönetiminin iştahını kabartmıştır. Bu yüzden Lenkeran'da Hristiyanlaştırma faaliyetleri işgal sonrasında yoğun bir biçimde devam etmiştir. Lenkeran aynı zamanda balıkçılar açısından en müsait liman şehriydi. Rusya'nın Kuban, Temruk şehirlerinden balıkçı aileler özel teşviklerle Lenkeran'a getirilmiştir. Temruk'tan gelenler Astara yakınlarında neredeyse bir kasaba kadar nüfus yoğunluğuna sahip olmuşlardır.³⁹² Yine buraya önceden Rusya'nın çeşitli

³⁹¹ A.g.e, s.119-121.

³⁹² A.g.e, s.131.

bölgelerinden radikal Hristiyan tarikat mensupları göç ettirilmiş, onlardan müteşekkil Nikolayevka ve Podgornom adlı yerleşim birimleri kurulmuştur.

Lenkeran şehir merkezinde iki kilise faaliyette idi. Bunlardan en büyüğü Lenkeran Mihaylo-Arhangelskaya kilisesiydi. Bu, 1839 senesinde işgal ordusu askerlerince kurulan ahşap kilisenin yerine yeniden inşa edilen büyük bir komplekti. Bu kilisenin bünyesinde dinî okulda eğitim vermekteydi. Bizans mimarî üslubunda inşa edilen bu kilise,devlete 33000 rubleye mal olmuştur.³⁹³ 1895 senesinde Rusya'nın Kafkasya GenelValisi Nikolay Mihayloviç,kilise bünyesindeki okulu ziyaret ederek buraya 100 ruble bağışta bulunmuştur. Bakü'den ve başka bölgelerden papazlar ve misyonerlerin Lenkeran'daki bu okulu mütemadiyen ziyaret ettikleri bilinmektedir. Yunitski'nin kayıtlarında bu okulda öğretmenlik yapan ve tamamı Ruslardan oluşan 13 bayan öğretmenin listesi ve onların bitirdikleri okullara ait bilgiler de bulunmaktadır. Bu öğretmenlere Sinod'tan yaklaşık 400 ruble maaş bağlanmıştır.

Lenkeran'ın merkezindeki ikinci kilise ise Mariya Magdalena ismini taşıyan mezarlık kilisesiydi. Bu merkezî Lenkeran kiliselerinden başka Mihaylovka'da da devlet bütçesinden 10104 bin ruble para harcanarak 1869 senesinde başka bir Ortodoks kilisesi inşa edilmiştir. Bu kilisenin de bünyesindeki kilise okulunda misyonerler eğitim faaliyetini sürdürmüşlerdir.

Kür Nehri kıyısındaki Salyan bölgesine de Rusya'dan balıkçı aileler göç ettirilmiştir. Şamahı'nın Merezi köyünden 62 Molokan ailesi, resmî makamlardan izin almadan, kendi insiyatifleriyle orayı terk ederek Salyan'a gelmiş ve burada yaşamaya karar vermişlerdir. Burada inşa edilen ilk kilise Petro Pavlovkaya kilisesidir. Bu kiliseye devlet hazinesinden 24099 ruble para ayrılmıştır. Burada 1889'da Boji Promisel kilise okulu açılmıştır.³⁹⁴ Salyan'daki bu kilisede Anemnodist Progressov, Andrey Krasnov, Stefan Verdeverskiy, Dmitri İmiadze, Nikolay Sadovski, Aleksandr Tatunov adlı papazlar görev yapmışlardır.

³⁹³ A.g.e, s.129.

³⁹⁴ A.g.e, s.151.

Mugan projesi doğrultusunda güney bölgelerine özellikle tarım, hayvancılık ve balıkçılıkla uğraşmak isteyen Rus aileleri seçilerek yerleştirilmiş ve onlara hazine topraklarından geniş araziler tahsis edilmiştir. Onların burada kalıcı hale gelmesi için Çarlık yönetimi her türlü yardımı yapmıştır. Buraya Rus göçleri başlar başlamaz bir kilise inşa edilmesiyle ilgili karar alınmıştır. Bakü valisi Kolyubakin başpsikopos Evseviya'nın onayını alarak Mugan bölgesine yakın ilk Rus yerleşim birimi olan Cevat'ta kilise inşaatının yapılmasını guberniya inşaat birimine havale etmiştir. Sinod'un kilise inşaatı için ayırmış olduğu paralar yeterli olmadığından bu köy ve kasabalarda yeni kiliselerin inşası için ayrı ayrı misyoner cemiyetlerden yardımlar yapılmış, bazen de bu bölgelerde yerleşen Ruslar adına Moskova gazetelerinde Azerbaycan'ın talebiyle bir başkavacı inşa edilmiştir. Gökçay'da kilise açılmıştır. Aslında burası XIX. asrın ilk çeyreğinde Rus ordusunun işgali sırasında orduya lojistik destek sağlamak ve haberleşmeyi yürütmek amacıyla kurulan bir istasyondan ve onun etrafında konuşlanan küçük bir askerî birlikten oluşmuştu. 1860 yılındaki şiddetli depremden sonra guberniya merkezi Şamahı'dan Bakü'ye taşınmış ve Bakü'ye taşınma imkânı olmayan şehrin fakir nüfusu da yakınlardaki Gökçay'da yaşamaya başlamıştır. Daha sonraları ise burada pazarlar kurulmuş, nüfus artmış ve Gökçay, kaza merkezi olarak gelişmiştir. Buranın kaza merkezi olarak gelişmeye başlamasıyla buraya Rus nüfusun göç ettirilmesine başlanmıştır. Ticaretin gelişmesi ile Gökçay'da Ermeni nüfusun arttığı ve Ermeni tüccarların buralara yerleştiği ve daha sonra da Rus yönetiminden kilise talebinde bulunduğu dair arşivlerde bilgiler yer almaktadır. Kaza reisi Çerkasov'un Ermeni bir hanımla evliliğini kullanan Ermeniler, onun aracılığıyla Gökçay'da Ermeni kilisesi inşa etmek istemişlerse de Çerkasov, Bakü guberniyası Hristiyanlarının lideri Yunitski'ye yazmış olduğu mektupta Gökçay'a Ermeni kilisesi değil, Ortodoks kilisesi kurulması talebinde bulunmuştur.³⁹⁵

Çerkasov guberniya valiliğine gönderdiği diğer mektubunda Gökçay'daki Ortodoks Hristiyan sayısını 150 kişi olarak bildirmektedir.³⁹⁶ Sinod'un Gürcistan yetkilisinin onayıyla Gökçay'da kilise inşasına başlanmıştır. 1899 yılında ibadete

³⁹⁵ A.g.e, s.175.

³⁹⁶ A.g.e, s.177.

açılan kiliseye Tiflis'te merkezî deposu bulunan Kafkasya'da Ortodoks Hristiyanlığı Berpa Cemiyeti'nin deposundan dinî döküman getirilmiştir. Bu kilisenin ilk görevli papazı da İvan Andreyeviç Vasilyev olmuştur. Gökçay kilisesine de farklı Rus iş adamlarından, Hristiyanlığı yayan ama hayır kuruluşları adıyla perdelenen misyoner örgütlerden yardımlar yapıldığı, malzeme gönderildiği, kilise eğitiminde ortaya çıkan maddi ihtiyaçların onlar tarafından karşılandığı anlaşılmaktadır. Bu dönemde Bakü guberniyasındaki kiliselere bağlı toplam 28 misyoner okulu açılmıştır. Gürcistan yegzarhları, halk eğitim bakanlığının yetkilileri, Kafkasya işgal valileri, bu okullardan övgüyle bahsetmişler, öğrenciler zaman zaman Rusya'nın çeşitli guberniyalarında düzenlenen yarışmalara katılarak ödül almışlardır.³⁹⁷ 1894'te bu kilise okullarında toplam 439 öğrenci okurken 1904'te artık 665 erkek ve 436 kız öğrenci olmak üzere sayı 1101'e yükselmiştir. Yine 1904 rakamlarına göre bu okullarda Müslüman ailelerden 28 öğrenci eğitim görmüş, okul öğrencilerinin çoğunluğunu Ortodoks ve tarikatçı Ruslar, Ermeniler ve Gürcüler oluşturmuştur.³⁹⁸

4.2. Revan Guberniyası

1441 yılında Ermeni kilisesinin Kilikya'dan Çuhursaat (şimdiki Revan)'taki Uçkilise köyüne taşınmasıyla bu tarihî Türk topraklarında Hristiyan unsurların artışı görülmeye başlanmıştır. Revan Hanlığı Rus işgaline uğradıktan sonra Çarlık idaresinin uyguladığı etno-demografik politikalar sonucu Türk-Müslüman devleti olmaktan çıkarak Ermenileşmiştir. 1827 yılından itibaren geçici Revan işgal yönetiminin oluşturulmasıyla birlikte Müslüman nüfusun baskı ve işkencelerle kendi yurtlarından İran'a, Osmanlı topraklarına ve Azerbaycan'ın diğer bölgelerine göç süreci de başlamıştır. 1827'de hanlık etrafında çatışmaların şiddetlendiği dönemde yaklaşık 4500 Türk ve Kürt Müslüman aile, Revan Hanlığını terk etmek zorunda kalmıştır.³⁹⁹

1828 senesinde Çarlık yönetimince burada Ermeni vilayetinin oluşturulmasıyla resmen ileride kurulacak bir Ermeni devletinin de temelleri atılmış oldu. Eçmiyazin kilisesi ve Rus kilise-devlet ittifakının ortak faaliyetiyle her yıl bu

³⁹⁷ A.g.e, s.189.

³⁹⁸ *Stattışeskie Obzor Tsrekovno-Prihodskih Şkol Bakinskoy Guberniy*, Baku, 1906.

³⁹⁹ AKAK, T.VII, d. 511, s.547.

tarihî Türk ilinden Müslüman nüfus göçe zorlanmış ve buraya Ermenilerin getirilmesine devam edilmiştir. Pambak - Şuragel bölgesindeki bu Ermeni vilayeti 1840 yılına kadar kurumsal varlığını korumuş, 10 Nisan 1840 kararnamesiyle de Revan hanlığı arazisinde Gürcistan-İmeretiya guberniyasına bağlı Revan, Nahçıvan ve Aleksandropolski adlarıyla üç vilayet teşkil edilmiştir. 1850’de ise Revan hanlığı arazisinde yeni bir Ermeni devleti kurma politikaları gereği bu üç vilayet temelinde Revan guberniyası kurulmuş ve daha sonra Bayezid ve Kars da bu guberniyaya bağlanmıştır.

Revan Hanlığının işgali sırasında yurtlarını terk eden Müslüman nüfusun geri dönmeleri engellenmiş, evlerine el konularak Ermeniler yerleştirilmiştir. 1828 Nisan ayında Kafkasya İşgal Valisi Paskeviç’in bu ailelerin kendi yurtlarına dönmelerini resmen yasaklayan fermanı yayınlanmıştır.⁴⁰⁰ Türkmençay Antlaşması sonrası Rus devlet politikası gereği Paskeviç ve İran’la diplomatik görüşmelere başkanlık eden A. S. Griboyedov’un aktif çalışmaları ve Eçmiyazin kilisesinin desteğiyle İran Ermenilerinin kitlesel olarak Revan Hanlığı arazisine yerleştirilmelerine başlanmıştır.⁴⁰¹ Türkmençay Antlaşmasının maddeleriyle Ermenilerin İran’dan Azerbaycan topraklarına göç ettirilmelerinin önündeki engeller ortadan kaldırılmış, onların bütün mal varlıklarını kendileriyle birlikte Revan topraklarına taşıya bilmeleri için kolaylıklar sağlanmıştır. Ayrıca Rus yönetimi onları 6 yıl boyunca bütün vergilerden muaf tutmuş ve her bir Hristiyan Ermeni ailesine mâlf destek de sağlayarak Ermenilerin Rusya tarafından işgal edilen Türk-Müslüman coğrafyasına yerleşmelerini teşvik etmiştir.⁴⁰² Paskeviç, Albay Lazerev’e gönderdiği talimatnamede Ermeniler başta olmak üzere diğer Hristiyan unsuları Revan hanlığı ve Nahçıvan topraklarına yerleştirilmesinin önemine dikkat çekmiştir: “Hristiyan unsurları, Revan ve Nahçıvan topraklarına yerleşmeleri için ikna etmek lazım. Zira orada Hristiyanların sayısını mümkün olduğunca artırmak gereklidir.”⁴⁰³ Nitekim işgalin hemen sonrasında Revan Hanlığındaki 1582 yılında Osmanlı tarafından inşa

⁴⁰⁰ AKAK, T.VII, d.438, s.490.

⁴⁰¹ İ. K. Enikolopov, **Griboedov i Vostok**, Erevan, 1974, s.118.

⁴⁰² AKAK, T.VII, dok.561, s.603-604.

⁴⁰³ Rafik Safarov, **İzmenenie Etničeskogo Sostava Naseleniya İrevanskoj Gubernii v XIX-XX v.**, Baku, 2009, s.152.

edilen Cuma camisi İ. F. Paskeviç tarafından ortodoks kilisesine dönüştürülmüştür.⁴⁰⁴

Bu göç sürecinde aktif rol üstlenen Rus subaylarının tespitlerine göre Türkmençay antlaşması sonrası ilk yıllarda 15 bin Hristiyan aile Revan hanlığı topraklarına yerleştirilmiştir.⁴⁰⁵ Ermeni nüfusun buraya yerleştirilmesine paralel Rus-Ermeni ittifakının baskıları ve işkenceleri sonucu Müslüman nüfusun hanlık arazisinden göç ettirilmesi devam etmiştir. Ermenilerin Azerbaycan topraklarında meskûnlaştırılması işi, birkaç teze konu olacak kadar kapsamlı bir konudur. Farklı aşamalardan geçerek bir Türk hanlığı olan İrevan hanlığının Ermeni devletine dönüştürülmesi ve bununla yetinilmeyerek diğer Azerbaycan topraklarına doğru genişlemesiyle gelişen tarihî bir olgu ve bu projenin bir Rus projesi olması da kuşku götürmez tarihî bir hakikattir. Tezimizde tarihî Türk topraklarında Rus nüfus ve Ortodoks kilise faaliyetleri üzerinden Hristiyanlaştırma faaliyetleri ele alındığı için Ermeni meselesine fazla girmek istemiyoruz.

Rus işgal yönetiminin hanlık topraklarına yerleşmesi ve daha sonra da buranın Revan guberniyasına dönüştürülmesiyle birlikte bu guberniya topraklarına askerî yerleşim birimleri, tarikatçı Ruslar ve Ortodoks nüfus aracılığıyla Rusların yerleştirilmesine başlanmıştır. XIX. asrın 30'lu, 40'lı yıllarında artık Revan guberniyasında tarikatçı Rusların yaşadığı 6 yerleşim birimi oluşturulmuştur. Bu Rus nüfus esasen Türklerin yoğun olarak yaşadığı bölgelere yerleştirilmiştir. 1851 yılı rakamlarına göre Revan guberniyasının Aleksandropol ve Yeni Bayazid vilayetlerine 2520 kişilik 422 Rus ailesi yerleştirilmiştir.⁴⁰⁶ XIX. asrın ikinci yarısından itibaren de Ortodoks Rusların Revan Hanlığı arazisine yerleştirilmesine başlanmıştır. 1870 yılında Yelizavetpol (Gence) guberniyasının Kazah kazasındaki Mihaylovka köyünün Rus sakinlerinden 20 aile, Revan kazasına getirilerek burada Novo Nikoloyevka adlı yeni bir yerleşim birimi daha kurulmuştur.⁴⁰⁷ Artık 1873 yılı

⁴⁰⁴ H. Y. Verdiyeva, **XIX Esrin Birinci Yarısında Şimali Azerbaycanın Ehalisi**, Bakı, 1993, s.21.

⁴⁰⁵ Enikolopov, **a.g.e.**, s.129.

⁴⁰⁶ Safarov, **a.g.e.**, s.156.

⁴⁰⁷ F. T. Markov, "Ekonomiçeskiy Bit Gosudarstvennih Krestyan Erivanskogo Uezda", **Materilai Dlya izuçeniya Ekonomiçeskogo Bita Gosudarstvennih Krestyan Zakavkazskogo Kraya**, T.1, Tiflis, s.5.

rakamlarında guberniyada yaşayan Rusların sayısı 4525 kişiye yükselmiştir.⁴⁰⁸Revan guberniyasının başka bir vilayeti olan Nahçıvan'daki Rus nüfus da askerî personel ve onların ailelerinden, 1871'de buraya göç ettirilmiş olan radikal tarikatçılardan oluşmaktaydı. Revan valisi N. N. Karmalin'in ismini taşıyan Karmalinovka (eski adı Biçenek) da Molokan ve Subotnik tarikatı mensubu Rus aileleri yaşamaktaydı. Burada yaşayan Molokanlar ibadet evi oluşturarak kendi inançlarını sürdürmeye devam etmişler ve Ortodoks Ruslar da askerî birliklerdeki kiliselerde faaliyetlerini sürdürmüşlerdir.⁴⁰⁹

Revan guberniyasının başka bir vilayeti olan Yeni Bayezid, 1873 yılı Rus istatistik raporlarına göre 77 köyden oluşmaktaydı. Bu köylerden 48'i Türk, 19'u Ermeni, 6'sı Rus, 2'si Kürt, biri Yunan köyü ve bir de karma olmak üzere çeşitli etnik gruplardan oluşmaktaydı.⁴¹⁰ Buradaki Rus köyleri esasen tarikatçı Ruslardan müteşekkildi.

Kavkazskiy Kalendar'da yer alan 1914 yılı rakamlarına göre artık XX. asrın başlarında Revan guberniyasının Aleksandropolskiy, Nahçıvan, Yeni Bayezid, Sürmeli, Şerur-Dereleyiz, Revan ve Eçmiyazın vilayetlerindeki ayrı ayrı yerleşim birimlerinde toplam 16408 Rus yaşamaktaydı.⁴¹¹

Guberniyaların etno-demografik durumuna dair makaleler, raporlar hazırlayan dönemin Rus müellifleri, özellikle Revan guberniyasına yerleştirilen Rusların ve Ermenilerin eğitim çalışmalarına katılma hususunda hevesli olduklarından bahsederek, Müslüman nüfusun eğitim düzeyinin aşağı olmasından şikâyet etmişlerdir. Ancak bu makalelerde, asimilasyon hedefli yaklaşımlar görmezlikten gelinmiştir. Müslüman aydınlarca başlatılan, millî kaynaklarından beslenen ve millî kurumlar aracılığıyla devam ettirilmek istenen her türlü eğitim seferberliği sürekli engellenmiştir.

⁴⁰⁸ N. K.Nikoforov, "Ekonomiçeskiy Bit Gosudarsvennih Krestyan Zapadnoy Çasti Nahçıvaskogo Uezda Erivanskiy Gubernii", **MİEBGKZK**, T.1, Tiflis, 1885, s.529.

⁴⁰⁹ Nikoforov, "Ekonomiçeskiy Bit", **MİEBGKZK**, T.1, s. 562.

⁴¹⁰ A. V. Parvitsko, **Ekonomiçeskiy Bit Gosudarstvennih Krestyan Severo- Vostoçny Çasti Novobeyazıtского Uezda, Erivanskoy Gubernii, Materiları Dlya İzuçeniya Ekonom. Bit. Gosudarst. Krestyan**, T. IV, Tiflis, 1886, s.99-101.

⁴¹¹ İsmailzade, **Russkoe Krestyanstvo**, s.239.

Revan kalesinin ele geçirilmesinden hemen sonra, 1827'de, General Paskeviç'in talimatıyla Revan'daki tarihî cami, Ortodoks kilisesine dönüştürülmüştür.⁴¹² Revan guberniyasına da tarikatçı Ruslardan sonra kitlesel olarak Ortodoks Rus nüfus yerleştirilmiştir. XIX. asrın sonlarına doğru artık bu guberniyada binlerce, Ortodoks Rus yaşamaktaydı. 1877-88 Rus-Osmanlı savaşı sonrası işgal edilen Kars vilayeti de Revan guberniyasına bağlanmıştır. Sadece Kars vilayetine 27856 Rus yerleştirilmiştir. XIX. asrın sonları ve XX. asrın ilk yıllarında Rus kilisesi, guberniya topraklarında yoğun propaganda çalışmalarına başlamıştır. Revan guberniyasındaki Ortodoks kiliseleri de Gürcistan yegzarhiyası çizgisinde Rusya Sinod'una bağlanmıştır. Bu kiliseler Revan, Aleksandropoloski ve Kars olmak üzere üç inzibatî birim üzere yönetilmişlerdir. Aleksandropolski Ortodoks ruhanî idaresine bağlı kilise ve diğer ibadet yerleri şunlardı: Turkaşen kilise külliyesi, Olgovskiy, Çepigiskiy, Verişanskiy, Mejingertskiy ve bazı başka küçük ibadet evleri ile bu kiliselere bağlı kilise okulları faaliyetlerini sürdürmekteydi. Revan Ortodoks ruhanî idaresine aşağıda isimlerini verdiğimiz kiliseler bağlanmıştır. Revan Pokrovski kilise külliyesi, Kirika ve Gulit adına Köylisar kilisesi, Dvin kilisesi, Bogorodiçno-Uspenskiy kilisesi, Yeni Bayezıt kilise külliyesi, Georgiya ve Karakilise demir yolu kiliseleri, Baş Noraşen kilisesi, Privolipenskiy, Pobedonosoviy kiliseleri.

Kars kilise yönetimi altında ise toplam 19 kilise bulunmaktaydı: 1) Uspenskiy kilisesi, 2) Georgiyev kilisesi 3) Aram Vartan kilisesi, 4) Ardostskiy kilisesi, 5) İlpinskiy kilisesi, 6) Nikolay kilisesi, 7) Golitsinskiy kilise külliyesi, 8) Pokrovskiy kilisesi, 9) Zagadjinskiy kilisesi, 10) İslamsorskiy kilisesi, 11) Laloglu kilisesi, 12) Odintsovskiy kilisesi, 13) Petropovlovskiy, 14) Plodorotnenskiy kilisesi, 15) Subatan kilisesi, 16) Tuysinskiy kilisesi, 17) Halif oğlu kilisesi, 18) Horoşevskiy kilisesi ve 19) Samavatskiy kilisesi.⁴¹³ Rusya işgal ettiği Osmanlı topraklarında yeni askerî yerleşim birimleri oluşturmuş ve bu topraklara Rusların göçünü teşvik ederek aynı zamanda yeni kiliseler açmıştır.

⁴¹² Stepan Stepanyan, **Russkaya Pravoslavnaya Tserkiv V Armenii**, s.1.

⁴¹³ Stepanyan, **a.g.m.**, s.116.

Revan guberniyasının farklı bölgelerine yerleştirilen Ruslardan yerel makamlara, bölgenin kilise görevlilerine zaman zaman, onlar için ayrılan yerleşim birimlerinde kilise inşaatı için destek verilmesi talepleri gelmiştir. Özellikle Kars bölgesinden bu tür taleplerin yer aldığı dilekçeler, arşiv dosyalarında yer almaktadır. Odintsovka köyüne yerleştirilen Rusların sayısında önemli bir artış olduğu için 1896'da ikinci bir kilise inşası için talep gelmiş, 1898'de ise yeni psikoposluk kilisesinin inşası için devlet 104 desyatın toprak ayırmıştır.⁴¹⁴

Guberniya merkezindeki yetkililer Revan'daki Ortodoks kilise külliyesinin burada yaşayan Ortodoksların sayıca çokluğu ve ihtiyaçlarını tam karşılayamadığı gerekçesiyle yeni bir kilise inşaatı için karar almışlardır. 7 Aralık 1891 tarihinde Revan şehir yönetimi şurası yeni kilise inşaatı için toprak ayrılmasına dair karar almış, 11 Temmuz 1894 tarihinde Rusya İçişleri Bakanlığı projeyi onaylamış, 1900 senesinde ise Revan gubernatörü başkanlığında kilisenin yapımı için inşaat komisyonu kurulmuştur.⁴¹⁵

XIX. asrın sonlarında Revan guberniyasının Aleksandropol kazasında ise sivil Rus yerleşimciler için Kutsal Georgiya adında bir kilise külliyesi ve 4 de askerî kilise görev yapmaktaydı. 154. Derbent alayının kilisesi, mezarlık sokağında Saroyan adlı bir Ermeni'nin evinde açılmıştır. Bakü ve Dragunsku alaylarındaki askerler ibadetlerini Şimal alayında ve Kazak Köprüsü denilen yerdeki kiliselerde yapmaktaydılar. 1902 yılında Aleksandropol şehir yönetim şurasının kararıyla şehirde ikinci Ortodoks kilisesinin inşaatı için 10 desyatın toprak ayrılmıştır.

XIX. asrın sonlarında Gürcistan Yegzarhiyasında oluşturulan misyonerlik idaresi, Revan guberniyasında çalışmalarını hızlandırmıştır. Burada özellikle Müslüman nüfus arasında yoğun çalışmalar yapılmış, din değiştirenler için ayinler tertip edilmiştir. Kars bölgesinde, artan bu misyonerlik çalışmalarına tepkiler yoğunlaşınca Kars askerî gubernatörü 19 Eylül 1896'da bölgedeki bütün kiliseler ve

⁴¹⁴ GDTA, F.493, op.1, d.95.

⁴¹⁵ Stepanyan, a.g.m, s.117.

din görevlilerini Müslümanların saldırılarından korumak amacıyla jandarma biriminin teşkiline karar vermiştir.⁴¹⁶

Çeşitli vaat ve kandırmalara maruz kalarak Hristiyanlığı seçen az sayıda insanın isimlerine de arşiv dosyalarında rastlamak mümkündür. Ali Söğüt köyünden Aslan Mustafa oğlu, Laloğlu köyünden Mustafa Hasanoğlu, Hristiyanlığı kabul edip, isimlerini de Hristofor ve Kostantin olarak değiştirmişlerdir.

Kiliselere bağlı Ortodoks kilise okularının açılması da Rus kilisesinin misyonerlik çalışmalarında önemli hedeflerinden birisi olmuştur. Hemen hemen bütün kiliselerde aynı zamanda Hristiyan okulları da faaliyet göstermiştir. Sadece Kars bölgesinde Laloğlu kilise okulunda 85, Bölükbaşı kilise okulunda 63, Elçekmez kilise okulunda 43, Verişan kilise okulunda 38, Çıplaklı kilise okulunda 42, Zaladcin kilise okulunda 92 öğrenci eğitim almışlardır. Bu okullarda eğitim gören öğrencilere ağırlıklı olarak Rus dili, Ortodoks Hristiyan mezhebinin esasları, dualar, ayinler öğretilmiştir.

Kilise ve okullarda görev yapan papazlar, başarılı misyonerlik çalışmalarından dolayı ödüllendirilerek, Kudüs ziyaretine gönderilmişlerdir. Meselâ Kars köylerinden birinde görev yapan papaz Medlingert Evistafiy Nikolayev, böyle başarılı faaliyet yaptığı için Kudüs'e gönderilmiştir.⁴¹⁷

4.3. Yelizavetpolskaya (Gence) Guberniyası

1803 yılında Rus işgal kuvvetleri, Türklere karşı nefretiyle ün kazanmış Gürcü asıllı Kafkas İşgal Orduları Komutanı Sisyanov komutasında Gence'yi işgal etmiş, camiye sığınan insanlara bile acımayarak büyük katliamlar yapmıştır. Gence hanı Cevat Han ve komutasındaki birlikler, Rus ordusuyla sonuna kadar savaşarak şehit olmuştur. Sisyanov Gence'yi ele geçirdikten hemen sonra şehrin ismini değiştirerek Çarıça Yelizavet'in şerefine Yelizavetpolski adını vermiştir. Üstelik

⁴¹⁶ Stepanyan, **a.g.m.**, s.119.

⁴¹⁷ Stepanyan, **a.g.m.**, s.120.

şehrin asıl ismini kullananlara da para cezası getirmiştir.⁴¹⁸ Ayrıca Sisyanov Gence'yi işgal ettikten sonra şehrin camilerinden birini kiliseye dönüştürmüştür.⁴¹⁹

Yelizavetpolskaya (Gence) guberniyası Gence Hanlığı, Karabağ Hanlığının bir kısım vilayetleri ile Şemşeddin Sultanlığının inzibatî toprakları üzerinde kurulmuştur. Azerbaycan'a getirilen ilk Hristiyan grup Almanlar, bu guberniya arazisine yerleştirilmiştir. Daha önce Yelizavetpolski guberniyasındaki Rus yerleşim birimleri hakkında bilgiler vermiştik. Bu yerleşim birimlerinin birçoğunda kiliseler, ibadet evleri, kilise okulları faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. Gence'nin merkezinde guberniyadaki bütün kiliselerin tâbi olduğu Aleksandr Nevski adında çok büyük bir Ortodoks kilise külliyesi bulunmaktaydı. Gence şehrinde aynı zamanda iki kilise daha vardı. Bunlar Nikolay Çudortvord adına Mezarlık kilisesi (Kladbişenskaya) ve Hacıkent'teki Tihiniyskiy Kutsal Ana kilisesiydi.⁴²⁰ 1890'lı yıllardan itibaren merkezî Nevski kilisesinde görevli olan pisikopos Mihail Evstafeviç Mdainarov, guberniyadaki bütün kilise faaliyetlerini yönetmekteydi. Misyonerler A. İvanov, İ. Karvçin, S. Maksimenko, Y. Rıpalev, N. Gogunov, P. Hizanov, Gence merkezindeki kiliselerde görevli olarak çalışmalarını sürdürmekteydiler.⁴²¹ Guberniyanın pek çok vilayet ve kasabalarında da kiliseler inşa edilmeye başlanmış, Ortodoks Hristiyan nüfusun bölgeye yerleştirilmesine paralel olarak kilise faaliyetleri de hız kazanmıştır.

Guberniyaya bağlı Kazah şehir merkezinde ve Armutlu köyünde G. Pobedonosov adına kilise inşa edilmiştir. L. Natidze, İ. Kandelaki, İ. Meliksişvili gibi papazlar Kazah'taki bu kiliselerde misyoner faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. Guberniyaya bağlı Ağdaş'ta da Nikolay Çudotvorts adına kilise faaliyet göstermekteydi. Gence guberniyasında misyoner çalışmalarının yoğun olarak yaşandığı başka bir bölge de Vartaşen (şimdiki Oğuz) bölgesiydi. Buradaki zengin etnik mozayik, Rus idaresinin dikkatini çekmekte, kilise etnik azınlıkların Hristiyanlaştırılması işine özel önem vermektedir. Kafkasya'da Ortodoks Hristiyanlığı Berpa Cemiyeti faaliyetlerinin incelendiği bölümde bu bölgedeki

⁴¹⁸ N. A. Abelov, "Ekonomičeskiy Bit Gosudarstvennih Krestyan Elizavetpolskago Uezda, Elizavetpolskoy Guberniy", **MİEBGKZK**, Tiflis, 1887, s.1.

⁴¹⁹ İ. P. Kovalevskiy, **Kavkaz. İstoriya Zavoevanie Kavkaza**, T.2, S.Peterburg, 1915, s.61.

⁴²⁰ **Pamyatnaya Knijka Elizavetpolskiy Guberniyi na 1910 god**, Elizavetpol, 1910, s.21.

⁴²¹ **Pamyatnaya Knijka**, s.22.

misyonerlik çalışmaları ayrıntılı olarak ele alınacaktır. Vartaşen’de A. Nevski ve Golitsinskaya kiliseleri ve onlara bağlı kilise okulları olanca hızıyla bölgede çalışmalarını sürdürmekteydi. Yine guberniyaya bağlı Gedebeı kentinin merkezinde N. Çudotvorts adına kilise ve Rozalonovskaya köyünde Rozalonovskaya kilisesi ve kiliseye bağlı okul faaliyetini sürdürmekteydi. Bölgedeki misyonerlik çalışmalarıyla ünlü Georgi Şoşin, Gedebeı’deki bu kilisede görevli olmakla beraber kiliseye bağlı okulda da öğrencilere Ortodoks Hristiyanlığın esaslarını öğretmekteydi.⁴²² Guberniyanın başka bir şehri Nuha’da Tryoh-Svyatiteley kilisesi ve Kışlak köyünde de G. Pobedonosov adına Kışlaks kaya kilisesi inşa edilmiştir.

Bütün guberniyalarda Türk olmayan az sayıda etnik gruplar, birinci derecede yapılan Hristiyanlaştırma faaliyetlerinin hedefi haline gelmiştir. Yelizavetpolskaya guberniyasında da durum farklı değildi. Nuha kazasına bağlı olan Vartaşen köyü, özellikle burada yaşayan Udinlerden dolayı misyonerlerin rahat çalışmalar yaptığı bir yerdi. Rus kaynakları Udinleri bazen Ermenilere bazen de Gürcülere ait bir millet olarak takdim etmişlerdir.⁴²³ Kilise-devlet ittifakı, Udinlerin kahir ekseriyetinin Müslüman olduğu gerçeğini göz ardı ederek onların geçmişte Hristiyan olduklarını iddia etmekle burada yürüttükleri misyonerlik faaliyetlerine kendilerince haklı gerekçeler uydurmuştur. Hem Ermeni Gregoryen kilisesi hem de Ortodoks kilisesi, Udinler arasında misyonerlik çalışmalarını sürdürmekteydi. 1873 yılı rakamlarında artık Vartaşen’de Ortodoks Hristiyan sayısı 606 kişiye yükselmiştir. Burada 113 Ortodoks aile yaşamakta ve bu Ortodoksların çoğu da Udinlerden oluşmaktaydı.⁴²⁴

Vartaşen’de Cemiyetin desteğiyle açılan kilise okulu ise tam bir misyoner yuvası haline gelmiştir. Gah ve Gorağan’da da Çarlık hazinesinin maddi desteğiyle inşa edilmiş iki kilise faaliyetlerini sürdürmekteydi. Yelizavetpolskaya (Gence) guberniyasının Şuşa ve Cebrail kazalarında da Rus nüfusun buraya yerleştirilmesinin akabinde Ortodoks kiliseleri açılmış, misyonerlik çalışmaları yapılmıştır. Şuşa ve Cebrail kazaları Karabağ Hanlığının Rusya’ya ilhakına kadar bu hanlığa bağlıydı. İşgal sonrası bu bölgelere Rusya’nın Ermeni projesi doğrultusunda Ermenilerin de

⁴²² Pamyatnaya Knijka, s.21.

⁴²³ A. N. Arashaniyants, “Ekonomičeskiy Bit Gosudarstvennih Krestyan Nuhinskogo Uezda ,Elizavetpolskoy Guberniy”, MİEBGKZK, T.IV, Tiflis, s.21 .

⁴²⁴ Arashaniyants, a.g.m, s.21.

yerleştirilmesi teşvik edilmekte, Ermeni Gregoryen kilisesi de faaliyetini genişletmekteydi. Ancak bu kazalarda nüfusun etno-demografik yapısının değiştirilmesi yönündeki bütün çabalara rağmen 1825-1830 tarihine ait Rus kayıtlarında Türk nüfusun çoğunluğu oluşturduğu tespit edilmektedir. Rus müellif A. G. Dekonska'nın kaza emniyet arşivlerine dayanarak bu bölgenin nüfus dağılımına dair yazmış olduğu makale, Karabağ'da Ermeni nüfusun çoğunluğu oluşturduğu yönündeki Ermeni iddialarına karşı en tutarlı delildir. Bu rakamlara göre Şuşa kazasındaki 68 köyden 39'u Türk, 28'i Ermeni, biri ise Rus köyüdür. Cebrail kazasında ise 62 köyden 42'si Türk, 18'i Ermeni, biri Rus, biri de Kürt köyüdür. Şuşa kazasındaki 150 kişilik Rus köyü Ortodoks Ruslardan, Cebrail kazasındaki 207 kişilik Rus köyü de Molokanlardan oluşmaktaydı.⁴²⁵

Şuşa'daki Rus köyü, bugün Ermenilerin sözde Karabağ Ermeni devletinin başkenti ilan ettikleri Hankendi'dedir. Bu yerleşim birimi, Karabağ'daki Rus askerî birliklerinden terhis olan asker aileleri için kurulmuştur. XIX. asrın sonlarına doğru buradaki Ortodoks Rusların sayısı 500'ü geçmiştir.⁴²⁶ Şuşa vilayetine bağlı Gorus'ta Gorus kilisesi, sınır muhafızları alayında görevli asker ve subaylar için Uspenski kilisesi, Karyagin köyünde (şimdiki Füzuli) Karyaginskaya A. Nevski kilisesi, Skobolevka ve Nikolayevka köylerinde de daha iki kilise faaliyet göstermekteydi. Şuşa kazasına bağlı bir başka kilisede Terter Arhangelo-Mihaylovskaya kilisesinde 1900'lü yıllarda Pevtuhov ve Potkatinskiy soyadlı iki papaz görev yapmaktaydı.⁴²⁷

Yelizavetpolskaya (Gence) guberniyasında Rus nüfusun en yoğun yaşadığı kaza ,Yelizavetpol'du. 1873 yılı rakamlarına göre burada 8 Rus köyü vardı ve Gence kazasında 3 Ortodoks kilisesi faaliyet göstermekteydi.⁴²⁸ Diğer guberniyalarda olduğu gibi Gence'de de ayrıca göç idaresi kurulmuş ve bu idare denetiminde Müslüman-Türk ahalinin yaşadığı bölgelerde yeni Hristiyan köy ve kasabaları oluşturulmuştur. 1905 yılında artık guberniya sınırlarında bu şekilde 18 köy ve kasaba kurulmuştur. Şuşa kazasında devlet desteğiyle Nikolayevka, Skobolevka,

⁴²⁵ A. G. Dekonsko, "Ekonomičeskiy Bit Gosudarstvennih Krestyan v Şuşinskom i Cebrailskom Uezdah, Elizavetpolskoy Guberniy", **MİEBGKZK**, T.IV, Tiflis, 1886, s.231.

⁴²⁶ A. G. Dekonsko, **a.g.m**, s.232.

⁴²⁷ **Pamyatnaya knijka**, s.2.

⁴²⁸ N. A . Abelov, "Ekonomičeskiy Bit Gosudarstvennih Krestyan Elizavetpolskogo Uezda, Elizavetpolskoy Guberniy", **MİEBGKZK**, Tiflis, 1887, s.22 .

Kuronatkino, Kotlyarovka, Golitsino, Frezevo gibi köyler kurulmuş, buraya yerleştirilen Rus ailelere hazineden karşılıksız para yardımı yapılmıştır.⁴²⁹ Bu köylerde ya eğitim bakanlığına bağlı Rus okulları ya da kiliseler bünyesindeki okullar eğitim vermişlerdir.

1880'li yıllarda bu Rus köylerinden 285 aile, işgal sonrasında Kars'a gönderilmiştir. Bu aileler aşağıdaki Rus köylerinden oraya yerleştirilmiştir: Slavyanka köyünden 113, Nova-Saratovka'dan 58, Borisov Russkiy'den 22, Novo-Trotsko'dan 39, Novo-Spasskogo'dan 19, Novo Gorlago ve Novo-İvanovka'nın her birinden de 2 aile.⁴³⁰

Kilise faaliyetlerinin önemli bir yönünü, guberniyalarda açılan kilise okulları oluşturmuştur. Bu okulların çoğunluğu ya Gürcistan yegzarhiyasına ya da Kafkasya'da Ortodoks Hristiyanlığı Berpa Cemiyetine bağlı olarak eğitim faaliyetlerini sürdürmüştür.

1903 senesinde Elizavetpolskaya guberniyasının Frezevka, Rozalinovka, Nikolayevka, Sunjinsk kasabalarında 1904-1905 yıllarında ise Mingrel, Alekseyevka köylerinde kilise okulları açılmıştır.⁴³¹ Kilise okullarında okuyan öğrenciler sabah akşam ayinlere iştirak etmişler, kiliseye gitmişler ve kutsal kitaptan parçalar okumuşlardır.⁴³² 1908 rakamlarına göre Elizavetpolskaya guberniyasının 14 kilise okulunda toplam 516 öğrenci eğitim görmekteydi.⁴³³

Guberniya yönetiminin yayın organı olan *Vedomosti*'nin 1908 yılına ait 25 ve 26 no'lu sayılarında yer alan ve guberniyadaki eğitim faaliyetlerini konu edinen raporda, yeparhiyaya ve Ortodoks kiliseye bağlı ortaokul sayısı 12 olarak kaydedilmiştir. Bu okullarda 338 erkek ve 146 kız öğrenci eğitim görmekteydi. Bu öğrencilerin etnik, dinî kimliği şöyleydi: 376 Rus, 5 Gürcü, 30 Yunan, 19 Udin, 21 Ermeni, 28 Tatar, 2 Yahudi, diğer milletlerden 3 öğrenci. Bu okullarda eğitim gören Rus öğrencilerin 75'inin tarikatçı Rus, 28'inin Türk Müslüman, 19'unun da Udin

⁴²⁹ *Pamyatnaya Knijka Elizavetpolskoy Guberniy Na 1910 God*, (pereselençeskoe delo), s.29.

⁴³⁰ Abelov ,**a.g.m**, s.21.

⁴³¹ **ADTA**, F.844, İş.30, L.9-10.

⁴³² **ADTA**, F.844, İş.88, L.7.

⁴³³ **ADTA**, F.844, İş.88, L.5.

Müslüman ailelerin çocukları olduğu dikkate alınırsa kilisenin özellikle bu üç istikamette misyonerlik çalışmalarını yoğunlaştırdığı söylenebilir: Tarikatçı Ruslar, Müslüman Türkler ve diğer etnik Müslüman azınlıklar.⁴³⁴ 1908 yılında devlet hazinesinden guberniyadaki Ortodoks kilise okullarına toplam 6268 ruble para ayrılmıştır.⁴³⁵ Bu okullarla beraber guberniya sınırları dâhilinde kurulmuş kilise ve bir gimnazyum da parlak istikbal vaat eden öğrencilerin eğitim aldığı, yoğun misyonerlik ve asimilasyon faaliyetlerinin odağı haline gelen okullardı. Yine 1908 yılı raporlarında Yelizavetpol erkek gimnazyumu, Yelizavetpol kutsal Nina okulu ve Şuşa Realni lisesinde toplam 241 Türk Müslüman öğrenci eğitim almaktaydı.⁴³⁶

Azerbaycan ve Gürcistan devlet arşivlerinde bu okulların birçoğunun kuruluşu, denetimi ve ihtiyaçlarıyla ilgili çeşitli dosyalar yer almaktadır.1895 yılında kurulmuş olan Gürcistan yegzarhiyası eğitim şurası Yelizovetpol bölmesine Yelizovetpol gimnazyumundan Papaz İvan Vostorgov ve Şulgin üye olarak atanmıştır⁴³⁷ Gürcistan yegzarhiyasının eğitim şurasına bağlı kilise okullarında guberniyada yaşayan Hristiyan ailelerin çocuklarına öncelik tanınsa da Müslüman ailelerin çocukları da bu okullarda okumaktaydı. Bu okullar Sinod eğitim şurasının 17 Eylül 1899 tarihli 182 no'lu yönetmeliği esasında faaliyetlerini tanzim etmekteydiler.⁴³⁸Bu okulların yıllık hesabatları, okullarda görev yapan öğretmenler ve öğrencilerin listeleri de arşiv dosyalarında yer almaktadır.

Gürcistan yegzarhiyası eğitim şurasının Yelizavetpol, Dilican, Gedebey, Vartaşen bölgelerindeki kilise okullarının 1896-97 eğitim-öğretim yılı için düzenlediği dosyada Yelizovotpol kilise okulunda eğitim gören öğrencilerin sayısı 33 olarak gösterilmiştir. Bu öğrencilerden 15'i erkek, 18'i ise kızdır. Önceki eğitim yılıyla kıyaslandığında öğrenci sayısı 13 kişi artmıştır. Bu öğrencilerden 21'i Rus, 2'si Gürcü, 4'ü Ermeni, 2'si Tatar, 3'ü ise Yunan'dı. Öğrencilerin 19'u Ortodoks, 8'i radikal tarikatçı çocuğu, 4'ü Ermeni Gregoryen, 2'si Müslüman'dı.⁴³⁹ Dilican kilise okulu öğrencilerinin sayısı ise 120 kişiden ibaretti. Bunlardan 84'ü erkek, 36'sı ise

⁴³⁴ **Pamyatnaya Knijka**, (Narodnoe prosveşenie, Vedomosti N.25,26), s.29.

⁴³⁵ **Pamyatnaya Knijka**, s.31.

⁴³⁶ **A.y**

⁴³⁷ **ADTA**, F.844, op.1, İş.1, L.6.

⁴³⁸ **ADTA**, F.844, op.1, iş. 29.

⁴³⁹ **ADTA**, F.844, op.1, İş.15, L.1.

kız öğrenciydi. Önceki eğitim yılıyla kıyaslandığı zaman burada da 16 kişilik bir artış söz konusu olmuştur. Yine öğrenciler ağırlıklı olarak Ortodoks Ruslar, Rus tarikatçılar ve Ermenilerin çocuklarından oluşmaktaydı.⁴⁴⁰ Gedebev kilise okulunda ise 33 öğrenciden 26'sı erkek, 7'side kız öğrenciydi. Bu öğrencilerden 9'u Türk ailenin çocuğuydu. Vartaşen okulunda ise 24 öğrenci kilise eğitimi almaktaydı. Bunlarında tamamı erkek öğrencilerden oluşmaktaydı.⁴⁴¹ Gürcistan yegzarhiyası eğitim şurası müfettişleri, bu okuldaki eğitim sürecini devamlı denetlemekteydi. Arşiv dosyalarında çocuklarının bu okullarda okumasını isteyen ayrı ayrı ebeveynlerin dilekçeleri de yer almaktadır. Bu dilekçelerden aynı zamanda okul velilerinin kimlikleri, görevleri, milliyetlerine dair bilgiler elde etmek mümkündür.⁴⁴² Bu kilise okullarında genel olarak Rus dili, Hristiyanlığın ana esasları, dinî ayinler ve Rus tarihi Rusça olarak öğretilmekteydi. Okulun kütüphanesinde yine Hristiyanlık öğretilerini yayan kitaplar ağırlıktaydı.⁴⁴³

Bu okullara din hocası olarak atanan öğretmenlerin bazılarının Cemiyetle de temas halinde oldukları anlaşılmaktadır. Dosyalarda bu papaz öğretmenler hakkında detaylı bilgiler yer almakta, onların Gürcistan yegzarhiyasına okuldaki durumla ilgili raporlar yazdıkları görülmektedir. Yelizavetpol kilise okuluna atanan A. İvanov'un, Samaridze'nin, İ. Kiknadze'nin böyle raporları dosyalarda mevcuttur.⁴⁴⁴

⁴⁴⁰ ADTA, F.844, op.1, İş.15, L.1-2.

⁴⁴¹ ADTA, F. 844, op.1, İş.15, L. 2-3.

⁴⁴² ADTA, F.884, op.1, İş.5.

⁴⁴³ ADTA, F. 844, op.1, iş.9.

⁴⁴⁴ ADTA, F. 844, op.1, İş.4.

V. BÖLÜM

KAFKASYA'DA ORTODOKS HRİSTİYANLIĞI BERPA CEMİYETİ VE AZERBAJCAN'DAKİ FAALİYETLERİ

5.1 Rus Ortodoks Misyonerliğinin Referansları

Misyon ve misyoner kavramları genellikle Hristiyanlar için kullanılmaktadır. Çünkü günümüzde misyoner kelimesini duyduğumuzda kuşkusuz aklımıza ilk Hristiyanlık gelmektedir. Bunun nedeni bu kelimenin ilk defa Hristiyanlar tarafından kullanılmasından kaynaklanmaktadır.

Misyon kelimesi Latince “missio” kelimesinden gelmekte, sözlük anlamı ise görev,yetki olarak tanımlanmaktadır. Misyonerlik terimiyle biz Hristiyanlığın farklı inanış ve dinlere mensup insanlar arasında yayılmasını anlamaktayız. Bu işi yapmakla yetkili kişilere, yani Hristiyanlığı yaymayı kendisine vazife edinmiş kimseye “misyoner” denilmektedir. “Misyonerlik” ise bu kişilerin bağlı oldukları kilise ve cemiyetlerin icra ettiği sistemli faaliyetler olarak tanımlanabilir. Hristiyan dünyasında “misyoloji” adlı bilim dalının varlığı da bilinmektedir.

İlk Hristiyan misyonerler olarak İsa'nın talebeleri kabul edilmektedir. Matta İncil'inde yer alan aşağıdaki ibare Hristiyan misyonerlerin sık sık istinat ettikleri bir cümledir: “Şimdi gidip bütün halkları öğretin; onları Baba, Oğul ve Kutsal Rus adına vaftiz edin.”⁴⁴⁵ Misyon kelimesi Baba tarafından Oğul'un, Baba ve Oğul tarafından Ruhulkudüs'ün gönderilişine yönelik tanrısal iradeyi belirttiğinden teslis öğretisiyle ilgili taşıdığı teolojik anlamın yanı sıra kilise tarafından resmen vaaz için görevlendirmeyi de ifade etmektedir.⁴⁴⁶ İsa'nın, talebelerini insanları Hristiyanlığa davet için gönderdiğinde kullanmış olduğu “gidin”, “deyin ki” sözleri,Hristiyan misyonerliğin temel referansı olarak kabul edilmektedir.⁴⁴⁷ XVI.yüzyıldan itibaren İgnatius Loyola tarafından, Hristiyan milletlerin kolonilere kilise görevlileri göndermesini ifade eden misyon ve misyonerlik, sömürge bölgelerinin

⁴⁴⁵ MF.28:19.

⁴⁴⁶ “ Misyonerlik “ İ.A, Topsakal, Rus Çarlığı, s.34.

⁴⁴⁷ Topsakal,a.g.e., s.36.

Hristiyanlaştırılması bağlamında da kullanılmıştır. Hristiyanlığın kendi içinde Helenistik bir anlayışla farklı İsevî cemaatlere yönelik bir misyonerlik olsa da Hristiyanlık tarihinde ilk sistemli misyonerlik çalışması Pavlus misyonu ile başlamıştır. Pavlus'un teslis öğretisi, önce Anadolu, Yunanistan ve Makedonya'da, daha sonra Roma imparatorluğunda hızla yayılmıştır. IV. asırda İmparator Kostantinos döneminde ise Hristiyanlık artık Roma'nın resmî dini haline gelmiştir. Ortaçağdan itibaren Roma'nın da siyasî ve askerî desteğiyle Hristiyan misyonerlerin faaliyetleri özellikle Avrupa'nın tamamının Hristiyanlaştırılması üzerinde yoğunlaşmıştır. Avrupa'nın Hristiyanlaştırılması süreci aynı zamanda millî, dinî telakkilere dayanan farklı Hristiyan mezheplerin ortaya çıkışını da beraberinde getirmiştir. İngiltere'de Anglikan kilisesi, Hollanda'da Reform kilisesi, Almanya'da Lutheran kilisesi, bu millî, dinî anlayışları temsil etmişlerdir. Ortodoks kilisesi de Roma Katolik kilisesi ve Protestan kilisesinden sonra üçüncü büyük Hristiyan mezhebini teşkil etmektedir.

Asırlara yayılan bir süreçte Ortodoks Hristiyanlık, Rus toplumunun sosyal, siyasî, manevî sisteminin ideolojik temellerini oluşturmuştur. Rus kilisesi tarihi, aynı zamanda Rus devlet geleneğinin oluşumu ve gelişmesiyle birlikte telakki edilmelidir. Ortodoks Hristiyan öğretisi, Rus devletinin iç ve dış siyasetinin belirlenmesinde önemli rol üstlenmiş, Rus kültürünün oluşumunda belirleyici unsur olmuştur.⁴⁴⁸ Kilise, Rus toplum birliğinin de temel taşı olmuştur. Rusya tarihinde Ortodoks misyonerlik çalışmaları sadece Hristiyan inancının ötekilere sunulması için kullanılan bir vasıta olarak kalmamış, aynı zamanda Rusya'nın farklı coğrafyalara yönelik sömürgeci politikalarını desteklemek için de kullanılmıştır. Rusya'nın genişleme süreciyle birlikte Rus kilisesinin misyonerlik çalışmaları da esasen üç yönde ortaya çıkmıştır. Rusya'nın işgal ettiği coğrafyalarda yaşayan pagan inancına sahip etnik unsurlar arasındaki çalışmalar, Ortodoksluktan kopmuş olan tarikatlar ve farklı mezhep akımlarına karşı mücadele ile İslam davetine karşı, Müslümanlar

⁴⁴⁸ V. Y. Sofronov, **Missionerskaya I Duhovna -Prosvetitel'skaya Deyatel'nost Russkaya Pravoslav'naya Tserkvi v Zapadnoy Sibiri**, Tobolsk, 2005, s.5.

arasındaki misyonerlik faaliyetleridir.⁴⁴⁹ Kafkasya’da Ortodoks Hristiyanlığı Berpa Cemiyetinin faaliyetlerinde bu üç esas yön ön plana çıkmaktadır.

5.2. Cemiyetin Kuruluşu ve Hedefleri

Rusya’nın Hazar ve Karadeniz bölgelerine doğru genişleme süreci başlayınca Rus kilise-devlet çevrelerinde Kafkasya’da Ortodoks Hristiyanlığın ihyası fikri tartışılmaya başlanmış ve ilerleyen tarihî süreçlerde bu yönde lokal girişimler yapılmış, bazı projeler uygulamaya konulmuştur. Ancak XIX. asırdan itibaren Kafkasya’da yeni siyasî şartlar oluşunca daha sistemli ve yoğun bir çalışmayla bölgenin Hristiyanlaştırılmasına başlanmıştır. Kafkasya işgalinin tamamlanması, devam eden direniş ve baş gösteren isyanların kontrol altına alınması, yürütülen etno-demografik politikalar sonucu büyük bir Rus nüfusun da bölgeye yerleştirilmesinin ardından kilise-devlet ittifakının hedefi artık Kafkasya’yı Ortodoks Hristiyanlığın esas merkezlerinden birine çevirmek olmuştur. Çariçe Mariya Feodorovna’nın doğrudan himayesinde kurulan bu Cemiyetin tüzüğünün onaylandığı 9 Haziran 1860 tarihli Çar fermanının başındaki bir cümle aslında Rusya’nın Kafkasya’daki bütün Hristiyanlaştırma faaliyetlerini de özetlemektedir: “Bugün Müslümanlaştırılmış olan Kafkasya’nın bu bölgelerinde eski dönemlerde Ortodoks Hristiyanlık, hâkim bir dindi. Dağlarda şimdiye kadar Hristiyanlığın söndürülemediği ışığı bulunmaktadır.”⁴⁵⁰

Kafkasya Genel Valisi A. İ. Baryatinski ve Gürcistan yegzarhı İsidor’un teşebbüsleriyle Kafkasya komisyonunda tartışılarak amacı, görevi, esas faaliyet coğrafyası tespit edildikten sonra II. Aleksandr’ın onayına sunulan bu Cemiyetin yarım asırlık faaliyetini iki merhalede incelemek mümkündür. Cemiyetin kuruluş tarihi olan Haziran 1860’tan 1870’e kadar olan ilk on yıllık dönemini, kurumsallaşma dönemi olarak tanımlayabiliriz. 1860’da kabul edilen tüzük Ocak 1865’te bazı değişiklikler yapılarak yeniden onaylanmıştır. 1870’den itibaren artık Kafkasya’nın birçok bölgesinde bu Cemiyetin misyonerlik çalışmalarına başladığını görüyoruz. Bu tarihten faaliyetine son verildiği 1910 yılına kadar olan bütün bir dönem, Cemiyetin bölgede çok yoğun çalışmalarıyla geçmiştir.

⁴⁴⁹ Sofronov, **a.g.e.**, s.9.

⁴⁵⁰ **PSZRİ**, sobr.2, t.35, ott.1, SPB, 1862, s.730-735.

Merkezi Tiflis'te bulunan Cemiyetin ilk başkanı da Kafkasya Genel Valisi Knez A. İ. Baryatinski olmuştur. Cemiyetin faaliyetleriyle ilgili yıllık raporlar, himayecisi ve fahrî başkanı olan Çarıçaye sunulmuştur. Gürcistan yegzarhının başkanlık ettiği Cemiyetin şurası ise yeni kiliseler inşa etmek, eski kiliseleri onarmak, kilise okulları açmak, misyonerlik faaliyetlerini organize etmek, dağılı halkların dillerine İncil ve kutsal Hristiyanlık öğretilerini tercüme etmek, devletin buradaki faaliyetlerinde her türlü işbirliğini organize etmekle yetkili kılınmıştır. Çar, Cemiyetin kurulduğu günden itibaren başka bir fermanla da devlet hazinesinden bu cemiyetin bütçesine 200 bin ruble para aktarmıştır. Yalnız devlet yardımı yeterli görülmeyle Rusya'nın farklı bölgelerindeki kiliselerde de Cemiyete yardım için bağış kampanyaları düzenlenmiştir. Ayrıca Kafkasya'da görev yapan üst düzey Rus yetkililerin de bu Cemiyete üye olduğunu, buraya bağış yaptığını görüyoruz. Arzu eden herkes Cemiyetin üyeliğine kabul edilse de üyeler arasında sınıflandırılmaya gidilerek ortaya derece farkı konulmuştur. Dört dereceli üyelik kategorisine göre senelik bağış miktarları belirlenmiştir. Bu miktar 1000, 500, 200 ve 20 rubleydi.⁴⁵¹ Üyelik yükümlülüklerini yerine getirmeyenlerin üyelikten azledilmesi de tüzükte ayrı bir madde olarak yer almıştır.

Cemiyet çalışmalarının kolaylaştırılması ve başarılı olması için aynı zamanda onların faaliyet coğrafyasında görev yapan askerî valilerin, sivil âmirlerin de katılımıyla toplantılar düzenlenmiştir. Bu toplantılarda yerel şartlar ve misyonerlik çalışmalarının durumu masaya yatırılmış ve gerekli kararlar alınmıştır.⁴⁵²

Cemiyet defterhanesindeki arşiv belgeleri incelendiğinde önceliğin Hristiyanlaştırma faaliyetlerinde gerilemenin yaşandığı dağılı halkların yaşadığı bölgelere verildiği görülmektedir. Faaliyetlerin ilk yılına dair raporunda Gürcistan yegzarhı Evsevi'nin başlangıç olarak Cemiyetin faaliyetlerini başarılı bulduğunu, yapılan faaliyetler sonucunda bütün Kafkasya'da 471 kişinin Ortodoks Hristiyanlığa kazandırıldığı yazılmaktadır. Cemiyet bünyesinde aynı zamanda yerel dilleri ve kültürleri öğrenen dilci ve etnograflardan oluşan bir komisyon da faaliyette bulunmakta idi. İlminskiy misyonerlik metodolojisine uygun olarak bu dillerin

⁴⁵¹ **O Deystviyah Visoçayşe Utverjdenogo Obşestvo Vostonovleniya Pravoslavnogo Hristiyanstva Na Kavkaza** (metin) SPB, 1862, s.21.

⁴⁵² **Otçet za 1867 god**, s.1.

öğrenilmesi, İncil'in ve diğer dinî müfredatın yerel dillere tercüme edilmesi, duaları kendi dillerinde yapabilmeleri olanağının sağlanması, Müslüman halkların kalbinin Hristiyanlığa ısındırılması noktasında önemli bir hedefti.

Bütün Kafkasya bölgesinde yeni inşa edilen ve onarılan kiliseler ile kilise okullarına dair bu raporlarda ayrıntılı bilgiler yer almıştır. Özellikle misyonerlik faaliyetlerinin başarılı olması için Cemiyetin desteğiyle yüksek din eğitimi tamamlamış olan yerel halkların genç temsilcilerinin din görevlileri olarak kendi milletlerinin yaşadığı bölgelere atanmasına özen gösterilmiştir. Yegzarhiya bünyesinde ve seminariyalarda eğitim gören başarılı öğrencilerin içinden seçilenler, burada yetiştirilmekte ve bölgeye misyoner olarak dönmekteydiler. Tiflis ve Stavropol'deki Hristiyan din adamı hazırlayan gimnazyumlarda Cemiyetin bursla temin ettiği öğrenciler okumaktaydı. Bu öğrenciler öğrenimlerini tamamladıktan sonra ya kiliselere din görevlisi ya da Cemiyetin faaliyet coğrafyasındaki kiliseler bünyesinde kurulan okullara öğretmen olarak atanmaktaydılar. Cemiyetin 1865 yılı raporunda Kafkasya genelinde bu okulların sayısı 75 olarak gösterilmiştir.

Cemiyete ait Gürcistan Devlet Tarih Arşivinde bulunan belgeler ışığında bu Cemiyetin bir ahtopot gibi bütün Kafkasya'yı sardığı söylenebilir. Cemiyetin defterhanesi aşağıdaki bölümlerden oluşmaktaydı:

1. Genel Bölüm
2. Eğitim Bölümü
3. Misyonerlik Bölümü
4. Kilise İnşaatı Bölümü

Bu bölümlerdeki bilgi, belge ve evraklar aşağıdaki şekilde tasnif edilmiştir: Genel Bölüm

- a. Dergiler, defterler, kararnameler
- b. Kanselyariyada çalışanların listesi
- c. Cemiyetin üyeleri
- d. Görevli din adamları
- e. Kitapların tercümesi ve yayın bölümü
- f. Raporlar, teftişler ve bütçe

- g. Mülkler ve onun listesi
- 2. Eğitim Bölümü
 - a. Okulların inşası, açılışı ve onların idare edilmesi
 - b. Okulların raporları ve teftişi
 - c. Öğretmenlerin tayini ve onların geçimi
 - d. Dersliklerin yayını
 - e. Burada okuyan öğrenciler ve onlara verilen burslar
 - f. Başarılı öğrencilerin yüksek okullara kabulü
- 3. Misyonerlik Bölümü
 - a. İbadet evlerinin inşası
 - b. Misyonerlerin tayini ve onların yönetilmesi
 - c. Ayrı ayrı şahısların Ortodoksluğa kabulü
 - d. Defterden çıkarılanlar
 - e. Misyonerlerin raporları.
- 4. Kiliselerin İnşası Bölümü
 - a. Kilise ve manastırlarının tamir edilmesi

Yukarıda da belirtildiği gibi 1860 senesinde doğrudan Çar ailesinin kontrolünde kurulan bu Cemiyet, bütün Kafkasya'yı kuşatan ve faaliyetini devlet güdümünde yürüten bir kurumdu. Bu Cemiyet bütün Kafkasya'nın, özellikle dağlı Müslüman halkların Hristiyanlaştırılması stratejisinin gerçekleşmesinde çok önemli görevler üstlenmiş, kiliseler, ibadet evleri, Hristiyan okulları açarak, yüzlerce misyoner yetiştirip onları bölgeye gönderip faaliyetlerini her geçen gün genişletmiştir. Kuruluşundan sonra Azerbaycan ve Kafkasya'daki Müslümanların yaşadığı diğer bölgelerde de ekser misyonerlik çalışmaları ya bu Cemiyet aracılığıyla yahut da bu Cemiyetin onayı ve yardımıyla gerçekleştirilmiştir denebilir.

Cemiyetin isminde yatan anlam aynı zamanda onun hedeflerinin anlaşılması açısından çok mühim mana ifade etmektedir. Çarlık Rusyası Kafkasya'yı aslında eski bir Ortodoks Hristiyan yurdu olarak görmekte, bu bölgedeki Hristiyan varlığına daha sonraki asırlarda Müslümanlarca son verildiği tezini savunmaktaydı. XIX. asır Rus ve Gürcü tarihçileri arasında da bu ideolojik ve dinî eğilimlerin etkisinde bir tarih yazımı söz konusudur. Böylece Cemiyetin adı da onlara göre burada var olmuş ,daha

sonra “kıyıma” uğramış Hristiyan kimliğini yeniden ihya etmek tezine indirgenmiştir. Kendi deyimleriyle asıl amaçları barbar dağlı Müslümanların, köylerinde, evlerinde İsa’nın kurtuluşçu öğretilerini hâkim kılmaktı.⁴⁵³

Cemiyetin kuruluşunun tartışıldığı ve karara bağlandığı Kafkasya komisyonunun 2 Aralık 1857 tarihli raporu, arkasındaki devlet stratejisi ve aklını da ortaya koymaktadır. Bu raporda sık sık Kafkasya’daki barbar Müslüman halkların zabturate altına alınabilmesi için Hristiyanlaştırma faaliyetlerinin önemine dikkat çekilmiştir. Cemiyetin amacı ve hedefleri maddeler halinde açıklanırken daha önce kurulmuş olan ve bölgedeki Rus hakimiyetinin pekişmesinde analitik araştırma merkezi görevini üstlenen Volno Ekonomi Cemiyeti ve Coğrafya cemiyetinin başarılı faaliyetlerine de atıfta bulunulmuştur. Bu cemiyetlerin bölgenin ekonomik, coğrafi, sosyo-kültürel, etno-demografik yapısının öğrenilmesinde, buraya yönelik politikaların oluşturulmasında üstlendiği görevin bir nevi farklı formasyonda devamı olduğuna vurgu yapılmıştır.⁴⁵⁴

Komisyonun, raporunda Rusluk meselesinin hiçbir zaman durmayacağına ve bu davanın hâkim kılınması işine her bir Rus’un yardımcı olacağına dikkat çekilerek, bütün niyetlerin gerçekleşmesi için yerel dillerin öğrenilmesi ve Cemiyetin faaliyetleri için kaynak bulunması en önemli iki esaslı hedef olarak gösterilmiştir.⁴⁵⁵

5.3. Cemiyetin Azerbaycan’daki Faaliyetleri

Bu Cemiyet aynı zamanda Güney Kafkasya milletleri arasında ilk Hristiyanlaştırma faaliyetlerine başlayan ünlü Osetin Komisyonunun devamı niteliğindedir. Cemiyetin öncelikli görev alanı Güney Kafkasya milletleri ve Kafkasya’nın çeşitli bölgelerine yerleştirilen radikal Hristiyan tarikatı mensuplarının Ortodoks itikadına kazandırılması olsa da ileride inceleyeceğimiz faaliyetlerinden de anlaşılacağı üzere aslında bütün amaçları İslâm’la mücadele ve Müslümanların Hristiyanlaştırılması olmuştur. Dağıstan ve Güney Kafkasya milletleri aslında

⁴⁵³ **Obzor Deyatelnosti Obşestvo Vosstanovleniya Provaslovnogo Hristiyanstvo na Kavkaz, za 1860-1910 gg., İzdaniya Soveta Obşestva**, Tiflis, 1910.

⁴⁵⁴ **GDTA**, F.493, op.1, d.1860, L.2.

⁴⁵⁵ Yine orda L.7. İki yüz doksan sayfadan oluşan bu bölümde Cemiyetin bütün kuruluşu, tüzüğü, üyeleri, programı hakkında ayrıntılı bilgiler bulunmaktadır.

Azerbaycan coğrafyasının doğal uzantısıdır. Dini, siyasi ve sosyal açıdan bu bölgede içiçe yaşayan halkların birbirinden etkilenmesi tabii bir durumdur. Bütün bu Müslüman milletler yüzyıllardır bölgede İslâmın öğretileriyle kardeşçe yaşamışlardır ki burada uygulanacak bu tür bir projede bütün bölgede etkisini gösterecektir.

Aslına bakılırsa bu Cemiyetin en çok kilise ve misyoner okul inşa ettiği bölgelerden biri de bugün Azerbaycan Cumhuriyetinin sınırları içinde olan bölgelerdir. Car-Balaken, Kuba, Nuha kazaları bu cemiyetin esas ilgi alanı içindeydi. Zakatala bölgesinde yaşayan İngiloylar, Udinler, Cahurlarla ilgili Çarlık idaresinin daha sinsi planları vardı. Bu halkları eskiden Hristiyan ve Gürcü asıllı halklar olarak gören Çarlık ilk olarak onların Hristiyanlaştırılmasını amaçlamaktaydı.

Kafkasya’da Ortodoks Hristiyanlığı Berpa Cemiyeti kurulduktan sonra Osetin Ruhani Komisyonu da misyonunu devam ettirdi. Bu komisyonun mal varlığı da Cemiyetin idaresi altına girdi. Böyle bir Cemiyetin kurulması fikri yukarıda da ifade ettiğimiz gibi ilk olarak Kafkasya Genel Valisi olan Knez Aleksandr İvanoviç Baryatinskiden gelmiştir. Onun asıl fikri Azerbaycan’da ve Kafkasya’nın diğer Müslüman coğrafyalarında Rus müstemlekeçilik sistemini ve Hristiyanlaştırmayı başarıyla tamamlamaktı.⁴⁵⁶

Dağlı halkların işgale karşı devam eden direnişi ve bu mukavemetin sürdürülmesinde cihat fikri ile İslami öğretilerin tetikleyici rol oynaması, günden güne yaygınlaşan müridizm harekâtına yalnız askerî çözümle son verilemeyeceği gerçeğinin Rusya’nın devlet çevrelerinde dile getirilmesi bu bölgede Hristiyanlaştırma, asimilasyon, kültürel yozlaşmayı sağlamak fikrinin daha da kuvvetlendirilmesine sebep olmuştur. Baryatinski’ye göre bölgenin Hristiyanlaştırılması adına öyle bir seferberlik başlatılması gerekliydi ki bütün herkes bu büyük harekâta katılma imkanı elde edebilsin. Gürcistan Devlet Tarih Arşivindeki Cemiyetin defterhanesinde yer alan yüzlerce belgenin incelenmesi sonucu bu büyük devlet projesi için çok geniş toplum kesimlerinin seferber edildiğini anlıyoruz.⁴⁵⁷

⁴⁵⁶ **Obzor Deyatelnosti Obşestvo Vosstanovleniya Provaslovnogo Hristiyanstvo na Kavkaz**, s.91.

⁴⁵⁷ **GDTA**, F.493, op.1, d.1615.

Her sene Rusya'nın çeşitli guberniyalarındaki kiliselerden yüklü miktarlarda bağışlar toplanarak Cemiyetin bütçesine aktarılmıştır. Cemiyetin yıllar esas alınarak yayınlanan hesabatlarında en ince ayrıntılarıyla Rusya kiliselerinden toplanan bu bağışlara dair bilgiler yer almaktadır. Bütün yılları esas alan bilgilerin tamamını burada vermemiz mümkün olmadığı için sadece 1887 yılına ait hesabatta kayda geçirilen Rus kiliselerinden yapılan bağışları vererek her yıl çeşitli şehirlerdeki kiliselerden Cemiyet için böyle paraların toplandığını ifade edelim:

1. Moskova 2009 rubl
2. S. Petersburg 1018 rubl
3. Ryazan 928 rubl
4. Kursk 913 rubl
5. Ekaterinbursk 742 rubl
6. Herson 714 rubl
7. Kiev 687 rubl
8. Tver 669 rubl
9. Harkov 648 rubl
10. Stavropol 646 rubl
11. Kostromski 632 rubl
12. Yaroslavski 557 rubl
13. Voronejski 467 rubl
14. İrkutski 445 rubl
15. Tulska 414 rubl
16. Samara 409 rubl.
17. Donsk 372 rubl
18. Orenburg 358 rubl
19. Nijegorod 336 rubl
20. Kişinyev 335 rubl
21. Astarhansk 325 rubl
22. Çernigovsk 311 rubl
23. Tambov 306 rubl
24. Novgorod 284 rubl

25. Kalujskiy 284 rubl
26. Kazan 272 rubl
27. Tobol 268 rubl
28. Vologodsk 244 rubl
29. Orlov 238 rubl
30. Volinski 219 rubl
31. Smolensk 215 rubl
32. Saratov 168 rubl
33. Simbirski 153 rubl
34. Enisey 145 rubl
35. Puskov 135 rubl
36. Litovsk 115 rubl
37. Minsk 91 rubl
38. Arhangelsk 83 rubl
39. Mogilyev 78 rubl
40. Yakutski 66 rubl
41. Olonetski 62 rubl
42. Polotskoy 59 rubl
43. Ufimskiy 44 rubl
44. Holmsko-Varşavskoy 43 rubl
45. Podolski 10 rubl
46. Penza 8 rubl.
47. Ordu Baş Ruhani idaresi 520 rubl⁴⁵⁸

Cemiyette çalışan papazların, misyonerlerin listesi, yapılan bağışlar, görüşler, devlet erkânının bu cemiyetle temasları, muazzam maddi destek vs. gibi bilgiler değerlendirildiğinde devletin himayesinde Cemiyetin sistemli bir çalışma düzenine sahip olduğunu söyleyebiliriz.⁴⁵⁹ Rusya'nın hemen hemen bölgede görev yapan bütün valileri, askerî komutanları, iş adamları ya bu Cemiyetin üyesi olmuşlar ya da buraya sürekli bağışlar yapmışlardır. Cemiyetin merkezlerinin, kiliselerinin

⁴⁵⁸ **Otçet Obşestva Vozstanovleniya Pravoslavnogo Hristiyanstva Na Kavkaz Za 1887 God**, Tiflis, 1888, s.110-111.

⁴⁵⁹ **GDTA**, F.493, op.1, d.1616

bulunduğu ayrı ayrı bölgelerden yapılmış olan bütün bağışlar, yardımlar farklı senelerde kayıt altına alınmıştır. Bu dosyalarda yüksek Çinli devlet adamlarının, generallerin isimleri görülmektedir.⁴⁶⁰ Cemiyetin Misyonerlik bölümünün ayrıca ciddi bir kadroyla faaliyetlerini sürdürdüğü de anlaşılmaktadır.⁴⁶¹

Cemiyete göre okullar, öğretmenler, kiliseler, din adamları bu yeni başlayacak harekâtın en önemli unsurları olmalıydı. Keşişler Müslüman halk nezdinde itibar uyandırmak için her türlü maddi desteğe sahip olmalı, bir örnek şahsiyet olarak da onları arkalarında sürüklemeyi başarmalıydılar.⁴⁶² Bu cemiyetin mimarlarından Knez Baryatinski kilisenin Kafkasya'da Müslümanlar arasında Rusya'ya karşı dinmeyen mukavemetinin kininin Hristiyan kardeşliği, yardımlaşması ve seferberliğiyle yenebileceğini düşünüyordu. Cemiyeti kurma çalışmaları için toplanan heyetin önünde konuşan Baryatinski, hedeflerini teklif ettiği aşağıdaki maddelerle sıralamaktaydı: 1. Cemiyetin ismi Kutsal Haç Kardeşliği harekâtı olsun; 2. Buraya her iki cinsden toplumun en üst düzey katmanlarında temsil edilen, kiliseler, okullar, misyonerlik merkezleri inşa etmek için gerekli yıllık bağışı yapabilecek insanlar üye olmalıdır; 3. Bu cemiyetin üyeleri için Çar hazretleri üç dereceli madalya tesis etsin; 4. Çariçe'nin bu cemiyetin resmi himayecisi olarak cemiyete başkanlık yapması arzulanmaktadır; 5. Cemiyet üyeliği için birinci dereceli üye en azı 1000 ruble, ikinci dereceli 500 ruble, üçüncü dereceli üye ise en azı 100 ruble bağış yapmalıdır; 6. Bununla beraber her yıl bütün Rusya'da bağış kampanyaları yapılmalı, her bir Rus kendisini bu kutsal davanın iştirakçısı olarak görmelidir; 7. Cemiyetin merkezi Tiflis'de olmalı ve bütün paralar da burada toplanmalıdır; Ayrıca senede bir kere Çariçeye ve topluma yapılan işlerle ilgili bilgi verilerek hesabatlar hazırlanıp yayınlanmalıdır; 8. Üyelerde bu sürecin gidişatıyla ilgili tekliflerini bildirecek bir mekanizmaya sahip olmalıdır; 9. Cemiyetin yapacağı başlıca işler aşağıdaki gibi olmalıdır:

a) Bütün seminaryalar (seminerler) da yerel dilleri bilen din öğretmenleri yetiştirilmesine başlanmalıdır.

b) Kiliseler, okullar inşaa edilmeli ve var olanlar onarılmalıdır.

⁴⁶⁰ GDTA, F.493, op.11, d.1620.

⁴⁶¹ GDTA, F.493, op.1, d.1632.

⁴⁶² Obzor Deyatelnosti Opşestvo, s.96.

c) Kilise okularının açılması, onların yaygınlaştırılması ile Rus-Hristiyan kültürünün yerel halklar arasında yayılması sağlanmalıdır.

Baryatinski'ye göre bu cemiyet bütün Rusya için bir halk fedakarlığını ve din için birliği de sağlamış olacaktır.⁴⁶³

Baryatinski'nin Kafkasya komisyonuna sunmuş olduğu bu projeye bütün komisyon üyeleri olumlu oy vermiştir. Aslında Baryatinski'den önceki Kafkasya valileri de Rusya'nın bölgede kalıcı olabilmesi, bölge insanının Hristiyan kültür ve geleneğine göre yaşayabilmesi için böyle bir Cemiyetin kurulmasının öneminden bahsetmiştir. Rusya Din İşleri Başkanlığı Sinodda bu Cemiyetle sıkı iş birliği içinde çalışacağını beyan ettikten sonra nihayet 1860 yılının 9 Temmuz günü böyle bir cemiyetin kurulmasıyla ilgili çar fermanı Baryatinski'ye bildirilmiştir.⁴⁶⁴

Çariçe Mari Feodorovna'nın resmi olarak bu cemiyetin hamisi olduğu da Çar'ın Kafkasya Genel Valisine yazmış olduğu mektupta belirtilmiştir. Cemiyetin merkezinin Tiflis olduğu ilan edilmiş, Baryatinski de bu Cemiyetin başkanı olmuştur. Cemiyet Şurasının başkanı ise Gürcistan yegzarıydı. Cemiyetin görev alanı ve hedefleri biraz daha genişletilerek neredeyse bütün Kafkasya'yı kapsamış, dini edebiyatın yerel dillere tercüme edilmesi, kiliselerde misyonerlik bölümlerinin açılması, her okula aynı zamanda Hristiyan din öğretmenlerinin atanması, kilise ve okulların açılması vs. gibi büyük hedefler ortaya konulmuştur.

Çalışmamız açısından bu cemiyetin faaliyetlerinin daha çok yoğunlaştığı bölgeler olan Zakatala-Balaken, Kuba, Nuha, Lenkeran ve Şamahı bölgeleri çok önem arz etmektedir. İster Gürcistan devlet tarih arşivinde isterse de Azerbaycan devlet tarih arşivinde yer alan Gürcistan yegzarlığı ve Cemiyetin defterhanesinde bulunan raporlar, mektuplar, hesabatlar vs. oluşan çok sayıdaki belgelerin incelenmesi bu bölgenin yoğun Hristiyanlaştırma faaliyetlerinin odağı olduğunu ortaya çıkarmaktadır. Bu dosyalarda özellikle bölgede yeni Hristiyanlaştırılan ailelerin listesi, buralardaki kilise ve okullarda görev yapan papazlar, öğretmenler,

⁴⁶³ **Obzor Deyatelnosti Obşestvo**, Tiflis, 1910, s.95-98.

⁴⁶⁴ **Otçet Sostoyaşago Avgustişim Pokrovitelstvom eya İmperatorskogo Veliçestvo, Gosudarını İmperatritsı Marii Feodorvni, Obşestvo Vozstanovleniye Pravoslavnogo Hristiyanstvo na Kavkaz za 1898, 1899, 1900 i 1901 godı**, Tiflis, 1903.

onların harcamaları, kilise inşaatları, devlet hazinesinden bu kilise ve okulların tamiri için ayrılan ödeneklerle ilgili ayrıntılı dosyaların tutulduğunu görüyoruz.

Azerbaycan devlet tarih arşivindeki bir dosyada 1850 senesine ait Zakatala bölgesinde yaşayan ve Hristiyanlaştırılan İngiloy ailelerinin isim ve soyadlarının yer aldığı dosyada ayrıntılı bir biçimde onların her biri hakkında bilgiler sunulmuş ve bu isimlerin önündeki grafikte de onların Hristiyan olduktan sonra almış oldukları isimleri not düşülmüştür. 18 sayfalık listeden oluşan sadece bir dosyada Zakatala'da 773 erkek, 568 kadın olmak üzere toplam 1341 İngiloy'un vaftiz edildiğine dair bilgiler yer almıştır.⁴⁶⁵

Arşiv dosyalarında Hristiyanlaştırılan bu İngiloyların daha sonraki faaliyetleri, inanç durumları, onların kiliseyle devam eden bağları konusunda da ayrıntılı cetvel tutulduğu, durum değerlendirmelerinin yapıldığı da anlaşılmaktadır. Mesela 1858 senesine ait olan (ispovednaya rospis) Gah İngiloy Georgiyevski kilisesine ait imza defterinde bu aileler, onların çocukları, yaşadıkları köylerle ilgili de ayrıntılı bilgiler bulmak mümkündür. Yukarıda ismini zikrettiğimiz Gergiyevsk kilisesinin 1858 tarihli imza defterinde 180 İngiloy ailesinin bu imza defterinde kayıtlı olduğu, deftere imza attığı anlaşılmaktadır.⁴⁶⁶ Kilise defterleri özellikle bölgelerin, köylerin etnik dini haritasının anlaşılması açısından çok önemli birer kaynak niteliğindedir. Bu defterlerden kiliseye kayıtlı olan Hristiyanların tam listesini çıkarmak mümkündür. Ayrıca Gürcistan Yegrazhiyası ve Cemiyetin arşivlerinde Azerbaycan'ın ayrı ayrı bölgelerinde en uzak köylere kadar inşa edilen kiliseler, kilise okulları, onların bütçeleri, harcamaları, burada görev yapan din adamlarının aldıkları maaş cetvelleriyle ilgili ayrıntılı bilgiler, belgeler yer almaktadır.

Yine Zakatala bölgesinin Tasmalı köyünde Cemiyete ait olan ibadet evinin inşaat planı, eskizi, burada kullanılacak malzemeler ve inşaatın maliyetiyle ilgili bütün bilgilerin yer aldığı raporlar vardır. Tasmalı ibadet evinin inşaatı için 1212 ruble para harcanmıştır.⁴⁶⁷ Bölgede uygulanan Hristiyanlaştırma faaliyetlerinin

⁴⁶⁵ ADTA, F.579, op.1, iş.17, L.1-18.

⁴⁶⁶ ADTA, F.579, op.1, iş.14, L.1-34.

⁴⁶⁷ ADTA, F.579, op.1, iş.6, L.1-5.

zaman zaman yaşanan toplumsal hareketlenmeler, tepkiler ve direnişler sonucunda farklı seyr izlediği, artan tepkilerden sonra bazen bu faaliyetlere geçici olarak ara verildiği de arşiv dosyalarından anlaşılmaktadır. Bu dosyalarda bulunan belgelerde 1863 isyanı sonrası artık İngilizlerin yeniden eski dinleri İslamiyet'e geri döndükleri ve bu insanlarla ilgili de ayrıca yeni dosyaların oluşturulduğu görülmektedir.

Hristiyan bölgesi olarak tanımlanan Koragan ve Yenisevski köylerinden İslam dinine geri dönen köylülere dair 12 Ocak 1863'ten 15 Şubat 1864'e kadar olan dönemi kapsayan dosya bize bu din değiştirmenin sosyal, ideolojik, siyasi boyutuyla ilgili ayrıntılı bilgiler sunmaktadır. Farklı isimlerin kilise ve Rus işgal makamlarına sunmuş olduğu dilekçeler, Hristiyan din görevlilerinin hazırladıkları raporlar bir kez daha Müslüman İngilizlerin eski dinlerinden kopararak nasıl Hristiyanlaştırıldığını ortaya koymaktadır. Onlar yazmış oldukları dilekçelerde yüzyıllardır İslâm dinine bağlı olduklarını dile getirmişlerdir.⁴⁶⁸

Misyonerlik çalışmalarının önündeki engeller, zorluklar ve bölge halkının tepkileri, İslâmiyete tekrar geri dönüş sürecinin nedenlerinin de ayrıntılı tasvir edildiği dosyalarda bu çalışmaların boyutu, gelmiş olduğu noktayla ilgili de geniş tasavvurlar oluşmuştur. Orada görev yapan misyonerlerin hazırlamış oldukları raporlardan din değiştiren bu İngilizlerin Hristiyan olduktan sonraki isimlerini bile bilmediklerini, birbirlerini Müslüman isimleriyle çağırdıklarını, Türkçe konuştuklarını, sözde Hristiyan olduklarını öğreniyoruz. Bu konuda bölgede görev yapan ayrı ayrı Hristiyan misyonerlerin raporlarında fazlasıyla bilgiler bulmak mümkündür. Ayrıca İngilizler ve onların etnik-dinî kimliği ile alâkâlı bilgi sunan Hristiyan misyonerlerin Hristiyan taassubuyla hareket ettiklerini görüyoruz.

Onlardan biri olan papaz Okropiri, İngilizlerin 1617 senesinde Şah Abbas ve Dağıstan'daki müttefiklerinin kılıc zoruyla Müslüman olduklarını yazmıştır.⁴⁶⁹ Adı geçen misyoner yazmış olduğu raporda 1850'den sonra Kafkasya Genel Valiliği ve yerel yöneticilerin, Hristiyan din görevlilerinin birlikte çalışması sonucu İngilizlerin tekrar "eski" dinleri Hristiyanlığa geri döndürüldükleri bildirilmektedir. O raporunda aynı zamanda Knez Vorontsovun eşiyile beraber Kah bölgesine sefer düzenlemesinin

⁴⁶⁸ ADTA, F.579, op.1, İş.1, L.1-52.

⁴⁶⁹ ADTA, F.579, op.1, İş.3, L.16.

bu Hristiyanlaştırma çalışmaları üzerinde olumlu etki bıraktığını da belirtmektedir.⁴⁷⁰ Bu papazın raporundan da bölgede İngilizler ve diğer Müslüman nüfus üzerinde uygulanan Hristiyanlaştırma faaliyetlerinin seyri ve ulaştığı boyutları kolaylıkla anlamak mümkündür.

Onun da raporundan tespit edildiği gibi 1850 senesinden sonra yani Çarlık yönetimi bölgede kontrolü nisbî olarak ele aldıktan sonra artık Hristiyanlaştırma faaliyetleri sistemli bir devlet politikası haline dönüşmeye başlamıştır. 1871 senesi raporuna göre artık İngilizlerin üçte biri Hristiyanlaştırılmıştır. Okropiri yaklaşık 20000 bin İngiliz'ün Hristiyanlığı tekrar kabul ettiğini iddia etmektedir. Onun verdiği bilgiye göre bölgede açılan 10 kilise etrafında Hristiyan yaşam bölgeleri oluşturulmuştur. Yalnız Hacı Murtuz komutasındaki 1863 isyanı bu sürecin sekteye uğramasına neden olmuştur. Raporda bu isyanın temel nedenlerinden birisi olarak bölgede uygulanan Hristiyanlaştırma faaliyetlerine olan tepkiler itiraf edilmiş ve bundan dolayı da Rus makamlarının ve Cemiyetin Müslümanların başlattığı bu direnişten sonra faaliyetlerini bir dönem askıya almak zorunda kaldığı belirtilmiştir. İsyân sonrası çar yönetiminin bir senelik bir kısıtlama getirerek isteyen Hristiyan İngiliz'ün tekrar eski dinleri İslâmiyete geri dönebilmesine imkân tanıdığını bildirmektedir. Yine rapora göre yaşanan bu olaylar sonucu istenmeyerek ve Müslümanların baskısıyla Hristiyan İngilizler tekrar İslamiyet'e dönmüş ve Hristiyanlaştırma süreci de sekteye uğramıştır. Bu bir senelik dönemde özellikle Nuha ve Dağıstan'dan gelen Müslüman din adamlarının çalışmaları da İngilizlerin tekrar İslâmiyet'e dönmesinde etkili olmuştur.⁴⁷¹

Bu rapordan anlaşıldığı üzere arkalarına muazzam devlet desteğini alarak ciddi maddi güce ulaşan Cemiyetin bütün çabalarına rağmen bölgede tutunamadığı, yeni Hristiyan olanlar için her türlü imtiyaz ve kolaylıkların sağlandığı halde kilise-devlet ittifakının arzulan hedeflere ulaşamadığı gerçeği ortaya çıkmaktadır. 1863 olayları sonrası Rus makamları Hristiyanlaştırma faaliyetlerine kısmi olarak ara vermek zorunda kalmıştır. 1876-77 Rus–Osmanlı savaşı da bölgedeki Müslümanların Rus sömürgesi ve emperyalizmi aleyhinde tekrar yeni bir direnişe heveslendirmişse

⁴⁷⁰ ADTA, F.579, op.1, iş 3, L.15.

⁴⁷¹ ADTA, F.579, op.1, iş.3, L.16.

de bu geçici bir süreç olmuştur. Yalnız 1890 senesinden sonra yine bölgedeki kilise faaliyetlerinde yeni bir canlanma gözlemlenmeye başlamıştır. Bu faaliyetlerin canlanmasında Zakatala Bölge Askerî Valisi olarak atanan Serafimov'un kilise ve Cemiyetle sıkı işbirliğine gitmesi ile Müslümanlara karşı olan nefreti de etkili olmuştur.

Cemiyet faaliyetlerinin aydınlatılmasında her yıl yayınlamış oldukları yıllık hesabatlar da önemli bir kaynak niteliğindedir. Seneler esas alınarak yapılan hesaplamalardan biz aynı zamanda hangi köyde ne zaman kilise ve kilise okullarının, misyonerlik çalışması için kullanılan evlerin inşa edildiğini öğreniyoruz. İster Cemiyetin, ister hazinenin ve isterse de ayrı ayrı iş adamlarının katkılarıyla inşa edilmiş olsun bu yapılar konusunda ayrıntılı bilgiler sunulmaktadır. Gürcistan ve Azerbaycan Devlet Arşivlerinde de bu kiliselerin bazı senelerdeki gelir ve harcama defterleri mevcuttur. Mesela Azerbaycan Devlet Tarih Arşivinde yer alan bir dosyada Gah'daki Georgiyevsk kilisesinin 30 haziran 1883'ten 7 haziran 1891'a kadar olan gelir ve harcama defterinde günbegün kilise bütçesine dahil olanlar ile harcamaların kaydı düşülmüştür.⁴⁷² Bu belgelerde kilise ihtiyacı için pazarlardan, tüccarlardan alınan malzemeler, şamlar, kırmızı şarap, kitaplar ve onların fiyatları ile ilgili ayrıntılı bilgiler bulmak mümkündür. Harcama yapılmadığı günlerde ise kilisede görevli papazların imzasıyla o gün hiç bir harcamanın yapılmadığına dair de bir not düşülmüştür. Kilise bütçesinin ise Gürcistan Yegzarhiyası, Cemiyet, ayrı ayrı şahısların yaptığı bağışlar, şam satışından elde edilen gelirler, vs. oluştuğu da anlaşılmaktadır.

Arşivde gelir-harcama defteri bulunan daha bir başka kilise de Koragan kilisesidir. Bu kilisenin 1883-1894 senelerini kapsayan defterinde⁴⁷³ de yine bütün yapılan bağışlar, gelirler, harcamalar en ince ayrıntılarına kadar yer almıştır. Rus kiliselerinde paraların emanet edildiği ekonomik işlerle uğraşan ve Starost olarak adlandırılan bir görevli de vardı. Bu görevlinin dürüst, dini bütün Hristiyanlar arasından seçilmesine özen gösteriliyordu. Yegzarhiya yahut Cemiyet tarafından verilen mühürlü gelir ve harcama defterinde hem kilisede görevli papazın hemde bu

⁴⁷² ADTA, F.579, op.1, İ.ş.23.

⁴⁷³ ADTA, F.579, op.1, İ.ş.24.

görevlinin imzası vardı. Bu görevlilere Sinod tarafından onaylanmış bir talimatname de veriliyordu. 19 maddeden oluşan bu talimatnamede en ince ayrıntılarına kadar bu görevlilerin yetki ve görevleri bildirilmiştir. Bu görevliler 3 senelik seçiliyordu. Onun faaliyet yaptığı dönemdeki başarısına, kilisenin ekonomik durumuna göre istisnai durumlarda görev süresinin uzatılabilmesi de sözkonusuydu. Göreve başlamadan bütün kilise envantari papazın da iştirakiyle sayılarak mühür ve defterle birlikte bu görevliye teslim ediliyordu. Gönüllülerden kilise bütçesine bağışları da bu görevli toplamakta, bütün harcamalar onun kontrolünde yürütülmekteydi.⁴⁷⁴

1892 senesine ait Zakatala bölgesindeki Cemiyet faaliyetlerinin anlatıldığı bir raporda Gah'daki Georgiyevsk, Alibeyli'deki Nina, Koragan, Balaken, Tasmalı kiliseleri, bazı köylerde inşa edilen kilise mekteplerinin inşaatlarının tamamlanmasıyla ilgili ayrıntılı bilgiler yer almaktadır. Bu kiliselerden ilk üçünün devlet hazinesinden ayrılan ödeneklerle diğer ikisinin de Cemiyetin desteğiyle inşa edildiğini anlıyoruz.⁴⁷⁵

Gürcistan ve Azerbaycan devlet arşivlerindeki dosyalardan aynı zamanda Gürcistan Yegzarhiyası ve Cemiyetin senelere göre bölgedeki kilise görevlilerinden mali hesaplar talep ettiğini, yapılan bütün harcamalarla ilgili ayrıntılı belgelerin istendiğini de öğreniyoruz. Bazen bu dosyalarda kiliselerden gelen şikayetlere, paraların gerekli yerlere harcanmadığına dair iddialara da rastlamak mümkündür.⁴⁷⁶

1877 senesi 15 Aralık tarihli Cemiyetin bütün Kafkasya'daki okullarından mezun olan gençlerin listesinin yer aldığı belgede İngiloy Gah okulundan 7, Udin Vartaşen okulundan da 54 gencin mezun olduğunu biliyoruz.⁴⁷⁷ Okullar ve onların durumu, burada görev yapan misyonerlerin çalışmaları, ödüllendirilmeleri, öğrenim seviyeleriyle ilgili değerlendirmelerin de yer aldığı bir başka belgede Zakatala Kazasına bağlı Gah okulunda eğitimin iyi sonuçlar verdiği, öğretmenlerin Aleksandr adına Öğretmenler Enstitüsünün mezunları olduğu bildirilmektedir. Nuha Kazasına bağlı Vartaşen okuluyla ilgili düşünülen bir kayıta ise kaymakam Bagdonovski'nin

⁴⁷⁴ ADTA, F.579, op.1, İş.13, L.4-5.

⁴⁷⁵ ADTA, F.579, op.1, İş.3, L.1.

⁴⁷⁶ ADTA, F.579, op.1, İş.8.

⁴⁷⁷ GDTA, F.433, op.53, d.104, L.27.

yardımı ve himmetiyle yeni binanın yapıldığı, eğitimin iyi gittiği, buradaki öğretmenin de aynı enistitüsünün mezunu Kazarov ve din öğretmeni papaz Kulaşvili olduğu belirtilmektedir.⁴⁷⁸

Zakatala kazasındaki Gah okuluyla ilgili aynı dosyada yer alan başka bir belgede okul binasının onarımı için 80 ruble para harcandığı, öğretmen Aleksandr adındaki Öğretmenler Enistitüsünden mezun olan Rüstemov'un burada başarı ile çalıştığı, okulun bahçesindeki üzüm bağından toplanan üzümün 30 ruble gelir getirdiği, 1876 yılında 14 öğrencinin okuldan mezun olduğu, onlardan üçünün Rusya'nın farklı vilayetlerine yüksek okul okumak için gönderildiği, Rusça bir kelime bile bilmeyen 15 Müslüman çocuğun artık Rusça'yı iyi derecede bildiği anlatılmaktadır.⁴⁷⁹

Cemiyetin misyonerlik bölümündeki belgeler incelendiğinde bütün okullarda ilk olarak Rusça öğretilmesinin, daha sonra onlara Ortodoks öğretilerini içeren edebiyatlar okutulmasının önemi vurgulanmakta, bu öğrencilerin Hristiyanlığa kazandırılmasıyla bu dini edebiyatların da onlar aracılığıyla kendi dillerine tercüme edilmesinin hedeflendiği anlaşılmaktadır. Vartaşen ve Gah gibi Kaza merkezlerinde kurulan bu misyoner okullar ile beraber bazı köylerde de az sınıflı küçük okulların açılmasına çalışıldığı anlaşılmaktadır.

Yine 1876 senesine ait olan bir belgeden Nuha kazasında köy okulunun açılması için çalışmaların başlatıldığı anlaşılmaktadır. Ancak bütün uğraşlara, imtiyazlara, parlak gelecek vadine rağmen Müslümanlar çocuklarını bu okullara vermek istememişlerdir.

Zaman zaman okul yöneticileri ve öğretmenlerden bazı şikayetler, yakınmalar da gelmekteydi. Raporlarda bunların çeşitli nedenlerden kaynaklandığı bildirilmektedir. Bazen yerel idarecilerin ilgisizliği, bazen Müslümanların bu okullara kuşkuyla bakması, bazen köy şartlarında velilerin köydeki işlerden dolayı çocuklarını okutmaya yanaşmaması gibi farklı nedenler burada öğretmenlik yapan görevlilerin bizzat kendi el yazılarıyla belirtmiş oldukları sebeplerdir.Okullarda

⁴⁷⁸ GDTA, F.433, op.53, d.104, L.35-36.

⁴⁷⁹ GDTA, F.433, op.53, d.104, L.44.

okuyan çocukların listesini incelediğimiz zaman daha çok buralarda yaşayan Rus nüfusun çocukları ile Ermeniler , üzerinde Rusya'nın öteden beri siyasi-ideolojik niyetlerinin olduğu etnik azınlıkların çocuklarının çoğunlukta olduğunu görmekteyiz. Müslüman ahalinin bu okullara kuşkuyla yaklaştığı anlaşılmaktadır. Vartaşen misyoner okulunun öğretmeni Kotiev kendi el yazısıyla kaleme aldığı 1877-1878 eğitim yılına ait okulun durumuyla ilgili raporunda bu durum şöyle izah edilmektedir:

“Öğrencilerin sayısı azalmaktadır. Geçen sene 60 öğrenci vardı, bu sene 40 öğrenciye düştü. Müslümanlar artık çocuklarını bizim okula vermiyorlar. Onlar Kur'an'da onlara Allahın vaadettiği zafer gününün yaklaştığını düşünüyorlar ve yakında Müslüman kardeşlerinin bütün dünyayı fethedeceklerine inanmaktadırlar. Bütün dünyada İslâm muzaffer olacak. Bizim Müslümanlarda kardeşlerine yardım etmek için o savaşa hazırlanıyorlar ve bir gün Ruslar'ın buradan def olup gideceğini düşünüyorlar. Bundan dolayı da Müslümanlar çocuklarını okula göndermiyorlar. Onlar okulda 12 kişiler. Şimdi bir Lezgi istisna Müslümanlardan kimse yok. Bu 12 öğrenciden yalnız biri Vartaşen (Günümüzde Oğuz) kaza merkezinde yaşıyor, diğerleri ise farklı köylerden geliyorlar. Bu olaydan sonra ben birkaç kez bu Tatar öğrencilerin velileriyle konuşarak çocuklarını okula göndermemelerinin nedenlerini öğrenmeye, onları ikna etmeye çaba gösterdim. Ancak onlar bize Müslüman milislerden korktuklarını, çocuklarını bu okullara gönderen velilerin ağır sonuçlara katlanacakları tehdidi aldıklarını bildirdiler.”⁴⁸⁰

Aynı öğretmen burada yaşayan Yahudiler ve Ermenilerle de ilgili raporunda şu ilginç değerlendirmelerde bulunmaktadır:

“Yahudilerden daha kötü bir millet yoktur. Burada Vartaşende (Oğuz) 5 farklı dilde konuşan farklı milletten insanlar gördüm. Bunların içinde en fazla Yahudiler değerlerini kaybetmişlerdir. Yaşlısından gencine kadar herkes sigara içiyor, hırsızlık yapıyor ve öyle kötü kelimelerle birbirlerine küfür ediyorlar ki burada o kelimeleri yazmaktan hicap duyarım. Düşünebiliyormusunuz 7 yaşındaki çocuk okulda, toplu yerlerde sigara içiyor ama yakınlarından hiç kimse onu ikaz etme gereği duymuyor.

⁴⁸⁰ GDTA, F.433, op.53, d.104, L.88-141.

Tam tersi karşısında durarak onunla birlikte sigara içiyorlar. Yahudiler burada bahçıvanlık ve küçük ticaretle uğraşıyorlar. Okula gelen üç çocuğa sigara içmeyi bıraktırdık. Onlar haftada bir veya iki gün okula gelmiyorlar, nedenini sorduğumda o günler Sinagoga giderek orada eski dillerinde bir şeyler okuduklarını söylediler.”⁴⁸¹ Ermeni öğrencilerin durumunu ise raporunda şöyle değerlendirmektedir:

“Ermeni kilisesinin bünyesinde Ermeni ve Rus dillerinde eğitim veren okulun açılmasından sonra okulumuzdaki Ermeni öğrencilerin sayısı azalmıştır. Geçen sene okulumuzda 25 Ermeni vardı. Bu sene biz artık Ermeni kilisesiyle Ortodoks kilisesinin rekabetinin görüyoruz. Vartaşende Rus dilinin ve Ortodoks Hristiyanlığın Udinler arasında giderek yaygınlaştığını ilk kez gördüğümde ben de bu Udin gençlerinin Ermeni ruhunda eğitilmesine destek vermiştim. Ermeni ruhanileri Udinler arasında kendi dillerinin yaygınlaşmasını istiyor, Rus dilinin onların ana dili haline gelmesini istemiyorlar. Zaten Udinler er veya geç güçlü bir milletle birleşmek zorunda kalacaklar. Neden bu hakim Rus milleti olmasın. Ancak Ermeniler onlara zorla kendi dillerini empoze etmeye çalışıyorlar.”⁴⁸²

Bu raporda Udinlerle ilgili de tespit ve değerlendirmelerde bulunan Kotiev okulda 20 Udin öğrencinin okuduğuna dair bilgi vererek, onların da Müslümanların baskısı altında kaldıklarını ve çocuklarını okullara göndermeye zorlandıklarından yakınıyor. Müslüman Lezgi milislerin saldırısı sırasında Kotiev, okulu kapatarak Nuha'ya gitmek zorunda kaldığını da raporuna ekliyor. Yukarıda da belirttiğimiz gibi bu misyoner okulların eğitim programlarında kademe kademe Rusça'nın öğretilmesi ve sonuç olarak da mükemmel bir Rusça bilgisinin öğrencilere aşılması hedeflenmekteydi. Ana sözü (Rodnaya slova) dersi bu yüzden bütün okullarda zorunlu bir ders olarak okutulmaktaydı. Derslikler, defterler bütün öğrencilere karşılıksız veriliyordu. Bununla birlikte Hristiyan öğretilerini içeren Tanrı Yasası (Zakon Bojiya) dersi verilmekte, bu dersi Cemiyetin öngördüğü

⁴⁸¹ GDTA, F.433, op.53, d.104, L.90-91.

⁴⁸² GDTA, F.433, op.53, d.104, L.140.

misyonerler okutmaktaydı. Yerel diller, geometri, ariometri, teknik çizim, vatan tarihi, yazı ve gazetecilik de bu okullarda ayrıca ders olarak okutulmaktaydı.⁴⁸³

Cemiyetin kiliselerinde görev yapan papazların zaman zaman farklı okullara öğretmen olarak atandıklarını da görüyoruz. Farklı okullarda Hristiyan öğretilerinden ders veren bu papazlar aynı zamanda oradaki Müslüman halkın çocukları arasından başarılı olan zeki öğrencileri tespit ederek Kazan'da, Petersburg'daki ruhani akademilerine göndererek orada birer misyoner olarak yetişmelerini sağlamakla da görevliyidiler.⁴⁸⁴

Kafkasya'da Ortodoks Hristiyanlığı Berpa Cemiyetinin misyonerlik çalışmaları genişledikçe Müslüman nüfus arasında hoşnutsuzluk, itirazlar da artmaya başlamıştır. Cemiyetin arşivinde çok sayıda belgenin yer aldığı bir dosya vardır ve dosyanın ismi şöyledir: “Zakatala bölgesinde yeni Hristiyan olmuş insanların Müslümanlar tarafından öldürülmesi ,ortadan kayıp olmalarıyla ilgili dosya.”⁴⁸⁵

Bu cemiyetin faaliyet alanında yer alan bütün bölgelerde maaşlı misyoner görevliler bulunmaktaydı. Arkalarında açık devlet desteği olan bu misyonerler bazen yerel halkın tepkisinden de çekinmeyerek alenen her tarafta propagandalarını yürütmekteydiler.⁴⁸⁶ Haklı olarak bu bölgenin dindar, mütedeyin insanları buna itiraz etselerde resmi makamlar bu itirazlara kulak asmamışlardır. Bu durum bazı Müslüman milis kuvvetlerinde hiddete , şiddetli itirazlara neden olmuş bazen de tehdit ve kaçırma usulleriyle bu misyonerlerin çalışmaları engellenmeye çalışılmıştır. Misyonerler de bu durumla ilgili resmi makamlara şikayet dilekçeleri sunmuşlar ve can güvenliklerinin tehlikede olduğunu belirtmişlerdir.

Misyoner papazlar Emonidze'nin, Kornilova'nın, Bekeva'nın, Kortenova'nın, Bakradze'nin raporları onların Müslümanların giderek artan hoşnutsuzluğu altında gittikçe zorlaşan koşullar içerisinde misyonerlik çalışmalarına devam ettiklerini de göstermektedir. Kafkasya Genel Valiliğine Cemiyetin sunmuş olduğu bilgilerde; son dönemlerde Hristiyan dinini kabul eden bazı şahısların ortadan kaybolduğu,

⁴⁸³ GDTA, F.433, op.1, d.28, L.14.

⁴⁸⁴ GDTA, F,4, op.3, d.740.

⁴⁸⁵ GDTA, F.493, op.1, d.609.

⁴⁸⁶ GDTA, F.493, op.24, d.1632, L.1-12.

Cemiyete bağılı din adamlarının, öğretmenlerin faaliyetlerini büyük bir korku altında sürdürmek zorunda kaldıkları, Hristiyan velilerin de artık çocuklarını Cemiyetin okullarına göndermeye korktukları belirtilmektedir. Gizli ibareli bir belgede Kafkasya Genel Valisi bölge emniyet müdürüne gönderdiği yazıda son dönemlerde Hristiyan olan ve daha sonra da ortadan kaybolan veya öldürülen kişilerin kendileri, köyleri, ilişkide oldukları hakkında gizli şekilde mufassal bilgi toplayarak göndermesi istenmiştir.⁴⁸⁷

Yerel makamlar da bu insanların listesi ile temasta oldukları kişiler hakkında bilgileri KGV'e göndermiştir.⁴⁸⁸

Cemiyetin misyonerlik faaliyetlerinin hedefindeki kesimlerden biri de Hristiyan tarikatları idi. Kafkasya'nın çeşitli bölgelerine yerleştirilen bu insanlar arasında da Rus kilisesinin misyonerlik çalışmaları devam etmiştir. KGV, Sinod ve Gürcistan Yegzarhiyası işbirliğiyle oluşturulan Cemiyetin bilgi bankında ister Rus tarikatçıları, ister Müslüman Türkler isterse de diğer az sayıdaki halklara dair sistemli çalışmalar yoluyla elde edilen kapsamlı bilgiler bulunmaktadır. Cemiyet bu birikimden yola çıkarak istişare yoluyla farklı gruplara karşı misyonerlik metodlarını belirlemiştir. Bu iş için ciddi miktarlarda paralar harcandığı da anlaşılmaktadır.

Cemiyetin kurulduğu ve altyapısının oluşturulmaya çalışıldığı ilk dönemlerde yapılan harcamalar, görülen işler sistemli bir denetime tabi olmasa da arşivlerde bu harcamalara dair epey bilgi ve belgeler bulunmaktadır. Arşiv belgelerinde Tiflis'deki iki ayrı kilisede oluşturulan misyonerlik yapılanmasına, Borçalıda, Altı-Ağaçada, Bakü kiliselerinde faaliyet yürüten misyonerlik bölümlerine ciddi miktarlarda paralar harcandığını gösteren belgeler vardır. Bu paraların bir kısmı da bölgelerde görev yapan papazlar ve onların yol masrafları için kullanılmıştır.

Radikal Hristiyan tarikatçıları aleyhinde oluşturulan birimlerle, Müslümanlar arasında misyonerlik faaliyeti yürüten bölümler daha sonra Cemiyet şurasına bağılı olarak tek çatı altında toplanmış , çalışmaların daha sistemli ve verimli yürütülmesi

⁴⁸⁷ GDTA, F.493, op.1, d.1609, L.2.

⁴⁸⁸ GDTA, F.493, op.1, d.1609, L.6-10.

ile harcamaların denetim altına alınması sağlanmıştır.⁴⁸⁹ Cemiyetin misyonerlik faaliyetlerinin yürütülmesi için bütçesinden her sene yaklaşık 87.000 ruble para harcanmıştır. Bu rakam sadece 1899 senesinde yapılan harcamaları göstermektedir. Bu bir senelik rakamdan yola çıkarak Cemiyetin misyonerlik çalışmalarına yarım asırlık bir dönemde ne kadar kaynak harcadığını da tasavvur etmek mümkündür.

XIX. asrın sonlarına doğru Cemiyetin şurasında misyonerlik çalışmalarının sonuçları, örgütün imkanları ve performansı da incelendikten sonra daha etkili sonuçlara ulaşılması için yeni yapısal reformların yapılması kararlaştırılmıştır. Kuzey Azerbaycan topraklarının büyük çoğunluğunu içine alan Bakü ve Elizavetpol guberniyası bir, Tiflis ve Revan guberniyaları da başka bir birimle birleştirilerek Cemiyetin misyonerlik bölümüne bağlanmıştır. Bu guberniya birimlerinin kazalarında misyonerler faaliyet göstermişlerdir. Her kilisede misyonerlik faaliyetlerinden sorumlu birde papaz bulunmuştur.⁴⁹⁰

Bu misyonerlerin başarılı faaliyetlerinde ödüllendirilmeleri ön görülmüştür. Mesela Şamahı Altı Ağaçtaki kilisenin misyonerleri radikal tarikatçıların Ortodoksluğa kazandırılmasında başarılı bulunarak ödüllendirilmişlerdir.

Müslümanlar arasında çalışma yürüten misyonerler onların yaşadığı bölgelere yerleşerek orada faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. Revan guberniyasında ise hem Müslümanlar hem de Ermen Gregoryen kilisesi mensupları arasında misyonerlik yapan papazlar vardı. Vilayet misyonerleri senede iki kere guberniya misyonerlerine rapor vermekte, onlar da bu raporları özetleyerek kendi misyonerlik bölümüne oradan da Cemiyetin Şurasına sunmaktaydılar. Bu misyonerler senelik hesapatlarını sunduktan sonra onların ödüllendirilmesi Cemiyet şurası tarafından karara bağlanmaktaydı.

Gerekli kararların alınabilmesi, zamanında kurumsal değişikliklerin yapılabilmesi ve misyonerlik işinin daha etkili hale getirilmesi amacıyla Gürcistan Yegzarhiyası ve Cemiyet şurasının organizasyonu ile her yıl Gürcistan Yegzarhının aday gösterdiği bir şahsın başkanlığında bütün misyonerler ve onların

⁴⁸⁹ GDTA, F.493, op.83, d.1692.

⁴⁹⁰ GDTA, F.493, op.83, d.1692, L.1-4.

yardımcıları,misyoner kiliseleri, bu işle bağlantılı olan devlet görevlilerinin de katılımıyla geniş katılımlı toplantı düzenlenmesi planlanıyordu. Kurultay nitelikli bu toplantı misyonerlik faaliyetleri zamanı ortaya çıkan sorunlar, metodolojik yaklaşımlar, stratejilerin tartışılıp karara bağlanacağı bir nevi istişare toplantısıydı. Bu toplantıya katılacak şahısların masrafları da Cemiyetin ayırmış olduğu bütçeden karşılanıyordu. Cemiyet Şurasının da ayda bir kere toplanarak misyonerlik faaliyetinin durumuyla ilgili yazılan raporlara göre durum değerlendirmesi yapması gerekiyordu.

Şura, misyonerlik faaliyetlerinin yürütüldüğü bölgelerle ilgili bütün hesabat,değerlendirme ve raporları tek merkezde toplayarak bilgi havuzu oluşturuyordu. Bu bilgi havuzunda radikal tarikatlar ve onlar arasındaki bölünmeler, eğilimler, misyonerlik çalışmasının ilgi alanına girecek bütün diğer bilgiler, Müslümanlar ve onların mezhepsel kırılma noktaları, etkin şahsiyetleri, akideleri, onların yerleştiği bölgelerin coğrafi haritası, aralarındaki iletişim vasıtaları vs. vardı. Bütün bu bilgiler tek merkezde toplanıyordu. Tarikat mensupları ve onların arasında etkili olan din adamları ile iç meseleleri de Cemiyet şurasının dikkat ettiği konulardı. Zakatala gibi Müslümanlardan meskun bölgelerde propaganda yapan Türkiye ve İran'dan gelen din adamlarının araştırılması, Müslüman okulları vb. gibi benzeri konularda da gerekli bütün bilgiler toplanarak ona göre kararlar alınıyordu. Bu tür bilgi bankalarının oluşturulması ile hem yerleri değiştirilen yeni misyonerlerin çalışma yapacakları bölgeyi ve toplumu tanımaları hem de orada yapılan misyonerlik faaliyetlerinin geçmişi hakkında bilgi edinmeleri açısından önemli bir görevi yerine getiriyordu. Cemiyet Şurası aynı zamanda misyoner edebiyatının yayınlanması ve bölgelere gönderilmesi işini de izlemekte, misyonerler geniş katılımlı sohbetler düzenleyerek Hristiyanlığa daveti genişletmeyi tavsiye etmekteydiler.⁴⁹¹ Yine Revan guberniyasında Ortodoks mezhebini seçen Ermenilerin desteklenmesi, onlar için yeni okullar,kiliseler açılması da Cemiyet Şurasının öncelikleri arasındaydı. Şurayı takip eden yıllarda misyonerlerin faaliyetlerinde bağlı kalacakları yol haritası ile yönetmenlik de hazırlanarak onlara sunulmuştur. Tiflis'de ayrıca misyoner kütüphanesinin kurulması da karara bağlanmıştır.

⁴⁹¹ **GDTA**, F.493, op.83, d.1692, L.1-18.

Gürcistan Yegzarhiyasının kiliseler, kilise okulları hakkında denetleyicilerinin Azerbaycan'da görev yapan misyonerlerle ilgili önemli tespit ve değerlendirmeleri de Cemiyetin arşiv belgeleri arasında yer almaktadır. Denetleyiciler bölgelerdeki okullarda görev yapan din öğretmenleri, okuldaki misyonerlerle ilgili de raporlar hazırlayarak şuraya sunmuşlardır. Bu denetleyicilerden birisi de aynı zamanda Cemiyetin merkezinde danışmanlık görevinde bulunan Aleksandr Odoevaydı. O bir raporunda misyoner Georgiya Şoşinle beraber Gedebey bölgesindeki okulları denetledikten sonra buradaki durumla ilgili Cemiyet şurasına şöyle bir rapor sunmuştur:

“G. Şoşin çok bilgili ve deneyimli bir müfettiş ve din adamıdır. 10 kadar okulun denetlenmesi işinde ben de o da 100 rubleden fazla para harcamadık. O kıt imkanlarla çok büyük bir görevi yerine getirmektedir. Biz Gedebeydeki okulu denetlerken burada 8 Ortodoks, 1 Baptist, 17 Ermeni Grigoryan, 8 Şii ve 1 Sunni Müslümanın okuduğunu öğrendik. Bütün inançlardan olanlar orada Ortodoks Tanrı Yasası (Zakon Bojiya) talimini öğreniyorlardı. Üst sınıflarda eğitim gören Müslümanlar bana Hristiyan yasalarını ve talimini anlattılar. Müslüman bir öğrencinin Ortodoks bir öğrencinin sorulara cevap verirken yanlış yaptığında onun yanlışını düzeltmesini duymak benim için çok hoştu. Derslerden önce ve sonra bütün öğrenciler hep beraber Hristiyan dualarını ve ibadetini yerine getiriyorlar. Müslümanlar İkonanın önünde lambayı yakıyorlar ve dua okuyorlar. Köy mollası birkaç kez okula geldi ve bize Hristiyan diniyle ilgili sorular sordu. O kızlarını da bu okulda okutmak istiyor ancak çekiniyor. Rus dili burada gündün güne daha da yaygınlaşmaktadır. Şoşin buradaki öğretmen Bogolovskini daha şevkle ve akıllı çalışması için talimatlandırıyor. Şoşin okul inşaatı için buraya ayrılan parayı çok adil harcamıştır. Çok güzel bir okul inşa edilmiştir. Okulun içinde ibadet evi de faaliyettedir. Bütün bu faaliyetlerinden dolayı Şoşinin ödüllendirilmesi lazımdır.”⁴⁹²

Misyonerler ve onların eğitim düzeyi, kullandıkları edebiyatlar, karşılaştıkları sorunları çözme yöntemleri de misyoner yaklaşımların daha iyi anlaşılması açısından üzerinde durmamız gereken bir konudur. Farklı senelerde Azerbaycan'da görevlendirilen yüzlerce misyonerin çalışmaları, görev yaptıkları kasabalar, köyler,

⁴⁹² GDTA, F.493, op.94, d.1659, L.1.

bu coğrafi birimlerin haritaları, insanlarıyla ilgili en ince ayrıntılarına kadar Cemiyetin arşivinde bilgiler bulunmaktadır. Hatta bu bilgi ve dosyalarla bütün yarım asırlık faaliyetleri döneminde bu Cemiyetin Azerbaycan'a misyonerlik görevi ile göndermiş olduğu papazların yaklaşık tamamının listesini oluşturmak da mümkündür. Ancak bu misyonerlerin sayısı yüzlercedir. Bu yüzden biz zaman zaman onlardan en etkin olanlarına dair burada bilgi vermeyi daha uygun bulduk. Onların raporları, atanma kararları, görev yerlerinde karşılaştıkları sorunlar, talepleriyle ilgili belgeler dosyaları doldurmaktadır.

Misyonerler çalışmalarında genelde aşağıdaki yayınlardan faydalanmışlardır.

Misyoner İçin Beletçi, Kazan Üçüncü Umumrusya Misyonerler Kurultayının Yayınları, Tanrının Kitabından Cevaplar, (Otvetov iz Slova Bojiya) Kiev Antisekta Apologetist Edebiyatı, Kiev Misyoner Cemiyeti Yayınları, Molokanlar, Duhobarlarla Bir Kilise Görevlisinin Konuşmasında Yol Gösterici Kitaplar, Rusça Kuran ve İslâmın esaslarıyla ilgili yayımlar.⁴⁹³

Müslümanlar arasında görev yapan misyonerler özellikle Kazan'da İlminski'nin kurmuş olduğu misyoner eğitim kurumu olan Kazan Ruhani Akademisinin mezunları arasından seçilmiştir. Onlar Kur'an ve İslâm'ın esaslarıyla ilgili de ders almış misyonerlerdi. Bazen misyoner David Gatsidze örneğinde olduğu gibi misyonerler Müslümanların önerisiyle halkın önünde Müslüman din adamlarıyla Ortodoks Hristiyan öğretilerini tartışmak zorunda kalmışlar, o sıra da İslâm hakkında yeterli bilgiye sahip olamamaları onların davetlerinin halk arasında etkisiz kalmasına sebep olmuştur. Nitekim ismi yukarıda geçen bu misyoner Cemiyet merkezine yazmış olduğu mektupta köy mollasıyla halkın önünde yapılacak yeni tartışmada faydalanması için Kazan'da yayınlanan İslâm'la ilgili kitaplar ile Rusça mealli Kuran talep etmiştir.⁴⁹⁴ Başka bir misyoner Aleksandr Platonov da radikal Hristiyan tarikatlarına karşı mücadelede kullanılacak daha fazla yayına ihtiyaç olduğunu yine Cemiyet merkezine bildirmiştir.⁴⁹⁵ Aleksandr Duneev adındaki başka bir misyoner

⁴⁹³ GDTA, F.493, op.6, d.1108, L.8.

⁴⁹⁴ GDTA, F.493, op.6, d.1108, L.18.

⁴⁹⁵ GDTA, F.493, op.6, d.1108, L.6.

de Cebrayıl kazasının Karabulak köyüne Tanrı Yasası (Zakon Bojiya) kitabını göndermesini Cemiyet yönetiminden istemiştir.⁴⁹⁶

Misyoner Apellon İvanitski ise Zakatala bölgesinde hangi köy ve kasabalarda misyonerlik merkezlerinin kurulacağına uygun olacağıyla ilgili önerisinde bölgenin inanç haritası ve etno-demografik yapısını da tasvir etmiştir. O, XIX. asrın son çeyreğinde Zakatala kazasında Gürcü ve İngilizlerin nüfusun yaklaşık üçte birini oluşturduğu iddiasında bulunmuştur. Bu bilgi misyoner İvanitski'nin dini duyguların etkisi altında kalarak abarttığı bir bilgidir. Onun misyonerlik çalışması için esasen hedef gösterdiği köyler aşağıdaki köylerdir: Kahi, Kotuklu, Alibeyli, Koragan, Tasmala, Şotavar, Marsaan, Aliabad, Zagan, Mosul. O bu köyler arasında misyonerlik faaliyetinin merkezi olarak Koraganı görmüştür. Burada bir misyoner merkezinin kurulmasının uygun olacağı kanaatini de ifade etmiştir. Bu arada Kotuklu kilisesinde görevli misyoner de ona verilen 700 ruble maaş karşılığında Nuha bölgesindeki Udinlerin de onun görev sahasına dahil edilmesinin uygun olacağını bildirmiştir.⁴⁹⁷

Bu kadar misyonerlere, kiliselere, okullara vs. rağmen özellikle Zakatala kazasında arzulanan Hristiyanlaştırma hedeflerinin bir türlü gerçekleşmemesinden Sinod ve Cemiyet yönetiminin rahatsız olduğu da anlaşılmaktadır. Ayrıca uygulanan yöntemler, çalışmalar sorgulanmaya başlamış, muazzam paralar ve açık bir devlet desteği ortadayken neden gidişatın bu kadar olumsuz olduğu tartışılmıştır. Cemiyet arşivinde bulunan bir dosyadan uygulanan eğitim sisteminin tartışıldığını, Kazan Merkezi Hristiyan Tatar mektebi modelinin yani İlminskiy yönteminin buradaki Müslümanlar arasında uygulanmasının sonuç getireceği fikrinin öne çıktığını anlıyoruz.

Cemiyetin kontrolündeki okullarda müfettiş ve aynı zamanda misyoner olan Tarasiya İvanitski, Cemiyet şurası için hazırlamış olduğu raporda İlminski'nin Kazan Müslümanları üzerinde başarıyla uygulamış olduğu özel metodolojili eğitim sisteminin Müslüman çocuklarının Hristiyan Ortodoks ruhunda yetişmesi ve Rus-Hristiyan kültürünü damarlarında hissetmeleri açısından çok etkili bulmuştur. O bu

⁴⁹⁶ GDTA, F.493, op.6, d.1108.

⁴⁹⁷ GDTA, F.493, op.1, d.1044, L.2.

sistemin onların çocuklarıyla sınırlı kalmayıp dalga dalga bütün toplumun katmanlarını kuşattığını bildirmiştir. İvanitski, İlminski sistemi uygulanana kadar Tatarların ya sözde Hristiyan olduklarını, yada sonradan İslâmiyet'e geri döndüklerini bildirerek bunun nedenleri üzerinde durmuştur. Ona göre bunun başlıca 3 nedeni vardır. 1. İlminski'nin misyoner okullarına kadar Tatarlar arasında Rus dili ve Tanrı Yasası (Zakon Bogiya) mekaniki usûl olarak adlandıracağımız bir metotla öğretilmekteydi. Rus dili öğretimi işi de ana dilin kuralları öğrenilmeden Rus dilinde ve Ruslar için hazırlanmış dilbilgisi kitaplarıyla yürütülmekteydi. Din dersi ise onlar için anlaşılır olmayan dilde Slavyanca okutulmaktaydı. Ayrıca en önemlisi de yeni Hristiyan olan insanlar için Hristiyan öğretilerinden hiç bir eser onların kendi ana dillerine tercüme edilmemişti. Misyoner İvanitski'nin, İlminski sisteminin mahiyetini güzel bir biçimde açıkladığı ve Müslümanların içine düştüğü durumu çok iyi şekilde tasvir ettiği için üzerinde daha fazla durmamız gerektiğini düşünüyoruz. İvanitski sözlerine şu sözlerle devam etmektedir: Rus dilinin öğretilmesi ve bu dilde dini öğretimin, ayinlerin devam etmesi, onların millî dillerinin geri planda kalması ve yeni Hristiyan olmuş Tatarlar arasında yeniden millî duyguların kabarması onların tekrar İslâmiyet'e dönmesine neden olmaktadır. Katoliklerin uyguladığı çeşitli milletlerin ibadetlerini yalnız Latin dilinde yapmaları gibi biz de yanlış vatanseverlik duygusuyla Tatarların ibadetlerinin de Slav dilinde yapmalarını devam ettirdik. Rus diliyle beraber kendi dillerinde de eğitim gören Müslüman çocukların okuduğu okullarda yapılan denetimlerde onların az buçuk Rusca konuşmaları bizi yanılttı. Bunlar evlerinde, sokaklarda kendi dillerinde konuştukları için giderek Rus dili onlar için bir kültür dili bile olamamıştır. Bu insanların içinden kiliseye ve Rus devletine zarar veren insanlar yetişmeye başlamıştır. Onlar iki derede bir arada kalmışlardır. Zira onlar kendilerini öz kaynaklarından kopmuş ancak bir türlü Rus-Hristiyan kültür ve fikir dünyasına da giremeyenler olarak hissediyorlardı. Onlar kilisede de tam anlamadıkları bir dilde ayinleri ve mutlu Rus kimliğini izlerlerken milliyetçilik hislerinin kabarmasını engelleyemiyorlardı. Bu şekilde Ruslara düşman olmaya başlıyorlar, tekrar İslâmiyetin sıcak kucağına geri dönüyorlardı.

Sinod, Kazan Ruhani Akademisine göndermiş olduğu gizli mektubunda yeni Hristiyan olanların topluca kendi dinlerine geri döndüklerini bildirince Nikolay

İlminski, bu konuda kafa yorarak yeni misyoner sistemini geliştirmiştir. O, Sinod'a yazmış olduğu cevap mektubunda Müslümanların Rus okullarına, gimnazyalarına bilinçli olarak oralarda Rus kültürü ve dili hakimdi diye çocuklarını göndermediklerini ve yeni bir misyoner sisteme ihtiyaç olduğunu bildirmiş ve Kazan'da Misyoner Kutsal Guriya Kardeşliği Cemiyetini kurmuştur. İvanitski'ye göre İlminski'nin Hristiyanlık davetinin temelinde aşağıdaki yaklaşım öne çıkmaktaydı. Hristiyanlık insanları millî kimliklerine, dış görünümüne, zengin-fakir olmalarına göre asla ayırmıyor ve onları samimi duygularla sevgi ve Hristiyan kardeşliği birliğinde birleştiriyordu. İlminski bu düşünce ile bütün Hristiyan öğretilerin mümkün olduğunca Müslümanların kendi dillerinde tercüme edilmesine çalıştı. Hristiyan öğretilerin hepsi onların kendi dillerinde Kiril alfabesiyle Müslüman çocuklara okutulmaya başlandı. Bu okullarda dini ilahiler ve metinler Slav diliyle beraber onların kendi dillerinde de okutuldu. Bu Hristiyan kardeşliği okullarında Rus dilini konuşma ve yazma olarak iki alanda Tatarlara okutuldu. Onlara Rus dili ile yazılan metinlerde ise Rusçuluk fikri, kiliseye ve Ruslara sevgi de ince bir metodolojiyle empoze edilmeye çalışıldı. İlminski okullarında yetişen gençler daha sonra eğitim bakanlığının kararıyla diğer Müslüman mekteplerine öğretmen olarak atandılar. Rus eğitim sistemi İlminski'nin tezlerini kabul ederek o okullarda dil ve din dersi verecek insanların kendilerinden birisi olmasına önem gösterdi. Bu da o halkta bu okullara olan sevgiyi ve bağlılığı artırdı. Bu misyoner okulları zamanla bütün Müslümanlar teveccüh ettiği okullar olarak kabul gördü. Orta okullardan başka misyoner Enstitüler ve Akademilerin de kurulması gerektiği, Rus devleti bu misyoner okulların kurulması işine de el attı. Artık bu okullarda eğitim görenler ruh ve fikir olarak da Ortodoks ve Rustular.

İvanitski artık Umumrusya Misyonerler Cemiyetinin, Sinod'un, Eğitim Bakanlığının İlminski misyoner sistemi esasında eğitim politikalarını belirlediklerini ileri sürerek Zakatala kazasında da bu sistemle yeni bir misyoner okulunun açılmasının elzem olduğunu bildirmiştir. O Zakatala'daki Hristiyanların İslamiyetin güçlü etkisi altında olduklarını ve dinlerinde daha yeni olduklarını bildirerek bu okulların bir nevi onlar için de bir ruhi ve fikri merkez görevi üstleneceği fikrini savunmuştur. O aynı zamanda Zakatala'da Tatarlar arasında böyle bir okulun

açılması için Rus alfabesiyle Tatar dilinde alfabe tertip ettiğini de raporunda ifade etmiştir. İvanitski, Kazan'da hazırlanan Hristiyan öğretilerini içeren kitapların da Kazan lehçesinden buradaki Tatarların lehçesine (Azerbaycan Türkçesi) aktarılması gerektiğini de bildirmiştir. Ona göre bu kitapların Tatarlar arasında yayılması onların kalbinin Hristiyanlığa ısındırılmasıyla sonuçlanacaktı. O bunun için Hristiyan olmuş Tatarlardan birisinin ona bu işde yardım etmesi için görevlendirilmesini de istemiştir. Yine Kazan'dan derslikler, kitaplar getirterek onları Balaken'deki kilisede tutabileceklerini de belirtmiştir.

İvanitski bu raporunda bölgedeki İngilizlerin Hristiyanlığa kazandırılmasıyla meşgul olan 3 kilise olduğunu da belirtmiştir. Bunlar; Koragan ve Alibeyli'de erkekler için Gah'da ise kızlar için açılmış olan kilise-mektepleriydi. İvanetski'nin raporunu değerlendiren Cemiyetin misyonerlik bölümü imkanların kısıtlı olduğunu ve bölgede okulun var olduğunu gerekçe göstererek Zakatala'da yeni İlminskiy okulunun açılmasını onaylamamıştır.⁴⁹⁸

Misyoner T. İvanitski'nin görev yaptığı Zakatala bölgesi ile ilgili ilginç başka değerlendirmeleri ve raporları da vardır. Bir başka raporunda o, Gah'da bir kütüphane oluşturduğunu bildirmiş ve buraya Kazan'da misyonerlerce yayınlanan kitapların gönderilmesini istemiş, Müslümanlara bu kitapları okutmanın öneminden bahsetmiştir. O kütüphanede yer almasını istediği İslamiyet ile ilgili kitapların bazıları şunlardır:

‘Şariyetül İmani, “Usloviya Vera”, Prof. Malov’un Rusça tercümesinde, Kazan.

Prof. Sabluhovanın tercümesinde **Kuran**, Kazan.

Prilojeniye k perevodı Korana, (Kuranın tercümesine ekler) Sabluhova, Kazan.

Svedeniye o Korane, Zakonopolojitelniy Knigi Moxammedanskago Verouçeniye, (İslam Dinin Yasakoyucu Kitabı Kuran) Kazan, 1884.

⁴⁹⁸ GDTA, F.493, op.1, d.746, L.1-16.

E. Malova, **Ob Adama Po Uçeniye Bibliyu i Po Uçeniye Korana**, Kazan, 1885.

E. Malova, **Missionerstva Sredi Muhammedan i Kreşennih Tatar, Sbornik Stataey** Proteriya, 1892.

Jizn Magometa, **Vaşingtona İrvinga v Perevode Kiriçevskogo**, Moskva, 1857.

İslamya-i Farsi.

Ahir Zaman.

Rauzatul Ulema.

Arabsko Ruskiy Slovar. (Arabça –Türkçe sözlük)

Bibliya Na Turetsko-Tatarskom Yazıke. (Türk dilinde İncil)

Noçnoye Puteşestviye Muhammeda V Hram İerusalimskiy İ Na Nebo, Kazan, 1876. (Miraç olayını anlatan bir eser)

G. Veyliya, **İstoriko–Kritiçeskiye Vvedeniyev Koran.** (Kuran Hakta Tarihi Eleştiriler)

Murayeva, **Pismo o Muxammedonstva** (Muhammet hakkında mektuplar), 1875.

İlina, **Proisxojdeniya İ Harakter İslama**, (İslamın ortaya çıkışı ve özellikleri), Kazan, 1876.

E. Renana, **İslam i Nauka** (İslam ve İlm)

Kurganova i Sablukova, **Zametki O Vizantiyskoy Protivomusulmanskoy Polemiki**, Kazan, 1878 (Bizans İslam Karşısı Polemiğin Kayıtları)...⁴⁹⁹

Bu kitapların listesi aynı zamanda bölgeye gönderilen papazların entelektual olarak da hazırlıklı olduklarını göstermektedir. Hristiyan diniyle ilgili kitaplar ağırlıkta olmakla beraber listede yer alan kitaplardan Müslümanların imanını, itikadını zayıflatacak, onların kalplerine şüphe tohumları ekecek ve bilgi birikimi zayıf olan insanları dininden soğutacak kitapların ağırlıkta olduğu da görülmektedir.

Cemiyet faaliyetlerinin önemli bir kısmı da kiliseler, kilise okullarının inşası ve onarılması yönündedir. İster devlet hazinesinden ayrılan, ister farklı şahıs, kurum ve kuruluşlardan toplanan paraların önemli bir bölümü çeşitli bölgelerde kilise

⁴⁹⁹ GDTA, F.493, op.1, d.730, L.10.

inşasına, kilise okullarının açılmasına, var olan kiliselerin onarılmasına, bakımına harcanmıştır. Elbette ki bu bütçeden misyonerler, papazlar, okullarda görev yapan öğretmenlere de maaş ödenmekte, geniş bir kadroyla faaliyetlerini yürüten Cemiyetin merkezi ofisi de buradan beslenmekteydi. Azerbaycan'ın farklı bölgelerinde kiliselerin inşası, onarılması ve okulların yapılması için ayrılan paralarla ilgili arşivlerde yer alan bazı belgelerden de bahsetmek gerekir. Bakü Guberniyasına bağlı Petropavlovka köyünde kilisenin onarılması ve yeni dershanenin yapımı için Cemiyetin 1500 ruble para ayırdığı, 1894 senesinde Bakü guberniya kilisesinin başpiskopos Aleksandr Yunitski ile Sinod'un Gürcistan bölümü arasındaki yazışmalardan anlaşılmaktadır. Ayrıca Bakü Guberniya Valiliğine Kafkasya Genel Valiliğince gönderilen bir mektupta bir köyde yeni okulun inşası için maddi destek sağlanması, bazı inşaat malzemelerinin oraya karşılıksız olarak verilmesi istenmiştir.⁵⁰⁰

Yine İçişleri Bakanlığı defterhanesinde bulunan arşiv belgelerinden bu kilise ve okulların inşası için ayrılan paraların nereye ve ne şekilde harcandığıyla ilgili de ayrıntılı bilgiler yer almaktadır.⁵⁰¹ Cemiyet Ağdaş'da inşa edilen yeni bir kilisenin inşası için 1000 ruble para yardımıyla bulunmuştur.⁵⁰²

Zakatala'daki kadınlar seminerine, Vartaşen (Oğuz) deki kilise ve okullara muntazam para desteği sağladığı konusunda da arşiv dosyalarında belgeler bulunmaktadır.⁵⁰³

Gürcistan Devlet Tarih Arşivinde bir çok ünlü simanın, generaller, valiler ve knezlerin Cemiyet üyeliklerini gösteren belgeler, ödüllendirmeler, bağış makbuzları bulunmaktadır. Dosyalardan birinde Graf Gudoviç'in 6 Şubat 1881 tarihli Cemiyetin üyeliğine kabul edilmesiyle ilgili onun adına düzenlenen şahadetname ve ek olarak da 500 ruble bağış makbuzu yer almaktadır.⁵⁰⁴

⁵⁰⁰ GDTA, F.493, op.18, d.1638.

⁵⁰¹ GDTA, F.493, op.18, d.1638, L.11-15.

⁵⁰² GDTA, F.423, op.14, d.1089.

⁵⁰³ GDTA, F.493, op.1, d.95.

⁵⁰⁴ GDTA, F.493, op.1, d.1756.

Ayrıca zaman zaman dönemin Rusya gazetelerinde Azerbaycan'ın Ruslarla meskun olan bölgelerinde kilise ve okul yapımı ihtiyacını karşılamak için Cemiyete yardımların yapılması yönünde çağrılar yayınlanmakta ve bağış yapan kişilerin isimleri de bu gazetelerde yer almaktaydı. Sinod bütün Rusya kiliselerinde Cemiyetin faaliyetlerine katkı sağlamak için bağış kampanyaları düzenlemekte ve toplanan bu bağışlar Kafkasya Genel Valiliği aracılığıyla Cemiyetin bütçesine aktarılmaktaydı. Her kilisenin ayrı ayrı toplamış olduğu yardımlar, şahısların yüklü miktarda topladıkları yardımlar belgeleştirilerek Sinod tarafından Kafkasya'ya gönderilmekteydi. Bu konu hakkında Gürcistan arşivinde yüzlerce belge bulunmaktadır. Biz sadece Cemiyetin kurulmasından hemen sonraki 5 senelik bir zaman diliminde Sinod'un Rusya'nın çeşitli kiliselerinden topladığı yardımları yansıtan bir dosyadaki bilgileri aşağıda veriyoruz.⁵⁰⁵

Perm Ruhani Konsistoriyası 1363 ruble, Vologodskoy ve Ustinski Yepiskopu 560 ruble, Vitepsk Arhiyepiskopu 137 ruble, keşiş Leandrov 50 ruble, Saratov Ruhani Konsistariyası 436 ruble, İrkutski Ruhani Konsistariyası 371 ruble, tüccar Kozlov 220 ruble, Peterrsburg Ruhani Akademisi 500 ruble, tüccar Semena İpanov 60 ruble.

Burada ayrıca farklı yıllarda yüzlerce, hatta binlerce vatandaşın, tüccarın, 20-500 ruble aralığında bağışlar yaptığına dair makbuzlar bulunmaktadır.⁵⁰⁶ Çar ailesinden Çariçe Ekaterina Aleksandrovna'nın 1882 yılının 2 Nisan'ında yaptığı 500 rublelik bağış makbuzunun kopyası da arşivde bulunmaktadır.⁵⁰⁷

⁵⁰⁵ GDTA, F.493, op.1, d.10, L.1-102.

⁵⁰⁶ GDTA, F.493, op.18, d.4, 1-342.

⁵⁰⁷ GDTA, F.493, op.1, d.401, L.3.

SONUÇ

Çalışmamızda XIX. asr Azerbaycan tarihinin çok az araştırılmış konusu olan Ortodoks kilise-devlet ittifakının bölgede uygulamaya çalıştığı Hristiyanlaştırma, Ruslaştırma politikaları beş ana bölümde geniş arşiv belgeleri, birinci el kaynaklar ışığında aydınlatılmaya çalışılmıştır. Kuşkusuz Azerbaycanda iki asır devam eden kolonial rejim bu konunun objektiv bir şekilde, bütün yönleriyle incelenmesini engellemiştir. Giriş bölümünde de belirtildiği üzere ilk önce objektiv tarih yazımı adına Rusyanın Azerbaycanda hakimiyet kurma süreci bütün yönleriyle, müstemlekeci yaklaşımların etkisinde kalmadan ele alınmıştır. Arşiv belgelerine ihtiyaç kalmadan, döneme tanıklık eden Rus tarihçileri, şair ve yazarların yazmış olduğu eserlerin sıcak izleriyle bile yaklaşık bir asrlık bir dönemde Rusyanın Azerbaycanı tam anlamıyla kendi medeniyet bölgesi, bir Hristiyan yurdu haline getirmek istediğini tespit etmek mümkündür.

Çalışmamızın ilk bölümünde Rusların tarihi, Hristiyanlığı kabulü, kilisenin geçirmiş olduğu evreler hakkında genel hatlarıyla bilgi sunduktan sonra Rus müstemlekeçiliğinin eğitim, dil, tarih, din konusundaki yaklaşımlarını, Azerbaycanda uygulanmış olan müstemlekeçiliğin esaslarını aydınlatmaya çalıştık. Tarihin süreklilik ilkesi doğrultusunda Rusyanın müstemlekeçilik tarihinin geçmişi, Türk Müslüman coğrafyalarında kilise–devlet ittifakının yaptığı Hristiyanlaştırma, Ruslaştırma faaliyetleri hakkında da çalışmamızın ikinci bölümünde bilgi sunduk. Uygulanan Hristiyanlaştırma faaliyetlerini anlamak, Azerbaycandaki Ortodoks kilise çalışmalarını öğrenmek için geniş kitleler halinde ülke coğrafyasına yerleştirilmiş olan Hristiyan Rus grupların araştırılması gerekmektedir. Üçüncü bölümde bütün bu gruplar teferruatlı bir şekilde incelenmiştir. Çalışmamızın dördüncü bölümünde ise guberniyalar üzerindeki kilisenin faaliyetleri yine ayrıntılı olarak ele alınmıştır. En son bölümde ise Kafkasyada bir devlet projesi olarak ortaya çıkmış olan Kafkasyada Ortodoks Hristiyanlığı Berpa Cemiyetinin misyonerlik faaliyetlerini inceleyerek çalışmamızı tamamlamış olduk. Çalışmamız sonucunda ortaya çıkan gerçeklikler, tespitler, tarihi bulguları aşağıdaki gibi umumileştirmemiz mümkündür.

Çarlık Rusyasının genişleme süreciyle birlikte geniş coğrafyalarda asırlara yayılan bir Rus–Türk mücadelesi de başlamış oldu. Türkistan, Balkanlar, Karadeniz ile birlikte Kafkasya da bu derin güç mücadelelerinin yaşandığı bir bölgeydi. Stratejik çıkarlar, emperyal yaklaşımlarla birlikte din unsuru da bu mücadelenin merkezinde yer almaktadır. Ruslar kendilerini Osmanlı'nın etki coğrafyasında yaşayan bütün Hristiyanların hamisi olarak görmekte, başkenti İstanbul olan bir Ortodoks Slav imparatorluğunun hayalini kurmaktaydılar. Çarlık Rusyasına göre Kafkasya'da eski bir Hristiyan yurduydular. Bu topraklar işgal edildikten sonra buradaki Hristiyan ruhunun tekrar diriltilmesi gerekiyordu. 1828 Türkmençay Antlaşmasıyla Kuzey Azerbaycan'da Rus işgali tamamlanınca burada kilise-devlet ittifakının geniş çaplı bir asimilasyon, Hristiyanlaştırma politikası uygulamaya konulmaya çalışıldı.

İlk olarak farklı Hristiyan grupların Azerbaycan topraklarına yerleştirilmesine başlandı. 1830 senesinden itibaren Azerbaycan'da ilk Rus yerleşim birimleri kuruldu. Rusya burada nüfus olarak da kendisine sosyal taban oluşturmayı amaçlamakta, bölgeye yerleştirilen Rus-Hristiyan nüfus aracılığıyla hem Hristiyanlaştırma politikalarını hızlandırmakta; hem de idareci, bürokrat kadroları da onlar arasından seçmekteydi. Rusya'nın bu Hristiyanlaştırma politikaları gereği işgalin ilk dönemlerinde bölgeye başka Hristiyan unsurlar yerleştirilse de Azerbaycan topraklarına esasen Rus nüfusunun yerleştirilmesi hedeflenmekteydi. İlk önce radikal tarikatçı Ruslar daha sonra da Ortodoks Rus nüfusunun çeşitli bölgelere yerleştirilmesi devam etmiştir. Bu tarikatçı ve Ortodoks sivil nüfusa paralel olarak Azerbaycan'daki Rus askerî birliklerinde görev yapan asker ve subayların da aileleriyle birlikte görev süreleri bittikten sonra da bölgeye yerleşmeleri teşvik edilmiştir.

Çarlık yönetimi 1840'lı yıllardan sonra çıkarmış olduğu yasalarla ödüllendirmeler, imtiyazlar, teşvikler de kullanarak kendi siyasi, askerî-stratejik çıkarları doğrultusunda Rus nüfusunun Azerbaycan'a yerleştirilmesi işini daha da sistemli hale getirmiştir. 1896 senesinde İçişleri Bakanlığı bünyesinde kurulmuş olan Göç İdaresinin Azerbaycan'daki bölümü Rus yerleşimcilerin bütün sosyo-ekonomik, dini sorunlarının halledilmesi işiyle doğrudan meşgul olmuştur. XX.

asrın başlangıcında artık Azerbaycan topraklarında 200'e yakın Rus köy ve kasabası oluşturulmuştur. Bu köy ve kasabaların her birisinde kiliseler, ibadet evleri, kilise okulları da açılmış ve bu merkezlerden aynı zamanda etraftaki bölgelere misyonerlik çalışmaları da yapılmıştır.

1860 senesinden sonra ise Çar ailesinin himayesinde Kafkasya'da Ortodoks Hristiyanlığı Berpa Cemiyeti kurulmuş, misyonerlik çalışmaları esasen bu cemiyetin çatısı altında yürütülmüştür. Rusya'nın Azerbaycan'da 1 milyondan fazla Rus'un meskunlaşabileceği bir Rus ili oluşturmak projesi de yürürlükte olmuştur ki bu proje Muğan-Mil projesidir.

Objektif ve subjektif nedenlerden dolayı Rusya Azerbaycan'da uygulamaya çalıştığı Ruslaştırma, Hristiyanlaştırma politikalarında istediği sonuçları alamadığı gibi iklim şartları, su baskınları, baş gösteren salgın hastalıklar ve gerekli altyapının oluşturulamamasından dolayı da Muğan-Mil projesini kısmen uygulayabilmiştir. 1921 senesi istatistik rakamlarına göre Azerbaycan'da 119 Ortodoks köyünden yalnız 55'i ve tarikatçı Rus köylerinden de 30'u bölgede tutunabilmiştir. 1917 inkilabına kadar olan dönemde giderek karışık hal alan siyasi durum, körüklenen etnik temelli çatışmalar, Azerbaycan'da millî uyanışın başlaması sonucu Azerbaycan Türklerinin ülke topraklarına yerleştirilmiş olan Rus nüfusa kuşkuyla yaklaşması Rusların hızla kendi vatanlarına dönmelerine neden olmuştur. Azerbaycan'dan geriye, Rusya'ya Rus göçünün başlamasının esas nedenlerinden biri de onların yerleştirilmiş oldukları bölgelerin iklimine uyum sağlayamamalarıdır. Onlar Bakü guberniyasında, Elizavetpolskaya (Gence) guberniyasında esasen dağlık bölgelerde yerleştirilmişlerdi ve bu iklim şartlarına alışık değillerdi. Bu yüzden çeşitli salgın hastalıkların başgöstermesi de Rusların bu köyleri terk ederek kendi yurtlarına dönmelerine neden oldu.

Yapılan bütün misyonerlik çalışmalarına, yeni Hristiyan olanlara tanınan çeşitli imtiyazlara rağmen münferit vakalar dışında Azerbaycan toplumu İslamiyet'e bağlılığını sürdürmüş, kilise-devlet ittifakı bu istikamette de arzuladığı sonucu alamamıştır. Yalnız giderek Rus kültürünün Azerbaycan toplumu üzerindeki etkisi artmış, millî ve dini köklerden beslenen eğitim engellenmiş ve böylece de

Azerbaycan halkının İslamiyet'e bağlılığı da şeklen devam etmiştir. Ruslar zellikle Azerbaycan'da açılan misyoner eğitim kurumlarında yetiştirilen gençlerin işgal yönetimince daha etkin konumlara getirilmesiyle kendi millî-dini kaynaklarından koparılan Rusça düşünen, Rus kültürünü benimsemiş elit nesiller yetiştirmek istikametinde başarılı olmuştur. Bütün bu yürütülen Ruslaştırma, Hristiyanlaştırma ve sonra Sovyet döneminde de devam ettirilen dinsizleştirme politikaları sonucunda Müslümanların inancının dejenere edildiği kuşkusuzdur. Dil, din ve tarih şuuru açısından işgalle birlikte devam eden bu dönem Azerbaycan Türklerinin gerilemesine, kültürel yozlaşmasına da neden olmuştur. İşgalle birlikte Azerbaycan coğrafyasında yüzden fazla kilise, ibadet evi, kilise mektepleri açılmıştır. Günümüzde Azerbaycan'ın farklı bölgelerinde Rus köyleri bulunmakta, Bakü başta olmak üzere büyük şehirlerde önemli miktarda Rus nüfus yaşamakta ve pek çok kilise de Azerbaycan'daki bu Ortodoks Rus nüfusa hizmet sunmaktadır.

KAYNAKÇA

- Abelov. N. A: **Ekonomiçeskiy Bit Gosudarstvennih Krestyan Elizavetpolskogo uezda, Elizavetpolskoy Gubernii. Matrialı Dlya İzuçeniya Ekonomiçeskogo Bita Gosudarsvennih krestan Zakavkazskogo Kraya, Tiflis, 1887, T.7.**
- Avdeev M, (Petroviç P.): **Mugan i Salyanskaya Step. Obsledovanie 1925 g, Baku, 1927.**
- Bakradze, M. M: **Zametki o Zakatalinskom Okruge. Tiflis, (Zapiski kavkazskogo Ottela Russkogo Geografiçeskogo Obşestva –ZKOİRGO), vip.I, kn. XVI, 1890.**
- Bartold, V. V: **Mesto Prikaspiyskiy Oblastey v İstorii Musulmanskogo Mira. Baku, Obşestvo Obsledovaniya i İzuçeniya Azerbaydjana, 1924, 147 s.**
- Bejanov, M: **Kratkiye Svedeniya o s. Vartaşen i Ego Jitelyah. Tifls. Tipografiya kanselyarii Glavnogo Grajdanskuyu Çastyu Na Kavkaz, 1892, s.213-262**
- Borozdin, A. K: **Pereselentsı V Zakavkaze. Russkiy vestnik, 1891, t.215, 194-221 s.**
- Borozdina K. A: **Pereselentsı V Zakavkazi, S. Petersburg, 1891, 161 s.**
- Esadze, S. : **İstoriiçeskaya Zapiska ob Upravlenii Kavkazom , T.2, Tiflis, 1907, 287 s.**
- Ezov, G. A.: **Snoşeniya Petra Velikogo s Armyanskimi Narodami, Sankt. Peterburg, Tipografiya İmperatorskoy Akademii Nauk, N.2 T. II, 1898, 479 s.**

- Fedson (Mitropolt Stavropolskiy i Bakinskiy): **Ístorii Hristiyanstva Na Severnom Kavkaze Do i Posle Prisoedineniya Ego k Rossi**, Moskva, 1992, 183 s.
- G. Prozritelev: **K Ístorii Raskola i Sektanstva Na Kavkaz.Skoptsi**, Stavropol, 1911, 23.s.
- Í. Petruševski: **O Dohristianskih Verovaniyah Krestyan Nagornago Karabaha**, Baku , 1930, 43.s.
- Kaufman A.A.: **Pereselenie i Kolonizatsiya** , SPB, 1905, 349 s.
- Kolosov S.: **Russkie Sektanti v Erivanskoj Gubernii**, Pamyatnaya Knijka.
- Kolyubakin N. : **Obzor Poselyan k Vladeľtsam Zemli v Belokanskom Okruge**. Tiflis, Kavkaz, 1848, N.22.
- Konstantinov O. Í.: **Djaro-Belokantsı do XIX Stoletiya**. Sbornik Gazeti “Kavkaz” na 1846 g., Tiflis, 1847, s.376-401.
- Konstantinov O. Í. : **Nuha. Sbornik Gazeti Kavkaz na 1846 g.** Tiflis, 1847, s. 324-338.
- Lyaister A. F.: **Prıgumı v Zakavkaze**, Erivan,1912
- N. N Şavrov.: **Novaya Ugroza Russkomu Delu v Zakavkazi. Predstoyaşaya Rasprodaja Mugani İnoradtsam**, SPB, 1911, 159 s.
- Nikolay Dingelştedt: **Zakavkazskie Sektanti.V İh Semeynom İ Religioznomu Bitu**, S. Petersburg, 1885.
- Petrov Í. E.: **Seleniya Novo-Saratovka I Novo-İvanovka Elizavetpolskogo Uезде**, İzvestiya Kavkazskogo Ottela Russkogo Geografičeskogo Obşestvo, Tiflis, 1906, T.18, N. 3.
- Poserbbski A.: **Oçerk Zakatalskogo Okrugı, Kavkazskiy Kalendar na 1866 g.** Tiflis, 1865,3-60.

- Segal İ. L.: **Russkie Poselyane v Elizavetpolskoy Gubernii.** Statitiko-Etnografiçeskiy Oçerk,**Kavkaz**, 1890, N .40-43.
- Şavrov N.: **Russkaya Kolonizatsiya Na Kavkaze. Voprosı Kolonizatsii.** T.8, SPB, 1911, 439 s.
- Şavrov. N.: **Novaya Ugroza Russkomu Delu V Zakavkazie:Predstoyaşaya Rasprodaja Mugani İnorotsam,** SPB, 1911.
- Şerbatov A.A.: **General Feldmarşal Knyaz, Ego Jizn i Deyatelnost Paskeviç (1826-1891)** T31 , SPB, 1890-1891, v 3, t. 375 s.
- Thorjevskii İ.M.: **Otçet O Slujebnoy Poezdke Na Kavkaz,** SPB, 1909, 44 s.
- Yunitskiy A.: **Istoriya Pravoslavnih Tserkvey i Prihodov Bakinskoy Gubernii,** 1906, 192 s.
- Zeydlits. N.: **Etnografiçeskiy Oçerk Bakinskiy gubernii. Kavkazskiy Kalendar na 1871 g,** Ç. 2, Tiflis, 1870.
- Zubov P.: **Vzglyad Na Kavkazskiy Kray,**Sankt-Petersburg, 1834, 635 s.
- 1801-1901 K Stoletiyu Prisoedineniya Gruzii k Rossi. Utverjdenie Russkago Vladıçastva na Kavkaze,**Tom IV, Çast 2, Tiflis, 1901
- AKAK, T.II,** Izdan Pod Redaktsiey Akad. (P. D. Sisyanov dönemi 1802-1806) Berje, Tiflis, 1868, 1237 s.
- AKAK, T.IV,** (A. P. Tormosov dönemi 1809-1911) İzdan Pod Redaktsiey Presdsedatelya Komissii Akad. Berje v Tipografiii Glavnogo Upravleniya Namestnika Kavkazskogo v Tipografi Glavnogo Upravlenya Namestnika Kavkazskogo, Tiflis, 187.

- AKAK, T.I,** İzdan Pod Redaksiey Presdsedatelya Komissii Akad. Berjev Tipografiii Glavnogo Upravleniya Namestnika Kavkazskogo v Tipografi Glavnogo Upravlenya Namestnika Kavkazskogo, Tiflis, 1866, 816 s.
- AKAK, T.X,** (M. S. Vorontsov dönemi 1844-1854) İzdan Pod Redaksiey Presdsedatelya Komissii Akad. Berje v Tipografiii Glavnogo Upravleniya Namestnika Kavkazskogo v Tipografi Glavnogo Upravlenya Namestnika Kavkazskogo, Tiflis, 1885.
- AKAK, T.VIII,** (G. V. Rozen dönemi 1831-1837) İzdan Pod Redaksiey Presdsedatelya Komissii Akad. Berje v Tipografiii Glavnogo Upravleniya Namestnika Kavkazskogo v Tipografi Glavnogo Upravlenya Namestnika Kavkazskogo, Tiflis, 188.
- AKAK, T.XI,** İzdan Pod Redaksiey Presdsedatelya Komissii Akad. Berje v Tipografiii Glavnogo Upravleniya Namestnika Kavkazskogo v Tipografi Glavnogo Upravlenya Namestnika Kavkazskogo, Tiflis, 1888.
- AKAK, T.XII,** (A. İ. Baryatinski dönemi 1856-1862) İzdan Pod Redaksiey Presdsedatelya Komissii Akad. Berje v Tipografiii Glavnogo Upravleniya Namestnika Kavkazskogo v Tipografi Glavnogo Upravlenya Namestnika Kavkazskogo, Tiflis, 1904.
- AKAK, T.IX,** (E. A. Golovin dönemi 1837-1842) İzdan Pod Redaksiey Presdsedatelya Komissii Akad. Berje v Tipografiii Glavnogo Upravleniya Namestnika Kavkazskogo v Tipografi Glavnogo Upravlenya Namestnika Kavkazskogo, Tiflis, 1883.

AKAK, T.III, (İ. V. Gudoviç dönemi 1806-1809) İzdan Pod Redaksiey Presdsdatelya Komissii akad. Berje v Tipografiii Glavnogo Upravleniya Namestnika Kavkazskogo v Tipografi Glavnogo Upravlenya Namestnika Kavkazskogo, Tiflis, 1869.

AKAK, T.V, (N. F. Rtişev dönemi 1811-1816) İzdan Pod Redaksiey Presdsdatelya Komissii Akad. Berje v Tipografiii Glavnogo Upravleniya Namestnika Kavkazskogo v Tipografi Glavnogo Upravlenya Namestnika Kavkazskogo, Tiflis, 1873.

AKAK, T.VI, Çast I, (A. P. Yernolov dönemi 1816-1827) İzdan Pod Redaksiey Presdsdatelya Komissii Akad. Berje v Tipografiii Glavnogo Upravleniya Namestnika Kavkazskogo v Tipografi Glavnogo Upravlenya Namestnika Kavkazskogo, Tiflis, 1874.

AKAK, T.VII, (İ. P. Paskeviç Erivanski dönemi 1827-1831) İzdan Pod Redaksiey Presdsdatelya Komissii akad. Berje v Tipografiii Glavnogo Upravleniya Namestnika Kavkazskogo v Tipografi Glavnogo Upravlenya Namestnika Kavkazskogo, Tiflis, 1878.

AKAK, T.VI Çast II, (A. P. Yermolov dönemi 1816-1827) İzdan Pod Redaksiey Presdsdatelya Komissii Akad. Berje v Tipografiii Glavnogo Upravleniya Namestnika Kavkazskogo v Tipografi Glavnogo Upravlenya Namestnika Kavkazskogo, Tiflis, 1875.

Arhiv Knyaza Vorontsova, kn. XIII, Moskova,1879, 525 s.

Armyane v 1854 Godu,Kavkaz, 1854, N.80-90.

Azerbaycan Dövlet Tarih Arhivi, Fond 24, Siy.1, iş 294.

ADTA, F.24, siy. 1, İş.331

ADTA, F.44, siy.2, İş.553

ADTA, F.844, siy.1, İş.68

ADTA, F.130, siy.1, İş.301

ADTA, F.14, siy.1, İş.124

ADTA, F.391, siy.1, İş.338

ADTA, F.44, siy.1, İş.90

ADTA, F.44, siy.1, İş.354

ADTA, F.44, siy.1, İş.392

ADTA, F.844, siy.1, iş.106

ADTA, F.844, siy.1, İş.18

Çarskaya Semya na Kavkaz. 18 sentyabrya 14 oktyabrya, Tiflis, 1888, 228 s

Erivanskiy Gubernii Na 1902 god. SPB, 1902, 175 s.

Güristan Devlet Tarih Arşivi, F. 4, Op 5, d.244

GDTA, F.493, op.1, d.1756

GDTA, F.493, op.6, d.1108.

GDTA, 240, op.2, d.301

GDTA, F.493, op.1, d.508

GDTA, F.493, op.24, d.1632

GDTA, F.240 ,op.2, d.203

GDTA, F.240, op.2, d.189

GDTA, F.240, op.2, d.220

GDTA, F.488, op.1, d.794

GDTA, F.493, op.1, d.1756

GDTA, F.493, op.18, d.1638

GDTA, F.493, op.1, d.401

GDTA, F.493, op.1, d.1609

GDTA, F.493, op.1, d.1609

GDTA, F.493, op.11, d.1620

GDTA, F.493, op.18, d.4

GDTA, F.493, op.6, d.1108

GDTA, F.240, op.1, d.461

GDTA, F.493, op.6, d.1108

GDTA, F.1604, op.1, d.1

GDTA, F.1620, op.1, d.7

GDTA, F.1739, op.1, d.10

GDTA, F.240, op.1, d.213

GDTA, F.240, op.1, d.459

GDTA, F.240, op.1, d.458

GDTA, F.240, op.2, d.190

GDTA, F.4, op.3, d.740

GDTA, F.493, op.1, d.12

GDTA, F.493, op.1, d.1609

GDTA, F.493, op.1, d.10

GDTA, F.493, op.1, d.1609

GDTA, F.493, op.1, d.1044

GDTA, F.493, op.18, d.1638

GDTA, F.493, op.186, d.138

GDTA, F.493, op.6, d.1108

GDTA, F.725, op.1, d.1

GDTA, F.493, op.1, d.1632

GDTA, F.493, op.1, d.587

GDTA, F. 240, op.2, d.194

GDTA, F.493, op.1, d.489

GDTA, F.493, op.1, d.198

İstoriçeskaya Zapiska Ob Upravlenii Kavkazom, Tom.I, Sostavil Radaktor Voeno–İstoriçeskogo Ottela Okrujnago Ştaba Semen Esadze, Tiflis , 1907, 628 s.

İstoriya Gruzinskoy İerarhiy, Moskva, 1826, 96 s.

Katalog Biblioteki Bakinskoy Marinskoy Jenskoy Gimnazii. Sostavlen v avgust 1910 g., Baku, 1911.

Kavkazskiy Kalendar Na 1854 g. Tiflis .

Kavkazskiy Sbornik, Tiflis, 1899, T.20, 591 s.

Kavkazskiy Sbornik, Po Ukazaniyu Gosudarya Velikogo Knyaza Mihaila Nikolayeviça, T.X, Tiflis, 1886.

Kolonialnaya Politika Rossiyskogo Tsarizma v Azerbaydjane v 20-60-ih godah XIX v, T.I, İzdatelstvo AN SSSR, Sostav İ. Podgotov, N. G. Bogdanova, Y. M. Pritçina, Leningrad, 1936, 436 s.

Kratkiy Oçerk Nekotorih Gorodov Kavkazskogo i Zakavkazskogo Kraya, Tiflis, 1877.

Kratkiy Oçerk Eporhalnogo Missionerskogo Duhovnogu Posvetitelnogo Bratstvo v Gor.Tiflis Ot Oktyabr 1897 1 yanvar 1908, Tipografiya Konselyariya Namestnika, 94.s.

Materialı Dlya İzuçeniya Ekonomiçeskogo Bita Gosudarstvenniy Krestyan Zakavkazskogo Kraya, T.1, Tiflis, 1886, 711.s.

Naselenie Zakatalskogo Okrugı–SSKG, Tiflis, 1 871, vip. 5, s.6-8.

Obozrenie Rossiyskih Vladenii Za Kavkazom v Statistiçeskom Etnografiçeskom i Finansovom Otnoşeniyah, ç. I, SPB, 1836, 401 s.

Obzor Bakinskoy Gubernii za 1896 god, Baku, 1897.

Obzor Deyatelnosti Obşestva Vozstanovleniya Pravoslavnogo Hristiyanstva Na Kavkaz. Za 1860-1910 gg, Tiflis, 1910.

Obzor Deyatelnosti Obşestvo Vostanov. Prav. Hrist. Na Kavkaz, za 1860-1910 gg, Tiflis, 1910, 230 s.

Otçet Sostoyaşogo Pof Avgusteyişşim Pokrovitelstvom eya İmperatorskago Veliçestvo, Gosudarini İmperatritsı Marii Feodorovni, Obşstvo Vozstanovleniya Pravoslavnogo Hristiyanstvo na Kavkaze za 1898, 1899, 1900 i 1901 godı, Tiflis, 1903, 456 s.

Otčet Popečitelya Kavkazskogo Učebnogo Okrug. Sostoyanie Učebnih Zavedeni Za 1897 god, Tiflis, 1898, 100 s.

Otčet Komiteta Zakavkazskogo Obşestvoa Vspomoşestvovaniya Russkim Pereselentsam za 1903 g, Tiflis, 1904.

Otčet Obşestvo Vostanovleniya Prav. Hrist. Za 1887 god, Tiflis, 1888, 123 s.

Otčet obşestvo Vostonovleniya Pravoslovnogo Hristiyanstvo Na Kavkaz, Za 1865 g., Tiflis, 1866, 190 s.

Otčet Obşestvo Vostonovleniya Pravoslovnogo Hristiyanstvo Na Kavkaz, Za 1866 g, Tiflis, 1867, 190 s.

Otčet Obşestvo Vostonovleniya Pravoslovnogo Hristiyanstvo Na Kavkaz, Za 1868 g, Tiflis, 1869.

Otčet Obşestvo Vostonovleniya Pravoslovnogo Hristiyanstvo Na Kavkaz, Za 1871g, Tiflis, 1872.

Otčet Obşestvo Vostonovleniya Pravoslovnogo Hristiyanstvo Na Kavkaz, Za 1872 g, Tiflis, 1873, 120 s.

Otčet Obşestvo Vostonovleniya Pravoslovnogo Hristiyanstvo Na Kavkaz. Za 1877 g, Tiflis, 1878.

Otčet Obşestvo Vostonovleniya Pravoslovnogo Hristiyanstvo Na Kavkaz, Za 1880 g, Tiflis, 1881.

Otčet Obşestvo Vostonovleniya Pravoslovnogo Hristiyanstvo Na Kavkaz, Za 1886 g, Tiflis, 1887.

Otčet Obşestvo Vostonovleniya Pravoslovnogo Hristiyanstvo Na Kavkaz, Za 1888 g, Tiflis, 1889.

Otčet Obşestvo Vostonovleniya Pravoslovnogo Hristiyanstvo Na Kavkaz, Za 1891 g, Tiflis, 1892.

Otčet Obşestvo Vostonovleniya Pravoslovnogo Hristiyanstvo Na Kavkaz, Za 1894 g, Tiflis, 1895.

Otčet Obşestvo Vostonovleniya Pravoslovnogo Hristiyanstvo Na Kavkaz. Za 1897 g, Tiflis, 1898.

Otčet Obşestvo Vostonovleniya Pravoslovnogo Hristiyanstvo Na Kavkaz, Za 1900 g, Tiflis, 1901.

Pamyatnaya Knijka Elisavetpolskoy Guberniy na 1910 god, Elisavetpol, 1910.

Priroda i Lyudi Na Kavkaz i Za Kavkazom. Po Raskazam Puteşestvennikov, Poetiçeskim Proizvedeniyam A. Puşkina, Lermantova, Y. Polonskago i Uçenim İzsledovaniem, Sostavitel İ. Nadejdin, S. Petersburg, 1869.

Raskolniki za Kavkazom. Pravoslavny Sobesednik, N.1, 1859.

Rusya Devlet Tarih Arşivi, F.733, op.82, d.65

RDTA, F.1268, op.1, d.390

RDTA, F.1268, op.5, d.213

RDTA, F.400, Aziatskaya Çast, op.261-911, d.286

Sbornik Gazeti Kavkaz, Tiflis, 1847, 426 s.

Sbornik Uzakoneniy i Rasporyajeniy o Pereselenii, SPB, 1901, 499.s.

Spiski Naselennih Mest Rossiyskiy İmperii. Po Kavkazskomu Krayu. Kavkazskim Statistiçeskim komitetom Pri Glavnom Upravlenii Namestnika Kavkazskogo, Bakinskaya guberniya, Tiflis, 1870, 1-134 s.

Statistiçeskiya Svedeniya K Otçeti O Sostoyaniya Uçebnih Zavedenii Kavkazskogo Uçebnogo Okrug. Za 1901 god, Tiflis, 1902, 75.s.

Statistiçeskoe Opisanie Nahçivanskoy Provnintsii, SPB, 1833, 264 s.

Svedenie Ob Osobih Trudah Služasih v Učebnih Zavedeniyah Kavkazskogo Učebnogo Okruga v 1897, Tiflis, 1898, 23 s.

Svedeniya O Količestve Narodonaseleniye v g. Zakatalah i Zakatalskom Okruge po Kameralnomu Opisaniyu 1873.g. Tiflis, Tipog. Glav. Uprav. Namestnika Kavkaza, 1873, vip.7, s. 52- 54.

Ustav Bakinskogo Obšestvo Vspomošestvovaniya Nujdayušimsa Pereselentsam i Raboçih Vnutrennih Gubernii, Baku, 1898.

Ustav Religioznogo –Filiosofskago Obšestva V Gorod Tiflis, Tiflis ,1907, 10 s.

Ustav Zakavkazskogo Ottela Obšestva Dlya Vspomešestvovaniya Nujdayušimsya Pereselentsam, Tiflis, 1889.

Utverjdeniye Russkago Vladičestvo Na Kavkaz, T. IV, Çast.1, Tiflis, 1906, 320 s.

Vsepodanneşiy Otçet O Proizvedennoy v 1905 g. Po Višoçayuşemu Povelenyu Senatorom Kuzminskim Revizii GorodaBaku i Bakinskiy gubernii, Baku, 1906.

Vsepodanneşiy Otçet Za Pyatiletie Upravleniya Kavkazom Generel-Adyutanta Vorontsova –Daşkova, SPB, 1910.

Vserossiyskoe Bratstvo Svyatitelya Ioasafa, Ego Zadaçi İ Tseli, S. Petersburg, 1914, 48 s.

Vzqlyadı Na Jizn Obşesvennyuyu i Pravstvennyuyu Plemen Çerkesskih. İzvleçeniye iz Zapisok Nikolaya Kolyubakina, Kavkaz, 1846 g. N .11.

Zakavkazskiy Kray. Zаметki O Semeynoy i Obşestvennoy Jizni. İ Otnoşeniyah Narodov, Obitayuşih Mejdu Çernimi Kaspiyskim Moryam. Putevaya Vpeçatleniya Barona Gakstgauzena, S. Petersburg, 1857, 248 s.

ARAŞTIRMA ESERLER

- Altman M. M.: **Gence Şehrinin Tarihi**, Gence, 1991.
- Attar A.: **Karabağ Sorunu Kapsamında Ermeniler ve Ermeni Siyaseti**, Ankara, 2005.
- Bakıhanov A. A.: **Gülistani İrem**, Bakı, 1951, 230 s.
- Brejnoy A. F.: **Çarskaya Senzura i Borba Bolşevikov Za Svobodu Peçati**, Leningrad LGU, 1967.
- Cavadova Zerine
Elekber gızı: **Şimali-Gerbi Azərbaycan:Tarihi Demografik tedgigat**, Azərbaycan Millî kitaphanası, Bakı, 2004, 167 s.
- Doljenko İ. V.: **İstoriya Pereselenii i Osnovnaya Russkih Selenii v Zakavkaze. Russkie Starojili Zakavkaze: Molokanı i Duhobtsı**, Moskva, 1995, s. 112-128.
- Düma A.: **Gafgaz Seferi**, Bakı, Yazıçı, 1985, 142 s.
- Düma A.: **Gafgaz Seferi**, Bakı, “Yazıçı”, 1985, 142 s.
- Ehmedov H.: XIX esr Azərbaycan Mektebi, Bakı, 2006, 553 s.
- Eliyev F.-M.Eliyev M.: **Nahçıvan hanlığı**, Azərneşr, Bakı, 1996, 106 s.
- Eliyev C. H.: **İngiloylar** (tarihi-etnografik tedgigat). Tarih Elmleri Namizedi Alimlik Derecesi Almag Üçün Tegdim Edilmiş Dissertasiya Avtoreferatı, Bakı, 2001.
- Eliyev F. M. Hesenov
U.: **İrevan hanlığı**, Azərneşr, Bakı, 1997, 98 s.
- Eliyev M. M.: **Şimali Azərbaycan'ın Rusya Terefinden İşgal Edlmesinin Tarihşünashğı**, Adiloğlu, Bakı, 2001, 315 s.
- Fikret Bagirov.: **Peresenışeskaya Politika Çarizma v Azerbayjane. 1830-1914 gg**, Moskva, 2009, 697 s.

- Galoyan A.: **Rossiya i Narodı Zakavkaziya**, Moskova, İzdatelstvo “ Misl” , 1976, 443 s.
- İkram Ağasıyev: **Gafgazın Alman Koloniyaları**, Bakı, 2012.
- İkram Ağasıyev: **XVIII Esrin Sonu-XX Esrin Evvellerinde Almanların Gafgazda Meskunlaşması**, Bakı, 2009.
- İlyas Topsakal: **Rus Misyoner Kaynaklarına Göre Rus Çarlığı ve Türkler**, İstanbul, 2009, 536 s.
- İsmailzade D. İ.: **Russkoe Krestyanstvo v Zakavkaze.30godı XIX-Naçalo XX v**, İzdatelstvo Nauka, Moskva, 1982, 310 s.
Hristiyanstvo V Azerbaydjane V Rannem Srednovekovie, Bakı, 2005, 145 s.
- Kasımova S.: **Çarizmin Azerbaycan’ı İşgalında Ve Müstemlekecilik Siyasetinde Ermeni Siyasetbazlarının Rolü**, Azereşr, Bakı, 1985, 192 s.
- Kerimova S.:
- Kibanov A. İ.: **Istoriya Religioznogo Sektanstva v Rossi (60’e godı XIX vek-1917 g)**, Moskva, 1965, 339 s.
- Kinyapina N. S.: **Administrativnaya Politika Tsarizma na Kavkaze i v Sredney Azii v XIX v**, “Voprosı İstorii”, N.4, 1983.
- Letifova E. M.: **Severo-Zapadnyı Azerbaydjan: İlusyuyskoe sultanstvo**, Bakı, “Altay”, 1999, 109 s.
- Mamedov E. S.: **Çarizm i Visşee Musulmanskoe Soslovie Zakavkaziı**, Avtoreferat kand. Diss, Bakı, 1987.
- Mamedova G. N.: **Russkie Konsulı ob Azerbaydjane**, Bakı, 1989.
- Memmedov H.: **Nahçıvan Sancağının Müfessel Defteri, Araştırma, Geyd Ve Şerhler**, Elm, Bakı, 2001, 376 s.
- Memmedova F. C.: **Azerbaycan’ın Siyasi Tarihi Coğrafiyası**, Bakı, 1993, 262 s.

- Milman A. Ş.: **Politiçeskiy Stroy Azerbaydjana v XIX naç. XX v. Baku**, 1964, 318 s.
- Mirze Adıgözel Bey: **Garabağname**, I. Kitab, Bakı , 1956, 102 s.
- Muradaliyeva E. B.: **Goroda Severnogo Azerbaydjana Vo Vtoroy Polovina XIX Veka, Baku, İzd. Bakinskogo Universiteta**, 1991, 172 s.
- Mustafayev T.: **XVIII Esrin Birinci Yarısında Azerbaycan'da Rusiyaya Meylin Güclenmesi**, Bakı, 1986, 86 s.
- Mustafazade. T.: **XVIII Yüzillik XIX Yüzilliyin Evvellerinde Osmanlı Azerbaycan Münasibetleri**. Bakı, 2002, 376 s.
- Nikolskiy N. M.: **İstoriya Russkoy Tserkvi**, M, 1983, 434 s.
- Petruşevskiy İ. P.: **Djaro- Belokanskie Volnie Obşestva v Pervoy Treti XIX stoletiya. Vnutrenniy Stroy i Borba s Rossiyskim Kolonialnım Nastupleniem**, Tiflis, 1934, 160 s.
- Sertçelik S.: **Rus ve Ermeni kaynakları Işığında Ermeni Sorununun Ortaya Çıkış Süreci 1678-1914**, Ankara 2009, 354 s.
- Sumbatzade A. S.: **Sotsialno-Ekonomiçeskie Predposilki Pobedi Sovetskoy Vlasti v Azerbaydjane**, M, 1972.
- Süleyanov M. S.: **İrevan Hanlığının Rusyaya Birleştirilmesi Tarihinden**, Herbi Neşriyat, Bakı,1997, 159 s.
- Şükürov K. K.: **Azerbaycan Ehalisi Haggında Edebiyat**, Bakı, Azerbaycan Dövlet Kitab Palatası, 1997, 317 s.
- Umudov V. U.: **Şimali Azerbaycan'ın Çar Rusyası Terefinden İşgal Olunması ve Müstemlekecilik Eleyhinde Mübarize (1801-1826)** Bakı, 1996, 164 s.

- Verdiyeva H. Y.: **Peresenceşkaya Politika Rossiyskoy İmperii v Severnom Azerbaydjane**, İzd. "Altay", Bakı, 1999, s.298.
- Verdiyeva H. Y.: **XIX Esrin Birinci Yarısında Şimali Azərbaycan'ın Ehalisi**, Bakı, 1993, 133 s.
- Yeşilot Okan.: **Hasan Melikzade Zerdabi ve Ekinçi Gazetesi**, Yeditepe, İstanbul, 2012.

Azerbaycan Tarihi, 7 cildde, I II cild, Bakı, Elm, 1999, 534 s.

Azerbaycan'ın Rusya İle Birleştirilmesi Ve Onun Mütareggi İgtisadi ve Medeni Neticeleri, Bakı, 1956, 286 s.

Garabağnameler, c.I, Yazıçı, Bakı, 1989, 192 s.

Garabağnameler, c.II, Yazıçı, Bakı, 1991, 450 s.

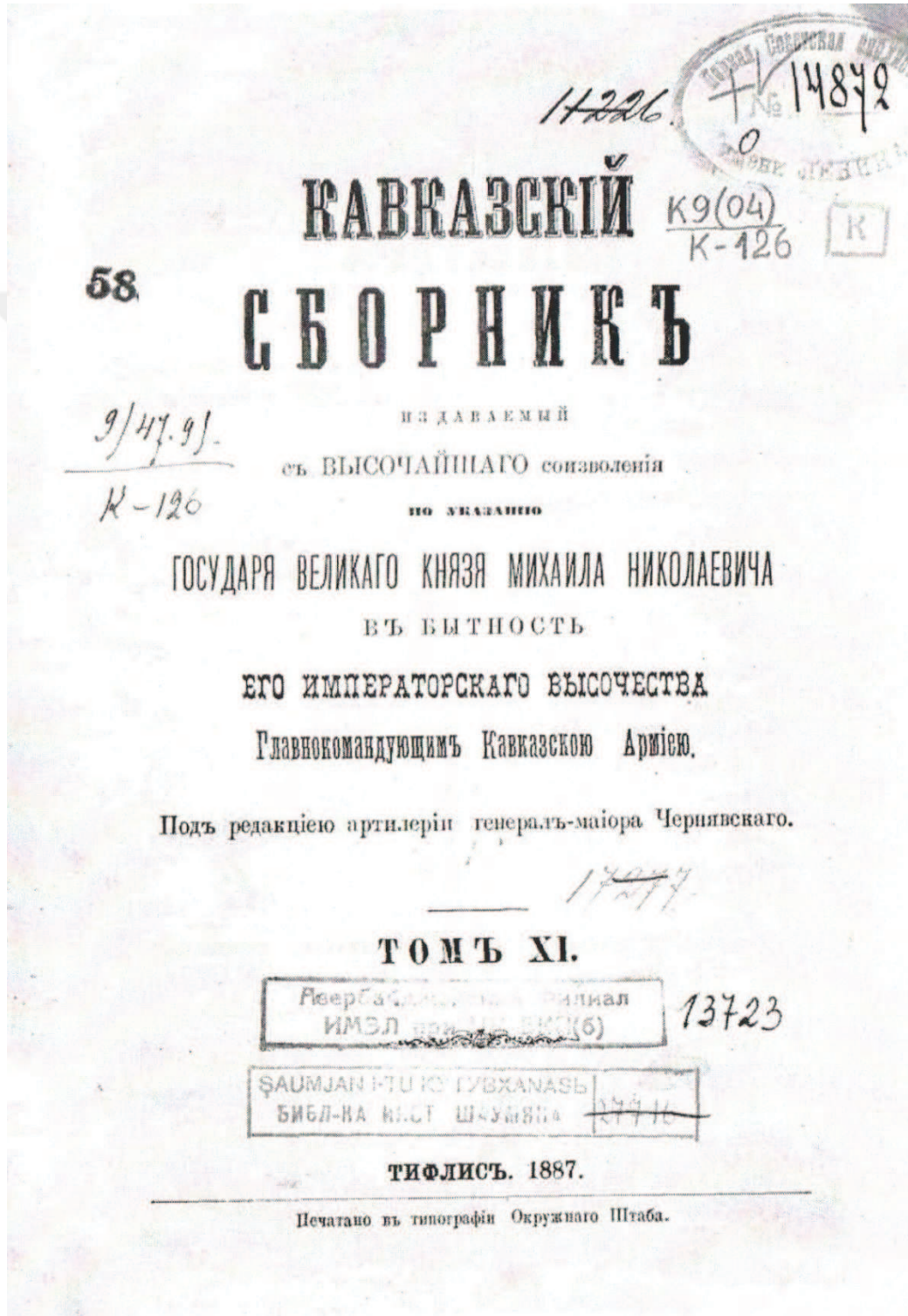
İrevan Eyaletinin İcmal Defteri (Z. Bünyadov, H. Memmedov), Elm, Bakı, 1996, 183 s.

Russkie Sektantı, İh Uçenie, Kult i Sposobı Propokandı, Redaktiroval M. A. Kalnev, Odessa, 1911.

Russkie Starojili Azerbaydjana, Ç.1, M, 1990, 166 s.

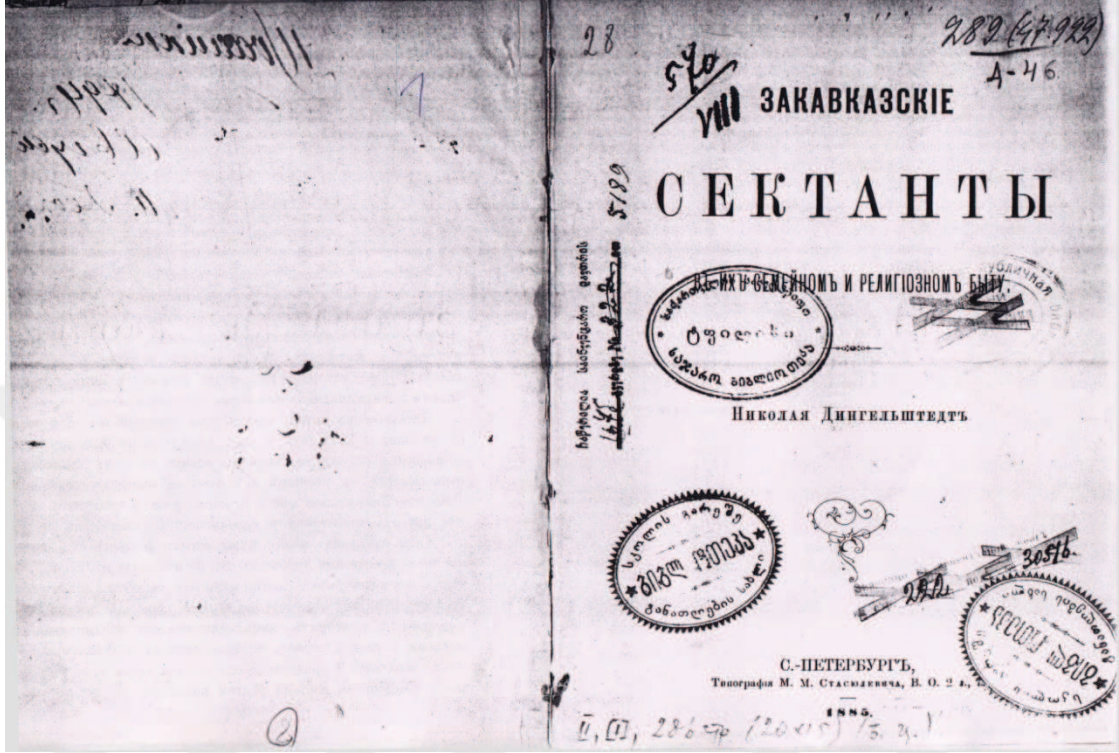
BELGELER

Belge: 1-Tiflide 1887 senesinde yayınlanan Kavkazskiy Sbornik toplusu.

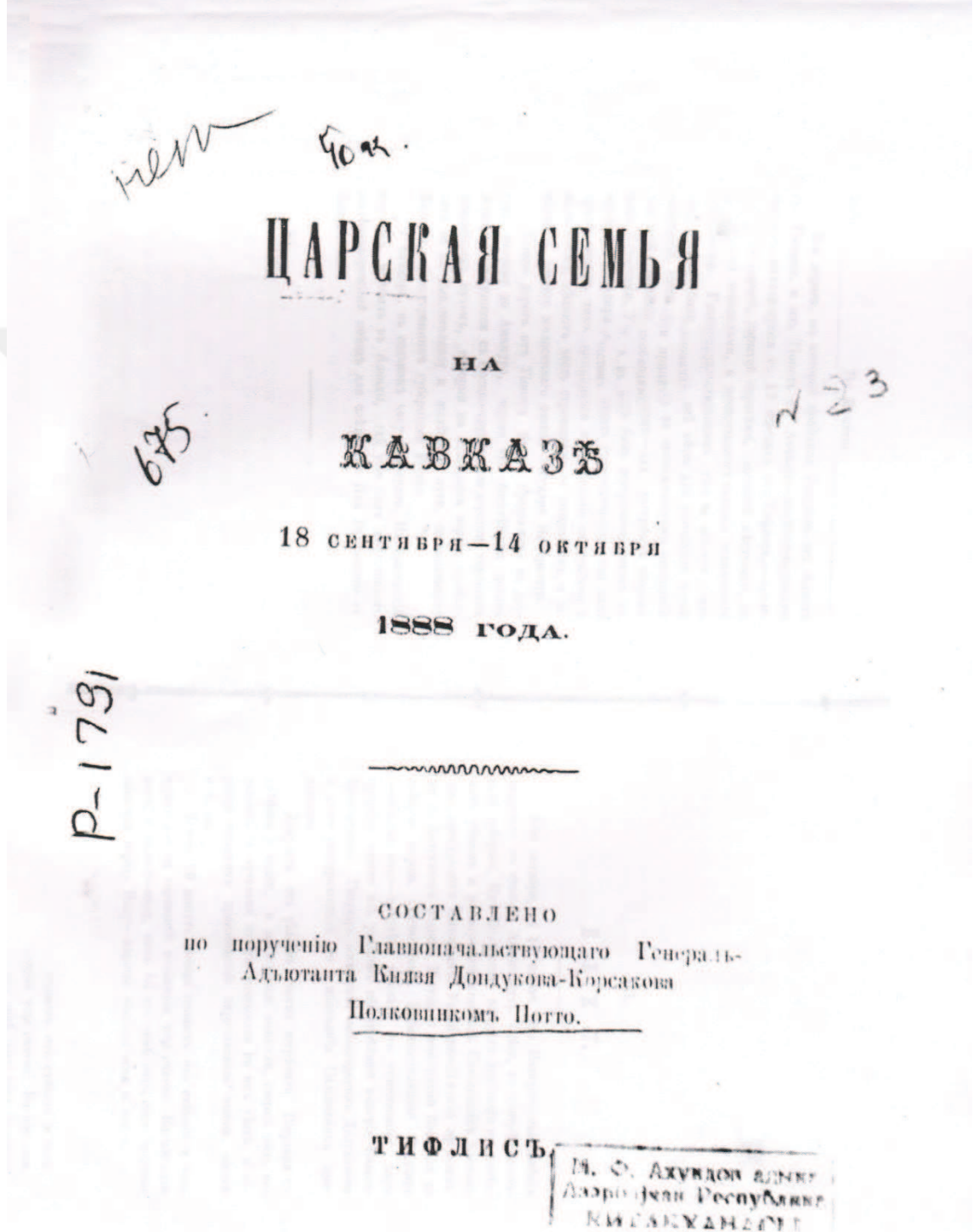
Kaynak: Gürcistan Merkezi Kütüphanesi

Belge:2-Kafkasya'ya yereleştirilen Hristiyan tarikat mensuplarıyla ilgili Petersburg'ta 1886'da basılan bir çalışma

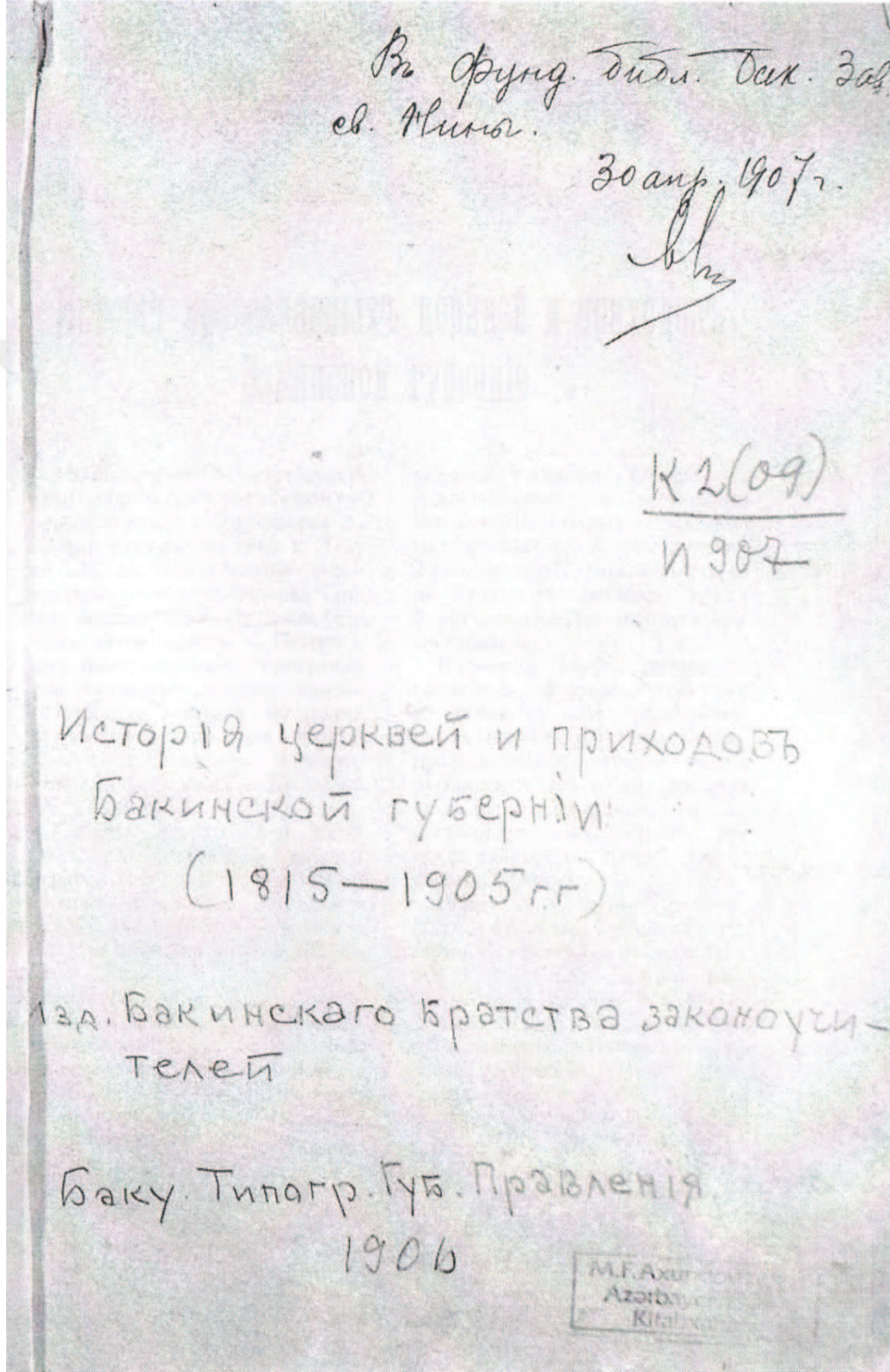
Kaynak: Gürcistan Merkezi Kütüphanesi

Belge:3- Çar ailesinin Bakü'deki kilise açılışına katıldığı 1888 tarihli Kafkasya seferini anlatan bir kitapçık

Каянак: Gürcistan Merkezi Kütüphanesi

Belge:4-Yunitski'nin Bakü Guberniyasındaki (1815-1905 arası)Kilise ve İbadethaneler Tarihi adlı çalışması

Kaynak: Azərbaycan Merkezi Kütüphanəsi

Belge:5-İrevan Guberniyasında Cemiyet tarafından inşa edilen kilise.

Каянак: Cemiyetin Albümü, Tiflis, 1906(Gürcistan Merkezi Kütüphanesi)

Belge:6-İranla sınırındaki Astarada Cemiyetin kilise okulunda eğitim-öğretim gören bir gurup.

Kaynak: Cemiyetin Albümü, Tiflis, 1906(Gürcistan Merkezi Kütüphanesi)

Belge:7-Tasmalo İngiloy köyündeki kilise

Kaynak: Cemiyetin Albümü, Tiflis, 1906(Gürcistan Merkezi Kütüphanesi)

Belge:8-Tiflisde inşa edilmesi pılanlanan Pokrovski Misyoner Kilsiesinin eskizi.

Kaynak: Cemiyetin Albümü, Tiflis, 1906(Gürcistan Merkezi Kütüphanesi)

Belge:9-Azerbaycana yerleştirilen Rus Duhobor tarikatından olan bir Rus ailesi.

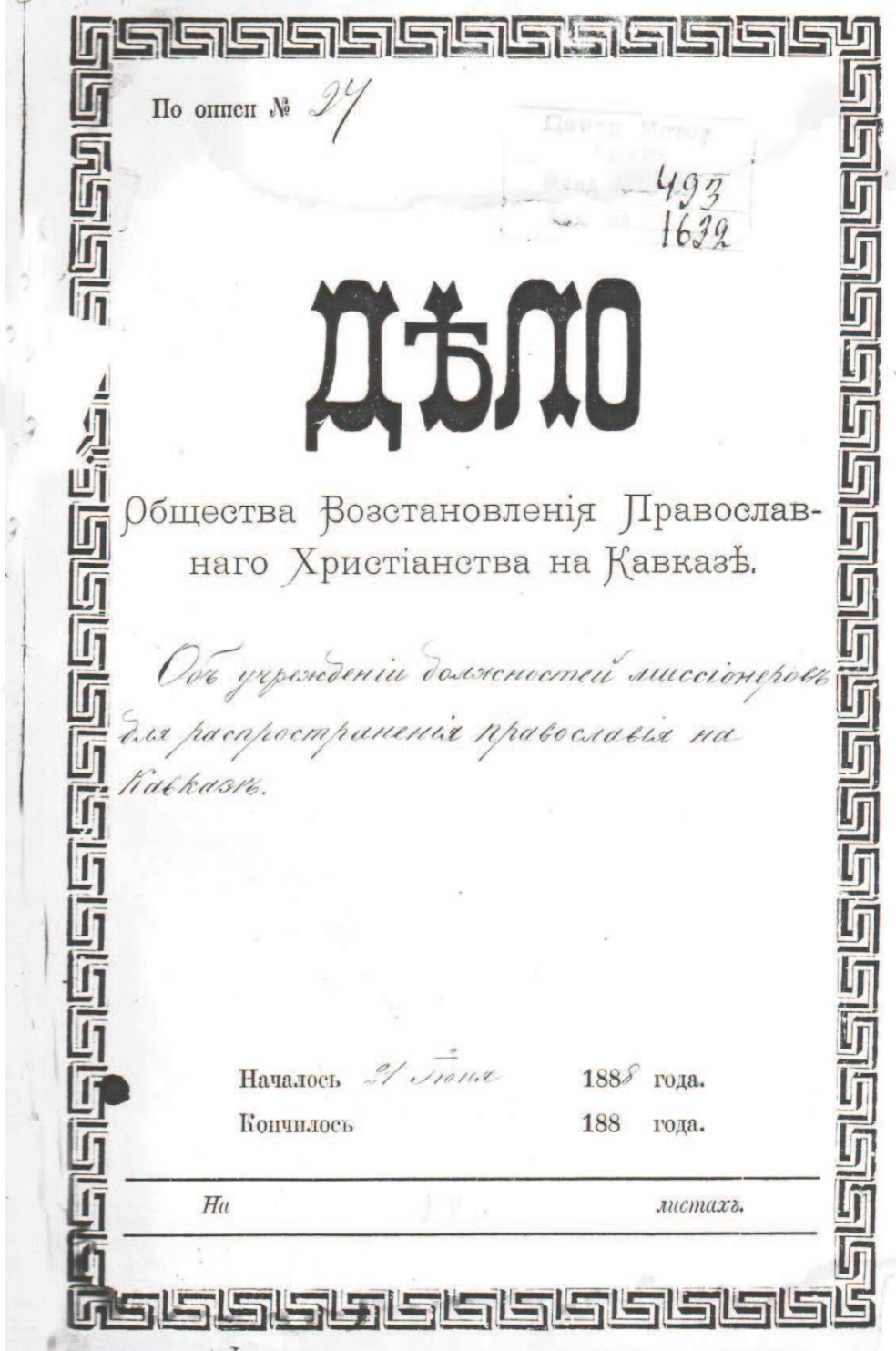
Kaynak: Cemiyetin Albümü, Tiflis, 1906 (Gürcistan Merkezi Kütüphanesi)

Belge:10-Cemiyetin albümünde yer alan Kafkasya'daki bir Tatar ailesi.

Кайнак:Cemiyet Albümü, Tiflis, 1906 (Gürcistan Merkez Kütüphanesi)

Belge:11/1-Gürcistan Devlet Tarih Arşivinde yer alan Cemiyetin misyonerlik faaliyetlerini düzenleyen talimatname.

Кайнак:GDТА,F493

в) исторія распространенія христіанства между означенными племенами. г) монгольскій языкъ съ его нарѣчіями — бурятскимъ и калмыцкимъ — и общій филологическій обзоръ языковъ и нарѣчій другихъ вышепоименованныхъ племенъ. 2) Въ составъ курсовъ, по избранію и рекомендаціи Епархіальныхъ Преосвященныхъ и Православнаго Миссіонерскаго Общества, могутъ поступать лица, вполне опредѣлившіяся по своему направленію и желающія посвятить себя миссіонерскому служенію, безъ различія званія и правъ по образованію и безъ всякаго испытанія. 3) Лица, избираемая для слушанія миссіонерскихъ курсовъ, должны быть свободны отъ воинской повинности. 4) Средства на проѣздъ въ Казань и обратно слушателямъ миссіонерскихъ курсовъ даютъ Епархіальные Миссіонерскіе Комитеты или Православное Миссіонерское Общество. 5) Для миссіонерскихъ курсовъ въ 1889 — 1890 учебномъ году назначается десять вакансій — четыре казенныхъ, изъ суммъ академическихъ, и шесть пансіонерскихъ, съ платою по 190 руб. въ годъ, по ровному числу на каждый отдѣлъ — татарскій и монгольскій. Необходимыя для уплаты въ Академическое Правленіе пансіонерскихъ окладовъ суммы ассигнуются или Православнымъ Миссіонерскимъ Обществомъ или Епархіальными Миссіонерскими Комитетами. 6) Слушатели миссіонерскихъ курсовъ подчиняются тѣмъ дисциплинарнымъ порядкамъ, какіе существуютъ въ академіи и пользуются тѣми же средствами, какими пользуются студенты академіи. 7) Предварительно отправленія избранныхъ для слушанія миссіонерскихъ курсовъ лицъ въ Казань, подлежащія начальства препровождаютъ въ Совѣтъ Казанской Академіи надлежащія о такихъ лицахъ свѣдѣнія съ документами (удостоверенія Епархіальныхъ Преосвященныхъ о занятіяхъ и поведеніи избранныхъ, аттестаты объ окончаніи курса въ какомъ-либо учебномъ заведеніи, если таковыя имѣются, формулярные списки, паспорта, метрическія свидѣтельства или выписки изъ метрическихъ книгъ), на предметъ соображеній при зачисленіи ихъ въ составъ миссіонерскихъ курсовъ.

Кромѣ того, по тому же указу Святейшаго Синода и съ 15 же сентября текущаго 1889 года, предоставляется возможность проѣзжающимъ чрезъ Казань миссіонерамъ останавливаться въ Казанской Духовной Академіи и пользоваться здѣсь миссіонерскими лекціями, совѣтами преподавателей миссіонерскихъ наукъ и академической библіотекой, а также помѣщеніемъ и столомъ.

Препровождая при семъ 5 экземпляровъ утвержденныхъ по означенному выше указу Святейшаго Синода соображеній, въ которыхъ содержится подробности постановки миссіонерскихъ курсовъ и предоставления возможности проѣзжающимъ чрезъ Казань миссіонерамъ пользоваться учеными силами и средствами академіи, имѣю честь покорнѣйше просить Ваше Высокопреосвященство, не признаете ли возможнымъ оказать свое Архипастырское содѣйствіе къ осуществленію изложенныхъ миссіонерскихъ мѣропріятій. Въ случаѣ избранія кого-либо для слушанія миссіонерскихъ курсовъ въ Казанской Академіи, покорнѣйше прошу Ваше Высокопреосвященство предварительно отправления таковыхъ лицъ въ Казань приказать увѣдомить о нихъ Совѣтъ Казанской Духовной Академіи, съ приложеніемъ указанныхъ выше документовъ, на тотъ предметъ, чтобы заранѣе можно было опредѣлить, кого изъ избранныхъ Епархіальными Преосвященными можно принять въ академію въ наступающемъ 1889 — 1890 учебномъ году и кого въ будущемъ.

Поручая себя святымъ молитвамъ Вашимъ, съ совершеннымъ почтеніемъ и братскою о Христѣ любовію имѣю честь быть

ВАШЕГО ВЫСОКОПРЕОСВЯЩЕНСТВА

Милостиваго Архипастыря

Покорнѣйшимъ образомъ

Навемъ Архіепископъ
Казанскій

Объ учрежденіи въ Казанской Духовной Академіи двухгодичныхъ миссіонерскихъ курсовъ.

ÖZGEÇMİŞ

Telman Guliyev Nusretoglu 1971 yılında Azerbaycan cumhuriyetinin şu anda Ermeni işgali altında olan Zengilan bölgesinde dünyaya geldi. Sovyetler Birliğinin çöküşü sonrasında bağımsız olan Türk Cumhuriyetlerinden Türkiye'ye eğitim için getirilen ilk öğrencilerin arasında yer aldı. 1997 tarihinde Marmara Üniversitesinin Fen-Edebiyat Fakültesinin Türk Dili ve Edebiyatı bölümünden mezun oldu.2010 tarihinde ise Marmara Üniversitesi Genel Türk Tarihi ana bilim dalında yüksek lisans eğitimini tamamladı.Yüksek lisans tezinin konusu “1801-1813 tarihleri Çarlık Rusyasının Azerbaycan siyaseti” oldu. 2011 tarihinden itibaren İstanbul Üniversitesi Genel Türk Tarihi bölümünde doktora eğitimine başladı. Azerbaycanda ve Türkiyede ondan fazla makalesi yayınlanmıştır. Bir dönem Baküde yayınlanan Tercüman gazetesinin de baş yazarı olmuştur.2012 tarihinde İstanbulda “Rusyanın Azerbaycanda Hakimiyet Kurma Mücadelesi” isimli kitabı yayınlanmıştır. Evli ve dört çocuk babasıdır